

36/2

FOLIA HISTORICA BOHEMICA

HISTORICKÝ ÚSTAV
PRAHA 2021

**FOLIA HISTORICA
BOHEMICA**

36

č. 2

Historický ústav
Praha 2021

Redakce:

Jiří MIKULEC (vedoucí redaktor)

Jiří HRBEK (výkonný redaktor)

Redakční rada:

Ivo BARTEČEK, Lenka BOBKOVÁ, Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ,

Václav BŮŽEK, Zdeněk HOJDA, Martin HOLÝ, Tomáš KNOZ,

Antonín KOSTLÁN, Václav LEDVINKA, Eduard MAUR,

Martina ONDO GREČENKOVÁ, Jaroslav PÁNEK, Jiří PEŠEK,

Svatava RAKOVÁ, Tomáš STERNECK, Petr VOREL

International Editorial Board:

Joachim BAHLCKE (Stuttgart), Alessandro CATALANO (Padova),

Marie-Elizabeth DUCREUX (Paris), Henryk GMITEREK (Lublin),

Géza PÁLFFY (Budapešť), James R. PALMITESSA (Kalamazoo),

Karl VOCELKA (Wien)

ISSN 0231-7494

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2021

I

STUDIE

TÉMA

**Protestantská literatura
a knižní kultura ve střední Evropě
v 16. a 17. století**

Markéta Růčková

VZDĚLÁNÍ, VZDĚLÁVACÍ PŘÍRUČKY A ŠKOLNÍ LITERATURA V PROSTŘEDÍ JEDNOTY BRATRSKÉ V PŘEDBĚLOHORSKÉM OBDOBÍ*

ABSTRACT

Education, Educational Handbooks and School Literature in the Unity of Brethren in the Period Preceding the Battle of White Mountain

Throughout its entire existence, the Unity of Brethren's approach to education was very cautious in the period preceding the Battle of White Mountain. Education – together with upbringing – constituted a coherent complex the aim of which was to gain basic knowledge and to acquire doctrinal basics of the Unity, as well as practical skills. Until the middle of the 16th century, the Unity of Brethren's approach to education was ambivalent – since its beginnings, the Unity did not refuse basic education (reading and writing), but its relationship to higher education was reserved. Yet in the end, the higher education started to be valued as well, partly owing to external circumstances. Lay members of the Unity of Brethren were being educated in schools established by congregations of the Brethren, while upbringing and education of future priests of the Unity took place directly in the houses of the Brethren. In both cases, the Brethren used textbooks and other aids coming from domestic printing offices, as well as those of foreign origin. Youth priests of the Unity were also sent to study at foreign educational institutions, from which they brought many books upon their return. These books could later become a basis for their personal book collection, as is evidenced by the book inventory of priest Bohuslav Jafet († 1615) who had studied at Calvinist universities and academies.

Keywords: the Unity of Brethren – education – upbringing – schools – textbooks – school literature – the 16th and 17th centuries – libraries

---

* Tato studie je výstupem grantového projektu GAČR č. 20-10953S „Konfesní pluralita a knižní kultura v prostřední jednoty bratrské na počátku 17. století“.

Jednota bratrská přistupovala k otázce vzdělání, respektive k jeho vyšším úrovním, v průběhu své existence proměnlivě a její vztah k této hodnotě lidského bytí se postupně vyvíjel od prvotního odmítání až po fascinaci jím.¹⁾ V prvních desetiletích svého působení se jednota stavěla ke vzdělání velmi zdrženlivě, ačkoliv i v jejích řadách působily osoby, které prošly výškolením na univerzitách. Tito jedinci se však přizpůsobovali většině laických členů a akceptovali jako hlavní cíl život v duchovním sebezdokonalování, odpovídající ideálu apoštolské prostoty.

Prvotní odmítání vzdělání a dobové kultury vůbec bylo spojeno s odsouzením světské moci a bohatství i se zamítnutím vědění a umění jako světských hodnot.²⁾ První generace bratří proto ze svého pohledu vnímala celý dosavadní systém vzdělání jako produkt pohanských struktur, který byl v rozporu s jejich původním programem a odváděl člověka od skutečné víry.³⁾ I přes počáteční nedůvěru ke studiu a k získávání vědomostí v rámci svobodných umění dbali bratří – stejně jako dříve táborité, respektive táborští kněží – o základní znalost čtení a psaní v mateřském jazyce, jež měla postačovat k obstarávání běžných činností a čtení Bible.⁴⁾ V prvních dobách neposílali členové jednoty své děti do obecných škol (ovládaných církví, od které se jednota oddělila), ale učili své děti sami v domácnostech a později u kněží, kteří prohlubovali vzdělání mládeže po nedělních bohoslužbách dospělých členů. Tato výchova a vzdělání v domácím prostředí, zaměřující se zejména na katechetickou výuku, čtení a psaní,⁵⁾ se postupně institucionalizovala a vyústila v zakládání bratrských škol při větších sborech, které se rozvíjely v závislosti na místních podmínkách i vnitřním vývoji jednoty.

První školy byly zřizovány při bratrských sborech ojedinele již od konce 15. století, teprve však od poloviny 16. století se stávají pravidelnou součástí bratrských

---

¹⁾ Jiří JUST, *Zwischen Ignoranz und Faszination. Der Wandel in der Haltung der Brüderunität zur höheren Bildung als Reflex auf den Wandel der Universität vom mittelalterlichen studium generale zur konfessionellen Lehranstalt*, in: Blanka Zilynská (ed.), *Universitäten, Landesherrn und Landeskirchen. Das Kuttener Dekret vom 1409 im Kontext der Epoche von der Gründung der Karlsuniversität 1348 bis zum Augsburger Religionsfrieden 1555 (Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 49/2)*, Praha 2010, s. 143–150, zde s. 149.

²⁾ Jana UHLÍŘOVÁ, *Vzdělání – charakteristický fenomén Jednoty bratrské*, in: Martin Wernisch (ed.), *Unitas Fratrum 1457–2007. Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén*, Praha 2009, s. 97–108, zde s. 98.

³⁾ Jindřich HALAMA, *Sociální učení českých Bratří 1464–1618*, Brno 2003, s. 39; Amedeo MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova před Komenským*, Praha 1956, s. 25.

⁴⁾ Rudolf URBÁNEK, *Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy*, Brno 1923, s. 11–12, 26 an.

⁵⁾ Srov. A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 19–20; Joseph MÜLLER, *Die Deutschen Katechismen der Böhmischen Brüder*, Berlin 1887, s. 319–322; Hermann BALL, *Das Schulwesen der böhmischen Brüder*, Berlin 1898, s. 51–52.

domů či komplexu budov náležejících k bratrskému sboru.⁶⁾ Zřizování většího počtu bratrských škol pro výuku laických dětí souviselo s podporou bratřím nakloněné šlechty, jak svědčí četná nadání a privilegia pro bratrské sbory, které obsahovaly svolení k provozování školy. Tím se také zpočátku neveřejný charakter škol, zaměřených pouze na základní vzdělání,⁷⁾ proměňoval a vznikaly z nich instituce veřejného rázu, které v druhé polovině 16. století zprostředkovávaly kromě elementárních znalostí i výuku jazyků a dalších předmětů, čímž jsou více či méně analogicky srovnatelné s latinskými partikulárními školami, náležícími pod správu pražské utrakvistické univerzity.⁸⁾ Díky finanční podpoře šlechty mohli bratři pozvednout úroveň svých tradičních vzdělávacích center v sídlech bratrských biskupů v Mladé Boleslavi, v Ivančicích, v Přerově a po roce 1609 také v Praze při Betlémské kapli. Vzhledem k nejistému postavení bratrského církevního společenství a zmíněné závislosti na šlechtických stoupcích jednoty byla existence jednotlivých škol časově proměnlivá.

Cesta k vyššímu vzdělání v jednotě bratrské nebyla přímočará a trvala po celou první polovinu 16. století. Vyšší vzdělání bylo odmítáno zejména z teologických důvodů. První duchovní vůdce jednoty bratr Řehoř měl k němu hlubokou nedůvěru a viděl v něm nebezpečí pro skutečnou zbožnost. Jeho výtky směřovaly k učným teologům a týkaly se především výkladu věroučných otázek.

Situace se razantně nezměnila ani po nástupu Lukáše Pražského do vedení jednoty (1500–1528), jehož doba se vyznačuje řadou vnitřních změn a pronikáním jednoty do měst. Přestože byl Lukáš muž učený a univerzitně vzdělaný, k vyššímu vzdělání zachovával konzervativní postoj. I v rámci konverzace s Martinem Lutherm, který jednotě vytykal nedůvěru k cizím jazykům a doporučoval ji pečlivé studium latiny, řečtiny a hebrejštiny, hodnotil Lukáš studium jazyků záporně, třebaže bylo ospravedlňováno lepším pochopením Písma. Nicméně v této polemice Lukáš

⁶⁾ O první škole pro laiky M. Havla v Brandýse nad Orlicí dále R. URBÁNEK, *Jednota bratrská a vyšší vzdělání*, s. 27–28; dále Zikmund WINTER, *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století. Kulturně-historický obraz*, Praha 1901, s. 64–65. K vývoji a počtu škol v první polovině a zejména ve druhé polovině 16. století v Čechách a na Moravě srov. A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 27–38, Molnár zde rozšířil topografii bratrských škol uváděnou u H. BALLA, *Das Schulwesen*, s. 79–141, a J. MÜLLERA, *Die Deutschen Katechismen*, s. 327–335.

⁷⁾ Do poloviny 16. století vznikaly všechny bratrské elementární školy buď jako odnože „seminářů“ pro výchovu kněžského dorostu spojené s bratrskými domy, nebo jako rozšíření katechetické výuky dětí ve sboru. Hlavní náplní výuky byla práce s bratrským katechismem a osvojení si jeho obsahu. Na něm se děti učily číst, psát, zpívat a pravděpodobně i počítat. Dospělejší děti byly uváděny také do základů femesla. Výuka probíhala výhradně ve vernakulárním jazyce. A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 27.

⁸⁾ Jiří JUST – Markéta RŮČKOVÁ (edd.), *Bratrská šlechta v Čechách a na Moravě a formování konfesní identity v raném novověku*, Praha 2020, s. 104–105; Z. WINTER, *Život a učení*, s. 76–79.

neuvědli skutečné důvody, které stály za jeho stanoviskem. Bratři do té doby neprocházeli humanistickou přípravou a zároveň ani neměli možnost učit se v Čechách řecký a hebrejský jazyk. I přes Lukášův negativní přístup se jednota v jeho době vzdělávacím snahám zcela neuzavřela. Vzdělání a učenost pokládala sice za potenciálně nebezpečný nástroj, přesto užitečný. Čtení v učených knihách nebylo z hlediska jejich výkladu vhodné pro kohokoliv, ale mělo náležet pouze osobám k tomu povoláním.⁹⁾

Již za Lukášova života se objevovaly kritické hlasy, které nesouhlasily se záporným vnímáním vyššího vzdělání. V roce 1530 sepsal Vavřinec Krasonický († 1532) spis *O učěných*, jímž se později inspiroval Jan Blahoslav pro své pojednání *Filipika proti misomusům*. Krasonický v něm poukazuje na to, že již od vzniku jednoty měla přítomnost vzdělaných členů v jejich řadách pozitivní vliv na rozvoj tohoto společenství a že učenost není v protikladu s pravou prostotou.

Mladší generace ve vedení jednoty (zejména Jan Augusta) přijala Krasonického spis kladně. Její přístup měl spolu s úsilím o sblížení jednoty s luterstvím příznivý dopad na vztah k vyššímu vzdělání. Zintenzivnění kontaktů s reformačním centrem ve Wittenberku i Lutherovy pobídky, aby se členové jednoty věnovali studiu cizích jazyků, vedlo bratrské představitelé k tomu, že již v roce 1530 vyslali své první svěřence – budoucí bratrské kněží – k dalšímu studiu do zahraničí. Tyto první pokusy o vzdělání bratrských mládenců mimo uzavřené domácí prostředí nebyly z hlediska jednoty příliš úspěšné, neboť tito se vraceli plni kritiky bratrských poměrů. Z toho pak vznikaly nové rozpaky k univerzitnímu studiu. Přesto za Augustova působení jednota jevila větší zájem o lepší vzdělání a přípravu kněžského dorostu. Ve 40. letech 16. století se jednota ještě plně neotevřela humanistické vzdělanosti. Jednota ostatně nikdy nestavěla do popředí vzdělání ve svobodných uměních ani znalost jazyků, jejímž účelem bylo především čtení originálu Písma a později i jeho překlad.¹⁰⁾

Následkem událostí souvisejících s potlačením stavovského povstání v roce 1547 a v důsledku obnovení svatojakušského mandátu z roku 1508 namířeného proti jednotě byly uzavřeny mnohé sbory v Čechách a stoupenci jednoty vypovězeni ze země. Tím pro jednotu nastala nová situace, při níž si bratřští představitelé uvědomovali potřebnost humanistické přípravy a bohosloveckého vzdělání, pokud se jednota nechtěla dostat do izolace a zůstat mimo duchovní i myšlenkové proudy luterské a později švýcarské reformace. To se po roce 1550 projevilo větší domácí jazykovou přípravou kněžského dorostu, která měla zahrnovat pokročilejší znalost

⁹⁾ Markéta RŮČKOVÁ (ed.), „Poslušenství synovské vzkazují Vám, můj nejmilejší pane otče.“ *Studium a korespondence kněžského dorostu Jednoty bratrské v letech 1610–1618*, Praha 2014, s. 35–36.

¹⁰⁾ Tamtéž, s. 36–37.

latiny a němčiny, ale i příznivým působením bratří, kteří absolvovali studia v zahraničí.

Přesto se i v této době objevily hlasy, které ve vyšším vzdělání viděly odklon od původní zbožnosti. Proti nim se postavil Jan Blahoslav a v roce 1567 vepsal do Akt jednoty polemický spisek *Collarium additum anno 1567 die 15. Februarii čili poznamenání soudu mého o těch slovích bratru Lukášových*, „že nic nepsal, čehož v jednotě nevzal“, dnes známý pod označením *Filipika proti misomusům*. Blahoslav zde poukazoval na to, že ve vzdělání získané knižním studiem se neskrývá nic špatného, záleží pouze na tom, jak se s ním zachází, a varoval před jeho zneužitím. Zdůrazňoval všestrannost, prohlubování a rozšiřování vzdělanosti, která nemá být pro svou obsáhlost na překážku mravní kázní. Bratrští mladenci se tak neměli vyhýbat latině, dialektice či rétorice.¹¹⁾

Se vzděláním úzce souvisela výchova, která měla v jednotě kolektivní charakter, byla chápána jako záležitost celé obce a školy k tomu sloužily jako jeden z nástrojů. To, co odlišovalo bratrské školy od ostatních, byla vychovatelská náplň těchto škol, cíl výuky a výchovy.¹²⁾ Výchova v jednotě sledovala tři stupně členství a vztahovala se na všechny po celý život. Trojí dělení svých členů jednoty zakotvila naposledy v *Řádu církevním*, který byl schválen na synodu v Žeravicích roku 1616. Řád dělil členy jednoty na počáteční, prospívající či pokračující a dokonalé či „k dokonalosti se nesoucí“. Počátečními byli nazýváni ti, kteří se začali učit katechismu a počátkům křesťanského náboženství; prospívající byli ti, kteří již byli vyučeni počátkům náboženství, byli přijati do pastýřské péče a připuštěni ke všem svátostem. Mezi dokonalé náleželi pak ti, jež měli vědomosti ve věcech Božích a víry a mohli jiné poučovat (tj. ti, kteří obvykle zastávali nějakou funkci v rámci sborové správy – soudcové sboru, hospodáři sboru, starší sestry, almužníci).¹³⁾

Všechny projevy života bratří ve všech třech stupních členství podléhaly pevnému řádu a kázní. Bratrské řády platily pro všechny členy stejně bez rozdílu společenského či sociálního postavení.¹⁴⁾ Za účelem jejich dodržování byly vydávány různé zprávy, naučení a návody, jak se mají členové chovat v různých obdobích

¹¹⁾ Tamtéž, s. 37–38; podrobněji s. 34–41 (kapitola Cesta k vyššímu vzdělání v jednotě bratrské).

¹²⁾ A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 11–12.

¹³⁾ Josef T. MÜLLER – Jan NOVÁK (edd.), *Řád církevní Jednoty bratří českých*, in: Veškerých Spisů Jana Amosa Komenského, sv. 17, Brno 1912, s. 32–35; srov. R[udolf] ŘÍČAN, *Členství v Jednotě bratrské*, Křesťanská revue 18, 1951, s. 142–148; TÝŽ, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957, s. 312–316; A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 12–16.

¹⁴⁾ J. T. MÜLLER – J. NOVÁK (edd.), *Řád církevní Jednoty*; dále srov. Dagmar ČAPKOVÁ, *K pojetí řádu u Komenského a v Jednotě bratrské*, in: M. Wernisch (ed.), *Unitas Fratrum 1457–2007*, s. 175–182; Viktor HÁJEK, *Kázeň v Jednotě bratrské*, Brno 1934; A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 16–19; TÝŽ, *O bratrské výchově vzhledem ke Komenskému*, *Pedagogika* 7/1, 1957, s. 441–444.

svého života, v různých situacích nebo pro různá zaměstnání. Tak se v jednotě vyvinula schopnost účelného plánování nejen života duchovního, ale života vůbec.¹⁵⁾ Nejvýznamnější z nich byla tzv. *Náprava* neboli *Napomenutí stálé ke všeckném věrným ve všech stavích a po všech zbořích v Jednotě...*, která byla během druhé poloviny 16. století opakovaně vydávána s minimálními úpravami a na níž také opakovaně odkazují bratrské synody. Nejstarší dochovaný výtisk *Nápravy* pochází z roku 1553.¹⁶⁾

Velký důraz byl kladen na výchovu dětí v rodině, která nebyla ponechána na libovůli rodičů, ale bratrské synody se usnášely na pravidlech určujících jak povinnosti dětí, tak povinnosti rodičů.¹⁷⁾ V rámci rodičovské katechetické výchovy si měly děti osvojit apoštolské vyznání víry, desatero přikázání a modlitbu Páně. Obsah rodinné výuky určovaly např. *Otázky dětinské* Lukáše Pražského, sepsané okolo roku 1501. Metodickým problémům a výchově dětí byly pravděpodobně věnovány i Lukášovy *Zprávy dětí* (1518, nedochované). Pokyny k výchově dětí zahrnovaly také Lukášovy *Zprávy kněžské*, obsahující instrukce pro bratrské kněží, které byly jejich prostřednictvím předávány rodičům. *Otázky dětinské* byly v rozšířeném zpracování vydány u Jiříka Štyrsky v Mladé Boleslavi v roce 1523 pod názvem *Spis tento otázek trojích, první jako počínajících, druhé prospěvajících, třetí dokonalejších, totiž dětí, mladencův i zmužilých v věře obecné křesťanské jediné*.¹⁸⁾ *Otázky* měly podobu katechismu a shrnovaly ve formě otázek a odpovědí hlavní zásady bratrského učení. Byly tak spíše jakousi osnovou věroučné výuky pro rodiče, kmotry či vychovatele než cvičebnicí k výuce čtení. Poučovaly vychovatele o tom, čemu by měli učit

¹⁵⁾ Uvedené shrnul Rudolf ŘÍČAN, *Zprávy, naučení a napomenutí Jednoty bratrské* [online], rukopis v majetku Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy dostupný na portálu *Catharina.cz*, [cit. 11. listopadu 2021], <http://www.catharina.cz/dwn/1003/5546_zpravy_JB1.pdf>.

¹⁶⁾ Přehled vydání *Nápravy* a její edice přináší J. HALAMA, *Sociální učení*, s. 215–283. Antonín GINDELY (ed.), *Dekrety jednoty bratrské*, Praha 1865, s. 171, 260.

¹⁷⁾ Tato pravidla a povinnosti nepřinášely pouze synodní usnesení či *Náprava*, ale přibližovala je a k jejich dodržování nabádala i jiná díla prakticko-teologického či prakticko-homiletického charakteru. V druhém desetiletí 17. století to byly zejména práce Matouše KONEČNÉHO, *Kniha o povinnostech křesťanských, z Písem svatých shromážděná, každému pobožnému člověku všelikého stavu, řádu, věku a povolání velmi užitečná, kteráž vyučuje všechny, jak by vůle Boží při každém povolání i při obchodech a živnostech lidských šetřiti, svědomí dobré zachovati a požehnaní Božího i odplaty života věčného dojiti mohli*, Praha ¹1611 (Knihopis K04281) a ²1612 (Knihopis K04282); TÝŽ, *Kazatel domovní, to jest naučení potřebné, jak by hospodářové v domích a přítbytích svých spolu s domácími svými každého dne, zvláště ráno a večer i v zvláštní některé časy, Božích pokut a metel, sebe k dobrému slovem Božím napomínati, poctu Božskou a nábožnou v chválách a modlitbách svatých Pánu Bohu vykonávati, a tak čeládku svou k náboženství křesťanskému dobrým a pobožným příkladem svým, všelikého času přidržeti měli*, Hradec Králové 1618 (Knihopis K04278), ³1625 (Knihopis K04279).

¹⁸⁾ Dále Knihopis K05046.

děti, které v jednotě přijaly křest, a děti dorůstající, aby mohly být po dvanáctém roce svého věku potvrzeny jako prospívající členové bratrského společenství.¹⁹⁾

Základní bratrskou učebnicí byl katechismus,²⁰⁾ kterému jednota věnovala od počátku velkou pozornost a jehož význam od doby Lukáše Pražského neklesl. Svě poslání si udržel v rodinách, ve sborech i ve školách nejen proto, že sloužil k seznámení se s věroučnou podstatou jednoty, ale na jeho textech se učila i základní znalost čtení, psaní a jazyků. Nejmenším dětem sloužil jako slabikář a čítanka, na vyšším stupni bratrských škol byl používán ve své německé, latinské či řecké verzi také jako učebnice těchto jazyků. Podstata katechismů zůstávala stejná, v průběhu let se však měnila jejich vnější podoba, uspořádání látky v otázkách a formulace věroučných odpovědí se přizpůsobovala aktuálním úpravám bratrských konfesí. Na začátku 30. let 16. století (1531) vlivem příklonu jednoty k luterství byly Lukášovy *Otázky trojí* nahrazeny novým katechismem, který měl již po Lutherově vzoru slovo „katechismus“ v názvu. V roce 1554 byl tento katechismus přeložen správcem bratrské školy v Litomyšli Janem Gyrkem do němčiny. Poslední úprava bratrského katechismu vyšla česky v roce 1615 v Kralicích, latinsky v roce 1616 a německy roku 1617 – obě cizojazyčné redakce byly vydány u Martina Kleinwechtra v Hradci Králové.²¹⁾ Vedle úplného znění, tzv. velkého katechismu, jenž byl určen nejen mládeži, ale i dospělým, kteří chtěli postoupit z prvního stupně členství k pokračujícím, byly od konce 16. století vydávány tzv. summy, čili pedagogicky vhodně upravené výtahy z velkého katechismu. První summa katechismu vyšla podle Amedea Molnára nejspíše již v roce 1590 v Kralicích (Mirjam Bohatcová identifikuje toto vydání až k roku 1594). Druhé vydání summy z roku 1600 vyšlo u dědiců Daniela Adama z Veleslavína v Praze a bylo doplněno o abecedu, český slabikář, formulí zpovědní, o mravy Jiřího Strejce a Adama Šturma z Hranic a o krátké denní modlitby a modlitební písně. Kniha tak měla univerzálnější charakter a mohla sloužit k výuce čtení, věrouky, mravů a slušného chování i k rozvíjení zbožnosti.²²⁾ Pozor-

¹⁹⁾ A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 19–20, 66–67; TÝŽ, *Bratr Lukáš, bohoslovec Jednoty*, Praha 1948, s. 115–133; Bohuslav TEPLÝ, *Výchova v Jednotě za bratra Lukáše*, dizertační práce Komenského bohoslovecké evangelické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 1968.

²⁰⁾ K bratrským katechismům srov. Mirjam DAŇKOVÁ [= Bohatcová], *Bratrské tisky ivančické a kralické (1564–1619)*, Sborník Národního musea v Praze, svazek V-A – Historický 1, Praha 1951, s. 102–107; J. MÜLLER, *Die Deutschen Katechismen*, s. 211 an; A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 231–232. František BEDNÁŘ, *Obsahová stránka katechismů bratrských*, in: Týž – Ferdinand Hrejsa – Josef L. Hromádka (edd.), *Zásady Jednoty českých bratří*, Praha 1939, 110–141.

²¹⁾ K vydání posledních verzí velkého katechismu srov. M. DAŇKOVÁ, *Bratrské tisky ivančické a kralické*, s. 104–105; Jiří JUST (ed.), „*Hned jsem k Vám dnes naschválí poslíka svého vypravil.*“ *Kněžská korespondence Jednoty bratrské z českých diecézí z let 1610–1618*, s. 259; TÝŽ, *Vydavatelské strategie jednoty bratrské na začátku 17. století*, *Knihy a dějiny* 29, 2022 (v tisku).

²²⁾ Dále Knihopis K15793. A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 232.

nosti by neměla uniknout ani summa katechismu vydaná v Brémách roku 1613 u tiskaře Johanna Wessela v latinsko-řecké a samostatně v německé verzi, do jejichž původního znění zasáhl také rektor brémského gymnázia Matthias Martinius.²³⁾

Obsahovou výuku a používané učební pomůcky na bratrských školách, které vzdělávaly laické děti, nelze z důvodu absence pramenů, zejména školních řádů, konkrétně specifikovat. Výjimku by mohl tvořit školní řád z roku 1613 pro soběslavské gymnázium, založené z nadání Petra Voka z Rožmberka. Nicméně tuto instituci nelze považovat za bratrskou školu ve vlastním slova smyslu. Ačkoliv na vytvoření jejich studijních osnov měli bratři podíl, škola podléhala konfesijním pravidlům na základě České konfese z roku 1575.²⁴⁾ Není ani známo, že by bratři pro své školy vydali nějaký všeobecně závazný studijní předpis či učební směrnice a plány, z nichž by bylo možné podrobněji poodhalit způsob a metody výuky na bratrských školách. Proto máme po polovině 16. století povědomost o těchto zařízeních spíše z hlediska kvantitativního než kvalitativního.²⁵⁾ Nelze také určit, do jak velké míry se v závislosti na místních podmínkách odlišovala výuka na městských (latinských) partikulárních školách, které patřily pod správu pražské utrakvistické univerzity, a ve školách bratrských. Obecně převažuje názor, že situace na bratrských školách se příliš nelišila od obsahové náplně na školách utrakvistických, jednota však kladla větší důraz na kážeň.²⁶⁾

²³⁾ *Summa catechismi in usum scholarum orthodoxarum Unitatis fratrum in Bohemia et Moravia...*, Bremen 1613; *Summa der christlichen Lehre aus dem Behemischen verdeutscht*, Bremen 1613 (oba exempláře citovány podle Staats- und Universitätsbibliothek Bremen, sign. Brem. c. 130). Markéta RŮČKOVÁ, *Intelektuální kontakty jednoty bratrské v zahraničí v druhém desetiletí 17. století. Herbora a Brémy jako místa tisku knih bratrské provenience*, *Studia Comeniana et historica* 103–104 (v tisku).

²⁴⁾ Martin HOLÝ, *Vzdělanostní mecenát v zemích české koruny (1500–1700)*, Praha 2016, s. 86–94; A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 258–263; J. MÜLLER, *Die Deutschen Katechismen*, s. 349–352.

²⁵⁾ Viz pozn. 6.

²⁶⁾ J. MÜLLER, *Die deutschen Katechismen*, s. 335; H. BALL, *Das Schulwesen*, s. 142–145; Martin HOLÝ, *Die Schulen der Brüderunität in Böhmen und Mähren als Objekt adliger Studieninteressen in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg*, *Acta Comeniana* 24, 2010, s. 43–48; Jana UHLÍŘOVÁ, *Bratrské školství v Čechách a na Moravě*, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, s. 54–61, zde s. 59. Ke knihám užívaných ve školách srov. Josef JIREČEK, *Školní knihy české na obec. školách před Komenským*, *Beseda učitelská* 10, 1878, s. 3–4, 16–17, 25–28; Martin HOLÝ, *Schulbücher und Lektüren in der Unterrichtspraxis an böhmischen und mährischen Lateinschulen des 16. und frühen 17. Jahrhunderts*, in: Stephanie Hellekamps – Jean-Luc Le Cam – Anne Conrad (edd.), *Schulbücher und Lektüren in der vormodernen, Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 15, Sonderheft 17, 2012, s. 105–119; TÝŽ, *Die protestantischen Lehrbücher als Kommunikationsmedium in den Ländern der Böhmisches Krone im 16. und frühen 17. Jahrhundert*, in: Petr Hrachovec – Gerd Schwerhoff – Winfried Müller – Martina Schattkowsky

Zato více informací máme o výchově a obsahu vzdělání kněžského dorostu jednoty v bratrských domech.²⁷⁾ Výchova kněžského dorostu začínala již v dětství. Děti byly dávány k výchově do bratrských domů na základě dobrovolného rozhodnutí rodičů. Základní pravidla života v bratrském domě definoval církevní řád v kapitole „O řádu domovním služebníků“.²⁸⁾ V rámci denního harmonogramu byl určen čas k modlitbám, k učení a duchovnímu cvičení i k fyzické práci v hospodářství nebo v řemesle.

Malí chlapci nejprve získávali znalosti čtení a psaní a měli si osvojit malý katechismus (summu). V rámci duchovní přípravy se věnovali četbě Písma, zpočátku zejména četbě epištol apoštolů Jakuba, Petra, Jana a Judy, Pavla Titovi a Timoteovi, získávali povědomost o některých spisech jednoty a učili se nazpaměť hlavní výroky z Písma, písně i jejich nápěvy. Jakmile chlapci povyrostli a dospěli v mládež, čekalo je přezkoušení, které probíhalo na synodu. Náplní „zkoušky“ bylo ověření znalostí z katechismu, „spisku učednického“²⁹⁾ a z epištol Timoteovi a Titovi. Do dalšího – učednického – stupně postoupili pouze ti, kteří prokázali své nadání a způsobilost k církevní službě.³⁰⁾

Učednická léta spočívala již ve vlastní teologické přípravě pro duchovní službu. K základům patřilo studium Písma, jeho opakování a opisování, osvojení si malého i velkého katechismu, výkladu desatera přikázání, modlitby Páně a jejich učení se nazpaměť, stejně tak i určitých evangelíí a novozákonních epištol. Mezi další dovednosti náležela sumarizace kázání a modlitebních promluv. Nedílnou součástí bylo také všeobecné a jazykové vzdělání – chlapci se učili latinsky, řecky, hebrejsky a museli se vzdělávat v oblasti rétoriky, dialektiky a jiných nauk.³¹⁾ Vyžadována byla i hudební gramotnost: osvojovali si písně zpívané při různých příležitostech i jejich intonaci. Neopomenutelné byly znalosti bratrské konfese a jejich článků, čtení spisů jednoty jak návodného, agendárního charakteru (o pokání, o náboženství, *Náprava*), tak historických děl a výkladů z pera bratrských autorů (spisy Lukáše Pražského, Prokopa z Jindřichova Hradce, Beneše Bavoryňského a dalších), církevních

---

(edd.), *Reformation als Kommunikationsprozess. Böhmisches Kronländer und Sachsen*, Wien – Köln – Weimar 2021, s. 155–168; Z. WINTER, *Život a učení*, s. 517 an; Otakar KÁDNER, *Dějiny pedagogiky II.1*, Praha 1923, passim.

²⁷⁾ Podrobně k následujícímu textu M. RŮČKOVÁ (ed.), „*Poslušenství synovské...*“, s. 28–34.

²⁸⁾ Josef T. MÜLLER – Jan V. NOVÁK (edd.), *Řád církevní Jednoty*, s. 114–121.

²⁹⁾ Tímto je míněn patrně spisek, který byl vydán pod označením „*Naučení mládencům*“, viz dále v textu.

³⁰⁾ František BEDNÁŘ (ed.), *Jana Blahoslava Naučení mládencům*, Praha 1947, s. 44; J. T. MÜLLER – J. V. NOVÁK (edd.), *Řád církevní Jednoty* s. 40, 66–69, 116; Ludvík Bohumil KAŠPAR (ed.), *Obraz Jednoty Českobratrské čili Jana Lasitského historie o původu a činech Bratří Českých kniha osmá*, Praha 1869, s. 33, 82–83.

³¹⁾ Srov. Rudolf ŘÍČAN, *Několik pohledů do českobratrského vyššího školství za mladých let Jana Amosa Komenského*, *Acta Comeniana* 21/2, 1962, s. 114–151.

otců (Cypriana, Augustina, Ambrože z Milána, Mikuláše z Lyry) i evropských reformátorů (Martina Luthera, Filipa Melanctona, Martina Bucera, Wolfganga Muscula, Jana Kalvína) a kronik.³²⁾

Učedníci, kteří dostali svým povinností a nabyli požadované znalosti, byli ordinováni na jáhny. Ti si již měli prohlubovat úroveň svých teologických studií, připravovali se ke kazatelské činnosti a vykonávali i jiné úkoly v rámci školní a sborové správy, jimiž byli pověřováni.

Kromě snahy a píle bratrských mládenců měli na jejich vzdělání vliv také samotní správcové bratrských sborů – kněží-vychovatelé, kteří jim předávali své zkušenosti i věcné a jazykové vědomosti. Povinností bratrských správců bylo mimo jiné zajistit mládencům nejen obuv, ošacení a přiměřené pohodlí, ale i potřebné knihy a jiné pomůcky.³³⁾

K výuce užívali bratři učebnice, které pocházely z domácí tiskařské produkce (nejen ty, které byly vydány v ivančicko-kralické tiskárně, fungující od roku 1562, ale i latinské, hebrejské a řecké knihy, které si opatřovali v zahraničí). K základním učebním pomůckám domácí produkce patřil, jak již bylo zmíněno výše, katechismus, dále kancionály a mravy (Jiřího Strejce Vettera, Adama Šturma z Hranic, Matouše Konečného).³⁴⁾ Ze starší literatury se k výchově kněžského dorostu používaly četné spisy Lukáše Pražského, na něž odkazuje ve svých *Zprávách kněžských* (tiskem vyšly roku 1527 v Mladé Boleslavi) a jejichž jádro tvoří svod bratrských synodních dekretů a agendárních návodů.³⁵⁾ Nelze opominout dílo Jana Blahoslava – jeho *Gramatiku* (1571), *Muziku* (1558, 1569), *Vady kazatelů* (1571) nebo spisek *O původu Jednoty bratrské*.³⁶⁾ Pro zvýšení úrovně kazatelských dovedností byl pořízen překlad rétoriky dánského reformátora Nielse Hemmingsena *De methodis libri duo* (Rostock 1555), který provedli v letech 1570–1571 Bartoloměj Justin a Jan Gerson a jež patrně sloužil mládencům v uherskobrodském sboru.³⁷⁾ Během svého působení v Ivančicích sestavil Esrom Rüdinger, bývalý profesor wittenberské univerzity, jež roku 1575 přijal místo rektora na bratrské (šlechtické)

³²⁾ F. BEDNÁŘ (ed.), *Jana Blahoslava Naučení mládencům*, s. 55, 59, 62–63.

³³⁾ M. RŮČKOVÁ (ed.), „*Poslušenství synovské...*“, s. 33.

³⁴⁾ H. BALL, *Das Schulwesen*, s. 145–148; J. MÜLLER, *Die deutschen Katechismen*, s. 336–337; Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ (ed.), *Mravy ctnostné mládeži potřebné*, Praha 1940.

³⁵⁾ B. TEPLÝ, *Výchova v Jednotě*, s. 97; František BEDNÁŘ, *Bratr Lukáš: Zprávy kněžské*, Křesťanská revue 45, 1978, s. 21–30, 60–68; 154–159.

³⁶⁾ A. MOLNÁŘ, *Česko-bratrská výchova*, s. 41, 158–169, 174–198; Mirek ČEJKA – Dušan ŠLOSAR – Jana NECHUTOVÁ (edd.), *Gramatika česká Jana Blahoslava*, Brno 1991; F. A. SLAVÍK, *Br. Jana Blahoslava Vady kazatelův a Filipika proti nepřátelům vyššího vzdělání v Jednotě bratrské*, Praha 1906; Emanuel HAVELKA, *Blahoslav předchůdcem Komenského*, zvláštní otisk Pedagogických rozhledů 34, Praha 1924.

³⁷⁾ Amedeo MOLNÁŘ, *Dvě kazatelské učebnice bratrských „mládenců“*, Jednota bratrská 33/1, leden 1956, s. 5–7; TÝŽ, *Česko-bratrská výchova*, s. 23.

škole, ze svých školních přednášek příručku *Psalmorum paraphrasis* (tiskem vyšla ve Zhořelci v roce 1581). V ní Rüdinger skloubil filologickou stránku s výkladem biblických žalmů a určil ji k výuce mláďenců v bratrských domech.³⁸⁾

Na počátku 17. století bylo vytištěno v bratrské tiskařské dílně v Kralicích několik učebnic. Z roku 1607 pochází slabikář vydaný pro děti z německých jazykových sborů *Büchlin für die Kinder Deutsch lesen zu lernen*. Dalším titulem byla učebnice latiny *Christianaev iuventutis instituendae rudimenta* taktéž z roku 1607, jež podává základy latinského jazyka a byla určena žákům, kteří již uměli číst v mateřském jazyce. O šest let později v roce 1613 byla vytištěna učebnice *Začátkové učení dítek křesťanských* s českým slabikářem. V roce 1615 vyšel tisk, který Mírjam Bohatcová nazvala jako „*Abecedář*“, jenž je zaznamenán v ceduli řezané na příjem knih z kralické tiskárny z roku 1620 a jenž se nedochoval.³⁹⁾

Pozoruhodnou pedagogickou příručkou k výchově kněžského dorostu byl anonymní spisek *Naučení mláďencům*, připisovaný Janu Blahoslavovi a jeho pomocníkům Ondřeji Štefanovi a Janu Lorencovi, vydaný tiskem v roce 1585 a 1609 v Kralicích. Spisek navazuje na starší „knížku učednickou“, která vznikla ve 30. letech 16. století. Ačkoliv byl spisek určen kněžskému dorostu, své uplatnění našel i mezi laickými členy jednoty. *Naučení mláďencům* vymezuje v první části cíl teologického studia, podává metodiku žakovské práce v bratrském domě a objasňuje, jaké měly být mravní a náboženské zásady. V části druhé uvádí, co vše si mláďenci musí osvojit ve věrouce, církevních zpěvech, v praktické činnosti církevního služebníka a v pastýřské či kazatelské činnosti. *Naučení mláďencům* tak ve stručnější podobě nahrazovalo Lukášovy *Zprávy kněžské*.⁴⁰⁾

Zvláštní kapitoly představují tisky bratrské provenience, které byly vytištěny v Brémách ve druhém desetiletí 17. století. Volba Brém jako místa tisku úzce souvisela s tamním *gymnasiem illustre*, na němž po roce 1610 studoval kněžský dorost jednoty, a s jeho rektorem Matthiasem Martiniem. Jak již bylo uvedeno, byla v roce 1613 vydána v Brémách latinsko-řecká a německá verze malého katechismu. V roce

³⁸⁾ A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 209–218; Jaromír JECH, *E. Rüdinger's work at the fraternity school in Moravia*, in: Reinhard Golz – Wolfgang Mayrhofer (edd.), *Luther and Melancthon in the Educational Thought of Central and Eastern Europe*, Münster 1998, s. 110–113.

³⁹⁾ Vlasta FIALOVÁ, *Učebnice z tajné tiskárny na kralické tvrzi*, *Z kralické tvrze* 1, 1967, s. 18–19; J. MÜLLER, *Die deutschen Katechismen*, s. 338–339; M. DAŇKOVÁ, *Bratrské tisky ivančické a kralické*, s. 117–118; TÁŽ, *Cedule řezané na příjem knih z kralické tiskárny*, *Časopis Matice moravské* 68, 1948, s. 78–93.

⁴⁰⁾ A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 222–227; M. DAŇKOVÁ, *Bratrské tisky ivančické a kralické*, s. 115–117; TÁŽ, *Bratrský spis „Naučení mláďencům“*, *Časopis Matice moravské* 70, 1951, s. 217–219; F. BEDNÁŘ (ed.), *Jana Blahoslava Naučení mláďencům*; TÝŽ, *Požadavky Jednoty bratrské na bohoslovecký dorost. Naučení mláďencům*, *Reformační sborník* 6, 1937, s. 115–121.

1616 byla ve městě na Veseře dotištěna Evangelia a epištoly nedělní (*Evangelia et epistolae, quae diebus dominicis per anniversarias vices in ecclesiis Unitatis fratrum in Bohemia et Moravia ad populum Christianum explicari solent*). Jedná se o čtyřjazyčnou liturgickou a učební pomůcku vybraných biblických perikop uspořádaných podle církevního roku, sestavených v latině, řečtině, češtině a němčině, která byla určena jako jazyková učebnice pro bratrské školy, ale zřejmě si našla čtenáře i mimo jednotu. Její obsahové sestavení a jazykové zpracování si bratřští biskupové vyžádali u Matthiase Martinia, jenž na její přípravě úzce spolupracoval s bratrským studentem a pozdějším knězem Janem Vetterem. Z knih vytištěných v Brémách budíž ještě zmíněno vydání německého překladu prakticko-teologického spisu Matouše Konečného *Knihy o povinnostech křesťanských* z roku 1616, který vyšel v české verzi v Praze v letech 1611 a 1612. Tento spis obsahuje také kapitulu o povinnostech při správě školní. Konečný v ní systematicky uspořádává a vykládá povinnosti studentů i učitelů.⁴¹⁾

O mimořádně dobré úrovni vztahů mezi rektorem brémského gymnázia a jednotou bratrskou svědčí rovněž řada dedikací, které Martinius připisoval jednotlivým biskupům či celému vedení jednoty. Jednalo se zejména o sbírky disputací, vykonaných pod Martiniovým vedením. V roce 1614 vydal Martinius učebnici řečtiny *Fundamenta linguae Graecae*, která se do roku 1631 dočkala ještě čtyř reedic a jež byla věnována bratrským školám v Čechách, na Moravě a v Polsku.⁴²⁾

Přímý doklad o existenci cizojazyčných učebnic používaných mládenci v bratrských domech nabízí svědectví Řehoře Graffa, který byl v únoru 1617 propuštěn na studia na gymnázium v dolnoslezské Bytomi nad Odrou. Aby Graff umenšil své náklady a nemusel si knihy kupovat znovu, žádal biskupa Matouše Konečného o zaslání učebnice Johanna Bilstena *Syntagma Philippo-Rameum artium liberalium*, kterou měl svázanou v zeleném pergamenu a uloženou ve své skříni, a dále o řečkou gramatiku Martina Crusia (*Martini Crusii Grammaticae Graecae cum Latina congruentis*).⁴³⁾

⁴¹⁾ Viz pozn. 17; Matouš KONEČNÝ, *Ein schönes Büchlein von dem rechten Amt und Beruf der Christen aus heiliger Schrift zusammen gezogen einem jeden gottseligen Menschen, seinem Stande, Orden, Würde, Alter und Beruf nach überaus nützlich und nohtwendig zulesen... Nun aber aus dem Böhmischen ins deutsche übersetzt durch einem Liebhaber der Wahrheit*, Bremen 1616 (citováno dle exempláře v Johannes a Lasco Bibliothek Emden, sign. Theol. 8° 600R, č. 2). Jiří JUST, *Matouš Konečný a jeho podíl na výchově a vzdělání bratrských duchovních na počátku 17. století*, *Theatrum historiae* 18, 2016, s. 75–88; A. MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova*, s. 252–258.

⁴²⁾ K brémským vydáním a průběhu jejich tisku viz podrobně M. RŮČKOVÁ, *Intelektuální kontakty* (v tisku).

⁴³⁾ TÁŽ, „*Poslušství synovské...*“, s. 90.

K výchově a vzdělání svých adeptů na kněžství bratří nezaložili žádný zvláštní ústav, ačkoli se o to pokoušeli.⁴⁴⁾ Bratří vzdělávali svůj kněžský dorost vlastními silami, zejména v sídlech biskupů v Mladé Boleslavi, Ivančicích, v Přerově a v Praze a částečně i tím, že posílali bratrské mládence ke studiu na zahraniční vzdělávací instituce. Ojedinelé prameny k zahraničnímu studiu bratrských mláďenců v druhém desetiletí 17. století nalézáme v rámci Archivu Matouše Konečného, úřední písemné pozůstalosti jednoho z posledních předbělohorských biskupů Matouše Konečného sídlícího v Mladé Boleslavi,⁴⁵⁾ jenž obsahuje korespondenci bratrských mláďenců studujících na *pedagogiu* a gymnáziu v Brémách a na gymnáziu v Bytomí nad Odrou, která byla adresována mladoboleslavskému biskupu jako jejich supervizorovi. Tuto korespondenci doplňují sliby, jimiž se mládenci před svým odchodem na studia zavazovali k poslušnému návratu do bratrských domů a k bratrskému řádu, a rejstříky peněžních výdajů, které zprostředkovávají po jednotlivých položkách vydání z peněžních prostředků, jimiž byli studenti zaopatřeni.⁴⁶⁾ Jednu

⁴⁴⁾ Tamtéž, s. 39, pozn. 210.

⁴⁵⁾ O Archivu Matouše Konečného srov. Jiří JUST, *Neue Quellen zur Geschichte der Brüderunität in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg. Der Fund des Archivs von Matouš Konečný in Mladá Boleslav*, Acta Comeniana 22–23, 2009, s. 249–286; TÝŽ, *Nález archivu Matouše Konečného a jeho význam pro studium dějin Jednoty bratrské v období před Bilou horou*, in: M. Wernisch (ed.), *Unitas Fratrum*, s. 183–192; TÝŽ, *Struktury informacyjne ceskiej Jednoty Brackiej w świetle nowego znaleziska źródłowego z początku XVII wieku*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 54, 2010, s. 69–84; Markéta RŮČKOVÁ, *Neue Quellen zur Geschichte der Brüderunität in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg und ihre Editionsmöglichkeiten*, in: Helmut Flachenecker – Janusz Tandeci – Krzysztof Kopiński (edd.), *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, Toruń 2011, s. 174–185. Ediční zpřístupnění písemností z Archivu Matouše Konečného probíhalo v rámci několika projektů, jejichž výsledky jsou publikovány v ediční řadě „Archiv Matouše Konečného“ (AMK). Dosud byly vydány tiskem tři svazky. Korespondenci biskupů a kněží z českých diecézí zpřístupnil J. JUST (ed.), *„Hned jsem k Vám dnes naschválí poslika...“*. Písemnosti studentů a jejich pedagogů včetně jejich podrobné analýzy v úvodní studii editovala M. RŮČKOVÁ (ed.), *„Poslušeství synovské...“*. Dopisy šlechtických osob adresované Matoušovi Konečnému jsou vydány ve třetím svazku: J. JUST – M. RŮČKOVÁ (edd.), *Bratrská šlechta*. Aktuálně je připravován čtvrtý svazek, jenž zpřístupní korespondenci biskupů a kněží z moravských a polských diecézí. Mimo ediční řadu AMK byla vydána zrcadlová edice rejstříku členů pražsko-tuchoměřického bratrského sboru: Olga FEJTOVÁ, *„A tak ne oni nás, ale my je zpravovati máme!“ Jednota bratrská v městech pražských v době předbělohorské a rejstřík členů pražského sboru*, Praha – Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2014.

⁴⁶⁾ Na brémském *gymnasium illustre* nebo na tamním *pedagogiu* studovali Jan Apollo, Jan Stadius, Matěj Cyrus ml., Jan Laubmann, Jan Vetter a jeho bratr Daniel Vetter, Adam Hartman, Pavel Hronovský, Daniel Němcanský a další. Dopisy brémských studentů pocházejí vsměs z let 1610–1616. Z období mezi léty 1616–1618 jsou datovány dopisy studentů, kteří navštěvovali *gymnasium illustre* založené Jirím ze Schönaichu v Bytomí nad Odrou. Jejich pisateli byli Jan Abdon, Tomáš Cedar, bratři Jiří a Rehoř Graffové, Jiří Theophil a Jan Mitis. Archiv Matouše

z položek v účetních rejstřících tvoří vydání za knihy. Knihy si studenti kupovali buď přímo od kniháře, nebo od jiných osob, případně si je opatrovali na frankfurtském knižním trhu.

V tomto ohledu mají největší vypovídací hodnotu rejstříky Daniela Němčanského, který přišel do Brém v roce 1614 a po svém příchodu do města na Veseře nastoupil do sekundy *pedagogia*. Za dobu svého pobytu odeslal Matoušovi Konečnému sedm účetních rejstříků, které vytváří souvislou řadu a jsou jedinými, u nichž je možné stanovit období, za které byly sepsány, tj. od dubna 1614 do konce září 1617, a které obsahují poměrně rozsáhlý výčet zakoupených knih, jichž Daniel používal ke svému vzdělávání v sekundě a primě *pedagogia*. V Němčanského rejstřících je zapsáno celkem 61 titulů, které tvoří spisy s náboženským obsahem, gramatiky, příručky a slovníky latinského, řeckého a hebrejského jazyka, učebnice a příručky k výuce dialektiky, rétoriky, prosodie a poetiky a díla antických autorů. Nelze na tomto místě vyjmenovávat jednotlivé tituly. To ostatně bylo učiněno na jiném místě.⁴⁷⁾ Shrňme tedy, že v rejstřících zasílaných z Brém jsou zastoupeni převážně soudobí autoři z protestantského okruhu (Johann Buchler, Johann Buxtorf, Johann Clajus, Petrus Dasypodius, Balthasar Garth, Rudolph Goclenius, Matthias Martinus, David Pareus a Johann Philipp Pareus, Johann Possel, Johann Scapula, Johann Sleidan, Heinrich Smet, Lucas Trelcatius ml.) či francouzští a italsí humanisté z konce 15. a 16. století (Ambrogio Calepino, Paolo Manuzio, Teodorico Morello, Erasmus Rotterdamský, Jean Ravisius Tixier, Juan Luis Vives). Díla antických autorů zaujímají přibližně jednu pětinu.

Skladba knih, které jsou zaznamenány v účetních rejstřících studentů pobývajících v Bytomi nad Odrou, byla obdobná. V jejich účtech se nalézá celkem 33 titulů, mezi nimiž jsou zastoupeny učebnice Bartholomäa Keckermanna (teologie, rétorika, logika), teologii reformovaného směru reprezentují díla Lucy Trelcatia ml., Guillaumea Bucana, Abrahama Sculteta a heidelberský katechismus Zachariase Ursina. K výuce rétoriky a poetiky sloužily práce Heinricha Smeta, Marca-Antoina Mureta, Jeana Passerata, Paola Manuzia či Horatiovy básně. Zastoupena je také příručka o sepisování dopisů Johanna Buchlera, Ramova Dialektika, jazykové učebnice latiny a řečtiny (Matthiase Martinia, Étienna Doleta) a slovník Johanna Scapuly. Hudební rovinu představují žalmy podle Ambrosia Lobwassera.⁴⁸⁾

Ačkoliv výše zmíněné učebnice a vzdělávací příručky vypovídají o obsahu výuky na brémském *pedagogiu* a bytomsném *gymnasiu illustre*, knihy zakoupené bratrskými mládenci během jejich studia pak pravděpodobně vytvořily základ pro jejich

---

Konečného přináší celkem dvacet jmen studentů, kteří Matoušovi Konečnému odeslali různý počet dopisů a další jména studujících nalézáme jak v této korespondenci, tak v korespondenci biskupů.

⁴⁷⁾ M. RŮČKOVÁ, „*Poslušensství synovské...*“, s. 82–86, 555–566.

⁴⁸⁾ Tamtéž.

pozdější soukromou či profesní knihovnu, neboť tyto si často odnášeli s sebou při návratu do bratrského domu. Takové příklady zmiňuje Boris Bálent na případech několika bratrských kněží a tisků z bývalé knihovny ivančického gymnázia, která se stala součástí klášterní knihovny františkánů v Skalici (dnes je tato knihovna spravována Slovenskou národní knihovnou v Martině).⁴⁹⁾

Druhým příkladem může být soukromá knihovna bývalého studenta brémského gymnázia Bohuslava Jafeta,⁵⁰⁾ jejíž inventář byl pořízen v souvislosti s řešením jeho pozůstalosti, a byl sepsán společně se soupisem knih z majetku bratrského kněze Šimona Věrníka.⁵¹⁾ Oba knihovní inventáře jsou dochovány v Archivu Matouše Konečného.⁵²⁾ Jafetův katalog obsahuje celkem 173 položek až na několik málo výjimek výhradně zahraniční literatury, která je rozdělena podle formátu (*libri in folio* a *libri in quarto*). Jednotlivé katalogové záznamy jsou uvedeny ve zkrácené podobě s vyznačením autora a stručného názvu titulu bez bližších vydavatelských údajů. Na základě identifikace jednotlivých titulů lze konstatovat, že přibližně 45 % knih tvoří školní a vzdělávací literatura (viz příloha). Zbývající část zaujímá teologická literatura napříč konfesijním spektrem.⁵³⁾ Tato skutečnost může souviset také s faktem, že Bohuslav Jafet vedle vykonávání kazatelské činnosti působil krátce po návratu ze studií patrně též jako učitel na bratrské škole v Nazaretské koleji při Bet-

⁴⁹⁾ Boris BÁLENT, *Knihovna českobratrského gymnasia v Ivančicích 1576-1620*, Brno 1968, s. 2-3.

⁵⁰⁾ Bohuslav Jafet († 10. 6. 1615 v Praze) byl synem bratrského kněze a spisovatele Jana Jafeta, pocházel z Čestína u Uhliřských Janovic, v letech 1601-1603 pobýval na gymnáziu ve Zhořelci, v dubnu 1608 se imatrikuloval na univerzitě v Marburku, o rok později v červenci na akademii v Herbornu a 1./10. května 1610 se zapsal na gymnáziu v Brémách, kde pobýval do července 1611. Po studiích od roku 1613 působil jako kazatel v Betlémské kapli v Praze. V roce 1614 byl již knězem. R. ŘÍČAN, *Několik pohledů*, s. 139-140; M. RŮČKOVÁ (ed.), „*Poslušenství synovské...*“, podle rejstříku; Antonín TRUHLÁŘ - Karel HRDINA et alii, *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě II*, Praha 1966, s. 417-418; Josef HEJNIC, *O památce Bohuslava Jafeta*, Strahovská knihovna 4, 1969, s. 57-65.

⁵¹⁾ Šimon Věrník / Simeon Müller († 1615) je k roku 1593 doložen jako učedník v Tuchoměřicích, po roce 1600 jako jáhen v Mladé Boleslavi. V roce 1604 již jako kněz doprovázel ve funkci preceptora Adama Budovce z Budova na studia do Basileje, kde pobýval do roku 1606, poté působil v okolí Mladé Boleslavi a v Choustníkově Hradišti. Na jaře 1608 se stal kazatelem Petra Voka z Rožmberka. Do začátku roku 1612 pobýval na Bechyni, poté působil na Konopišti. J. JUST (ed.), „*Hned jsem k Vám dnes naschvál...*“, s. 303; Martin HOLÝ, *Ve službách šlechty. Vychovatelé nobility z českých zemí (1500-1620)*, Praha 2011, s. 242-243. V jeho katalogu knih je zapsáno celkem 54 položek, z nichž přibližně 20 titulů je učebnicového charakteru.

⁵²⁾ Muzeum Mladoboleslavská Mladá Boleslav, Archiv Matouše Konečného, sign. A3256/Catalogus librorum. Faksimile obou inventářů byla uveřejněna in: Kateřina HORNÍČKOVÁ - Michal ŠRONĚK (edd.), *Umění české reformace (1380-1620)*, Praha 2010, s. 352-354.

⁵³⁾ Uveřejnění kompletní identifikace všech titulů v Jafetově a Věrníkově knihovním katalogu je plánováno v monografii autorky této studie, která bude publikována v rámci řady Archiv Matouše Konečného sv. IV.

lémské kapli v Praze. Právě s ohledem na Jafetovu profesní kariéru a nejspíše i jeho intelektuální zájmy nelze některé tituly striktně oborově vymezit a zařadit jako literaturu sloužící čistě ke vzdělávacím, respektive školním účelům.

Je zřetelné, že v katalogu dominují soudobí autoři⁵⁴⁾ a jako místa tisku jednotlivých titulů ať již z počátku 17. století, nebo starších převažují Štrasburk, Basilej, Frankfurt nad Mohanem, Lipsko, Wittenberk, Kolín, v menší míře Ženeva, Hanau a Leiden. Ze slovníkové tvorby je zastoupen slovník Calepinův a Scapulův [č. 7, 8]. V případě latinského jazyka jsou uvedeny gramatiky Philippa Melanchthona [č. 64], Leonharda Culmanna [č. 69] a fráze a cvičení Étiennea Doleta [č. 25], Juana Luise Vivese [č. 39], Rudolpha Goclenia [č. 48]. Řečtinu reprezentují gramatiky a učebnice sloužící k osvojení si základů tohoto jazyka autorů Nicolase Clénarda [č. 21], Petra Rama [č. 44], Matthiase Martinia [č. 67], Johanna Metzlera [č. 78], ale i jezuitů Manuela Alvarese [č. 63]; hebrejštinu představují pouze gramatiky [č. 19, 56]. Dialektiku zastupují díla Rudolfa Agricoly [č. 29], Johanna Bilstena [č. 46], Petra Rama [č. 50, 68], Philippa Melanchthona [č. 72], Johanna Bisterfelda [č. 70]; rétoriku pak práce Bartholomäa Keckermanna [č. 17], Marca-Antoina Mureta [č. 35], Melchiora Junia [č. 54], Johanna Possela [č. 79] a Cicerona [č. 13, 40, 49]. K logice a filozofii náleží díla Rudolpha Goclenia [č. 16?], Petra Rama [č. 20], Bartholomäa Keckermanna [č. 26, 58], Amanda Polana z Polansdorfu [č. 52], Martina Mylia [č. 59]. Díla Lamberta Daneaua [č. 27], Johanna Riegera [č. 55] a Joachima Cameraria [č. 61] představují problematiku etiky a mravů. V Jafetově katalogu se také nalézají tituly z oblasti přírodních věd – Clemense Timplera [č. 14] a Philippa Scherba [č. 74]. K osvojení si prósodie a poezie sloužily práce Jeana Tixiera [č. 12, 34], Nicodema Frischlina [č. 37], Johanna Claje [č. 60]. Z antických autorů je uveden kromě Cicerona také Demosthenes [č. 33], Marcus Aurelius Olympius [č. 47] či Vergilius [č. 62]. Pojednání o historii obsahují díla Marcina Kromera [č. 2], Johanna Funcka [č. 4], Paola Giovia [č. 6], Johanna Sleidana [č. 9], Vincentia Schmucka [č. 10], Olaa Magna [č. 38] a německý překlad Kroniky české Václava Hájka z Libočan [č. 3].

Obsah Jafetova katalogu, respektive výše dotčená část jeho knihovny, naznačuje, že se jednalo o sbírku knih používanou k praktickým účelům a k rozšiřování teoretických i praktických znalostí v jazykové sféře i v oblasti dalších nauk, které byly na počátku 17. století již v souladu s dosahováním úrovně vzdělání kněžského dorostu v jednotě.⁵⁵⁾ Z nepatrných zmínek v korespondenci dochované v Archivu Matouše Konečného lze soudit, že biskupové jednoty preferovali ke vzdělávání svých svěřen-

⁵⁴⁾ Stručný nástin obsahu Jafetova katalogu podává Olga FEJTOVÁ, *Knihovny v prostředí Jednoty bratrské na počátku 17. století v dobovém kontextu jako badatelské téma*, *Knihy a dějiny* (v tisku).

⁵⁵⁾ R. ŘÍČAN, *Několik pohledů do českobratrského vyššího školství*, zvlášť s. 125–131.

ců ramistický, případně inovativnější semi-ramistický model výuky.⁵⁶⁾ Ten ostatně konvenoval i metodě výuky, která byla využívána na reformovaných učilištích, na něž v prvních dvou dekadách 17. století směřovaly kroky bratrských mládenců (Herborn, Brémy).⁵⁷⁾ Vzhledem k Jafetovým studiím na těchto místech odpovídá skladba titulů z jeho knihovny výše naznačenému. Otázka je, do jaké míry byly knihy odrazem iniciativy a zájmu samotného Jafeta, jaké exempláře si odnesl ze studií v rámci povinné literatury a co bylo obecným požadavkem, tedy zda-li bratřští biskupové vyžadovali vlastnictví určitých titulů jako základních učebnic.⁵⁸⁾

Výchova a vzdělání v jednotě bratrské tvořily ucelený komplex, který byl jednotě vlastní a zaměřoval se nejen na věroučnou a duchovní stránku, ale i na praktické uplatnění. Jednota se v posledním období své existence, respektive v posledních dekadách svého předbělohorského působení v Čechách a na Moravě, jednoznačně přiklonila k důležitosti a potřebnosti vzdělání, ačkoliv hlubší reflexi jeho významu provedl až Jan Amos Komenský. K základním pomůckám patřily katechismy, které plnily vzdělávací roli na více úrovních.⁵⁹⁾ Na významu nabývaly i jiné učebnice sloužící jak k získávání elementárních znalostí, tak k dosahování vyšší úrovně vě-

⁵⁶⁾ M. RŮČKOVÁ (ed.), „Poslušensství synovské...“, s. 69, pozn. 418.

⁵⁷⁾ Howard HOTSÓN, *Commonplace Learning. Ramism and its German Ramifications 1543-1630*, Oxford 2007; Gerhard MENK, *Kalvinismus und Pädagogik. Matthias Martinus (1572-1630) und der Einfluß der Herborner Hohen Schule auf Johann Amos Comenius*, Nassauische Annalen 91, 1980, s. 77-104; Thomas ELSMANN, *The influence of Ramism on the Academies of Bremen and Danzig: A comparison*, in: Mordechai Feingold - Joseph S. Freedman - Wolfgang Rother (edd.), *The Influence of Petrus Ramus. Studies in sixteenth and seventeenth century Philosophy and Sciences*, Basel 2001, s. 54-67; TÝŽ, *Das Bremer Gymnasium illustre und seine Vorläufer in ihrer Bedeutung für den Ramismus in Deutschland (1560-1630)*, in: Fokke Akkerman - Arie Johan Vanderjagt - Adrie H. van der Laan (edd.), *Northern humanism in European context 1469-1625. From the Adwert Academy to Ubbo Emmius*, Leiden - Boston - Köln, 1999, s. 99-108.

⁵⁸⁾ Jediným možným srovnatelným inventářem z vlastního bratrského církevního prostředí je soupis knih z majetku Šimona Věrníka. Ovšem ten odpověď na položenou otázku nenabízí. V Jafetově a Věrníkově katalogu se shodují - pokud jde o námi tematizovanou oblast vzdělávací literatury - pouze čtyři tituly (Calepinův slovník [č. 7], *Paedagogus* Johanna Thomase Freiga [č. 65], Ramova Dialektika [č. 68] a logika Amanda Polana z Polansdorfu [č. 52]). Ačkoliv se některé tituly nachází také v soupisu knih kralické knihovny, srovnání s touto institucionální knihovnou, která sloužila zejména jako zázemí k vlastní vydavatelské a literární činnosti bratří, je velmi problematické. Mirjam BOHATCOVÁ, *Bratrská knihovna kralická*, Slavia. Časopis pro slovanskou filologii 39, 1970, s. 591-610, zde zvl. s. 600; O. FEJTOVÁ, *Knihovny v prostředí Jednoty bratrské* (v tisku).

⁵⁹⁾ Srov. obecně Stefan EHRENPREIS, *Frühneuzeitliche Schulbücher als Medien der Säkularisierung? Zwei Fallbeispiele*, in: Matthias Pohlíg - Ute Lotz-Heumann et alii (edd.), *Säkularisierungen in der Frühen Neuzeit. Methodische Probleme und empirische Fallstudien*, Berlin 2008, s. 236-276, zde s. 242 an.

domostí a znalostí ze sedmera svobodných umění. V prvním případě se jednalo zejména o učebnice z vlastní bratrské produkce, v případě druhém se vzdělávací literatura orientovala také na soudobou produkci zahraničních učeneckých autorit z konfesního prostředí blízkého jednotě (ovšem nikoliv bez výjimek), odpovídající dobovým myšlenkovým proudům a metodám. Vzdělávací literatura a učební pomůcky tak nesloužily pouze k transferu znalostí a ke kulturnímu transferu, ale byly i nástrojem sociální disciplinace a šíření víry, a proto svým využitím přesahovaly prostor škol.⁶⁰⁾ Vzhledem k velmi omezené pramenné základně je postižení celého komplexu vzdělávací literatury v jednotě bratrské a vyvození obecných závěrů značně limitované.

---

⁶⁰⁾ Srov. Stefan EHRENPREIS, *Einleitung: Das Erziehungswesen der Reformierten im Kontext frühneuzeitlicher Kultur und Wissenschaft*, in: Heinz Schilling – Stefan Ehrenpreis (edd.), *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichender Perspektive. Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft*, Berlin 2007, s. 1–17.

PŘÍLOHA

Učebnice a vzdělávací literatura z knižního katalogu Bohuslava Jafeta

Knihy uvedené v tabulce níže jsou řazeny za sebou tak, jak jsou uvedeny v rukopisu. Vzhledem k neúplnosti zapsaných údajů mohou být jednotlivé položky identifikovány pouze přibližně, respektive identifikace konkrétního vydání, vlastněného Bohuslavem Jafetem, je více než problematická. Nelze totiž určit, zda měl Jafet ve své knihovně nejnovější, tedy aktuální vydání, nebo zda se jednalo o antikvární titul. Týž titul mohl být v průběhu 16. a na počátku 17. století vydán několikrát, a to i u různých tiskařů a na různých místech. Zároveň možnosti zisku knih byly různorodé. Vzhledem k oběhu knižní produkce si mohli zájemci opatřovat knihy nejen v oficinách tiskařů, u knihkupců, na frankfurtském a lipském knižním trhu (kam mimo jiné studenti v rámci svých studijních pobytů zajížděli),⁶¹⁾ ale i dary či výměnou.⁶²⁾ Jako metodické východisko pro určování jednotlivých titulů jsem zvolila nejbližší vydání k datu Jafetova života, respektive jeho úmrtí – tj. do roku 1615 [v tabulce označeno: (A), obsahující místo vydání – tiskaře – rok vydání – identifikaci v databázi]. Z textu uvedeného výše také vyplývá, že velmi důležitou roli pro získávání knih hrálo období Jafetových studií, tedy s přestávkami léta 1601–1611. S velkou mírou pravděpodobnosti lze také předpokládat, že si studenti kupovali nové knihy. Přestože konkrétní identifikace posledního vydání naráží na meze a limity takového určení,⁶³⁾ jde při ztotožnění hlavně o žánrovou a obsahovou specifi-

⁶¹⁾ Viz M. RŮČKOVÁ, „*Poslušensství synovské...*“, s. 82. Podle zjištění Olgy Fejtové platilo pro měšťanské prostředí, že „*pokud projevil měšťanský čtenář zájem o některý z aktuálních tisků, byl zahraniční produkce, zprostředkoval mu knižní trh tuto literaturu s minimálním časovým odstupem od doby jeho vytištění prostřednictvím obou zmíněných centrálních knižních trhů.*“ Olga FEJTOVÁ, *Měšťanská knižní kultura raného novověku ve středoevropském kontextu*, habilitační práce Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2017, s. 547.

⁶²⁾ K fungování knižního trhu se zahraniční literaturou v Praze viz Jiří PEŠEK, *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547–1620 (Všední dny kulturního života)*, Praha 1993, s. 75–77. Dále srov. souhrnné práce k dějinám knižního obchodu: Zdeněk ŠIMEČEK, *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei*, Wiesbaden 2002, s. 10–25; TÝŽ – Jiří TRÁVNÍČEK, *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha 2014, s. 44–74; Reinhard WITTMANN, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, München² 1999, s. 48–81; Julia BANGERT, *Buchhandelssystem und Wissensraum in der Frühen Neuzeit*, Berlin – Boston 2019.

⁶³⁾ Malcom WALSBY, *Book lists and their meaning*, in: Týž – Natasha Constantinoú (edd.), *Documenting the Early Modern Book World. Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*, Leiden – Boston 2013, s. 1–24. Srov. Viliam ČIČAJ, *Limity novovekej súkromnej knižnice*, in: Jitka Radimská (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna, Opera romanica 4*, 2003, s. 423–430.

kaci, kritérium konkrétního vydání je tak považováno za doplňující hledisko. Názvy titulů knih v Jafetově katalogu jsou poznamenány buď v latině, nebo v němčině. Ačkoliv není možné se stoprocentní jistotou potvrdit, že se ve všech případech jednalo o tato jazyková vydání, přesto pro skutečnost, že jazyk titulu odpovídal jazyku obsahu, svědčí doklady přímo v katalogu. Pokud byl titul zapsán v jiném jazyce, než byl jeho obsah, byl tento jazyk také zaznamenán, např. „Biblia Lutheri German[ica]“, „Examen Selnecceri, deutsch“, „Epistolae Ciceronis German[ici]“.⁶⁴⁾

Identifikace titulů byla provedena na základě databází VD16 a VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts – www.vd16.de; Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts – www.vd17.de). Jedním z důvodů konkrétní identifikace titulů byla rovněž možnost odkazovat na určité identifikační číslo z výše uvedených databází. Tituly, u nichž je buď u autorů, nebo u názvů uveden otazník v hranatých závorkách ([?]), byly ztotožněny se značnou mírou nejistoty, nebo se nabízí více možností.

Jestliže je titul v databázích zaznamenán vícekrát, je uveden i odkaz na první, respektive nejstarší zachycené vydání ve formě: (B) – místo vydání – rok vydání – identifikace v databázi VD16 a VD17. Další vydání nacházející se v databázích VD16 a VD17 jsou uvedena pod písmenem (C) s uvedením místa vydání, roku a identifikace v databázi. Písmeno (D) poukazuje na jiná vydání zaznamenaná v databázi „BVB Datenbanken“ (BibliotheksVerbund Bayern, www.Gateway-Bayern.de), ovšem již bez konkrétního odkazu na URN adresu. Vydání skrývající se pod písmeny B a C, případně D jsou uvedena pouze u takových titulů, jejichž ztotožnění je jisté. Arabské číslice za písmenem označují měnící se názvy téhož titulu, římské číslice před písmeny poukazují na variabilitu titulů, případně se nemusí jednat o totéž dílo.

Vedle knih učebnicového, potažmo vzdělávacího charakteru byla do tohoto soupisu zařazena i díla historická či historiografická, díla antických autorů a katechismy.

---

⁶⁴⁾ Na tuto praxi poukazuje např. studie Olgy FEJTOVÉ, *Zahraniční literatura v měšťanských knihovnách na Novém Městě pražském v 17. století. Knihovna rodiny de Bois*, Opera romanica 1, 2000, s. 323–337, zde s. 332.

	Titul v katalogu	Identifikace
1.	General historii Adami	[?] Adam von Bremen, <i>M. Adami Historia ecclesiastica continens religionis propagatae gesta, quae a temporibus Karoli Magni usque ad Henricum III. acciderunt in ecclesia tam Hamburgensi, quam Bremensi vicinisque locis septentrionalibus...</i> , Leiden: Plantin, 1595 (https://gateway-bayern.de/BV010527638).
2.	Mittnechtische Histori	Marcin Kromer, (A, B) <i>Mitnächtischer Völckeren Historien, in welcher viler Nationen als nämlich der Polenderen, Slauen, Pomeran, Reüssen, Moscouiten, Preüssen, Ungaren, Walachen, Schlesier, Littauweren, Wenden, Behemen, Tartaren, Türcken, Lyffländeren, Oesterreicheran, Podolier, Brandenburgere Ursprung mancherley gebreüche, nammhaffte Historien, Regiment unnd ritterliche Taathen biß auff dise unsere Zeyt auff das kürtzeste waarhafftig unnd ordenlichen in dreyßig Bücheren begriffen. Erstlich durch den hochgelerten Herren Martinum Chromer auß Poland zu Latein fleyßig beschriben, jetzzumalen aber durch Heinrich Pantaleon ... zu gutem gemeiner Teutscher Nation auff das treüwlichet verteütschet gemehrt und in Truck verordnet</i> , Basel: Heinrich Petri, Peter Perna 1562 (VD16 K 2430).
3.	Böhmische chronica	Václav Hájek z Libočan / Johann Sandel (překladatel) (A, B) <i>Böhmische Chronica Wenceslai Hagecii...</i> , Praha: Mikuláš Pštros [Mikuláš Štraus ze Štrausenfeldu], 1596 (Knihopis K02868).
4.	Chronologia Funkcii	Johann Funck, (A) <i>Chronologia. Hoc est omnium temporum et annorum ab initio mundi usque ad annum</i>

		<p><i>a nato Christo 1552. In prima editione ab autore deducta; post ab eodem recognita, aucta et in annum 1566; inde vero ab aliis in annum 1578 et tandem iterum ab aliis usque ad annum Christi 1601 producta computatio. In qua methodice enumerantur omnium populorum regnorumque memorabilium origines ac successiones, item omnes eorum reges..., Wittenberg: Andreas Hoffmann, Zacharias Lehmann, 1601 (VD17 23:231122K).</i></p> <p>(B) Nürnberg 1545 (VD16 F 3381).</p> <p>(C) Königsberg 1552 (VD16 F 3382); Basel 1554 (VD16 F 3383); Basel 1561 (VD16 ZV 23202); Wittenberg 1570 (VD16 F 3384); Wittenberg 1578 (VD16 F 3385).</p>
5.	Papistische inquisition	<p>Georg Nigrinus,</p> <p>(A) <i>Papistische inquisition und gülden Flüs der römischen Kirchen. Das ist Historia und Ankunfft der Römischen Kirchen und sonderlich vom Antichristischen Wesen inn sibem Bücher verfaßt ... Darrin aller Römischen Bischoffen, Erzbischoffen, Patriarchen, Bäpst und entlich der Antichristen Leben und Händel kürztlich angezogen..., auß allerley Historien, heiligen Vättern und vielen Büchern der Gelehrten so hernach mit Namen erzehler trewlich zusamen getragen von Georgio Nigrino, Straßburg: Bernhard Jobin, 1589 (VD16 S 4646).</i></p> <p>(B) Straßburg 1582 (VD16 S 4645).</p>
6.	Historia Pauli Jovii	<p>Paolo Giovio,</p> <p>[?] <i>Pauli Iovii Novocomensis episcopi Nucerni Historiarum sui temporis, tomus I-II, Basel: Heinrich Petri, Peter Perna, 1567 (VD16 G 2073; G 2077).</i></p> <p>[?] <i>Pauli Iovii von Com Bischoffs zu Nucera Warhafftige Beschreibunge aller chronickwirdiger namhafftiger Historien und Geschichten..., Frankfurt am Main: Peter Perna, Georg Rab st., 1570 (VD16 G 2075).</i></p>

		<p>[?] <i>Die Moscouitische Chronica. Das ist ein grundtliche Beschreibung oder Historia deß mechtigen und gewaltigen Großfürsten in der Moscauw, sambt derselben Fürstenthumb und Länder, auch deß trefflichen Landts zu Reussen...</i>, Frankfurt am Main: Johann Schmidt 1579 (VD16 G 2090).</p> <p>[?] <i>Moscouiter wunderbare Historien, in welcher deß trefflichen grossen Land Reüßen, sambt der Hauptstatt Moscauw...</i>, Basel: Nikolaus Brylinger (dědicové), 1567 (VD16 H 2208).</p>
7.	Calepinus	<p>Ambrogio Calepino,</p> <p>[?] <i>Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum... Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Graeca, Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, Ungarica, Anglica. Onomasticum vero, hoc est propriorum nominum, regionum, gentium, urbium, montium, promonteriorum, marium, stagnorum, fluminum, hominum...</i>, Basel: Sebastian Henricpetri, 1605 (VD17 1:000043A, 3:309594U).</p> <p>[?] <i>Dictionarium Latinae linguae</i>, Basel: Hieronymis Curio, 1544 (VD16 ZV 28102).</p> <p>[?] <i>Ambrosii Calepini Dictionarium linguarum septem</i>, Basel: Heinrich Petri, 1579 (VD 16 C 260).</p> <p>[?] <i>Ambrosii Calepini Dictionarium octo linguarum</i>, Basel: Sebastian Henricpetri, 1584 (VD16 C 261).</p>
8.	Scapula	<p>Johann Scapula,</p> <p>(A) <i>Lexicon Graeco-Latinum novum. In quo ex primitivorum et simplicium fontibus derivata atque composita ordine non minus naturali, quam alphabetico breviter et dilucide</i></p>

		<p><i>deducuntur</i>, Basel: Sebastian Henricpetri 1615 (VD17 23:297564T).</p> <p>(B) Basel: 1579 (VD16 ZV 30030).</p> <p>(C) Basel 1580 (VD16 S 2091); Basel 1589 (VD16 S 2092); Basel 1594 (VD16 ZV 13747); Basel 1600 (VD16 S 2093); Basel 1605 (VD17 12:130235N); Basel: 1614 (VD17 14:698054X).</p>
9.	Johan[nis] Sleidani	<p>Johannes Sleidanus,</p> <p>[?] <i>De quatuor summis imperiis libri tres in gratiam iuventutis confecti...</i>, Wittenberg: Clemens Berger, Andreas Rüdinger, 1613 (VD17 23:299548U).</p> <p>[?] <i>Continuatio Joannis Sleidani, das ist: Historische Beschreibung der fürnembsten Geschichten unnd Händel, so sich in Religions und andern politischen Sachen bey Regierung weyland der allerdurchleuchtigsten Keyser Ferdinandi deß Ersten, Maximiliani und Rudolphi der Andern, hochlöblicher Gedächtnuß inn und ausserhalb deß Römischen Reichs verlauffen und zugetragen haben...</i>, Frankfurt am Main: Wolfgang Richter, 1612–1613 (VD17 23:266510R), 1614–1615 (12:191100Y).</p> <p>[?] <i>Commentariorum De statu religionis et reipublicae, Carolo V. caesare, libri XXVI...</i>, Frankfurt am Main: Johann Schönwetter, 1610 (VD17 28:732611N; VD17 3:301365M).</p>
10.	Historia Adae Vincentii	<p>Vincentius Schmuck,</p> <p>(A, B) <i>Historia Adae. Außlegung des dritten, vierden und fünfften Capitels im ersten Buch Mose, darinnen die Historia des Falls der ersten Eltern und wie sie deßwegen aus dem Paradiëß getrieben. Auch ferner die Geschicht der ersten Welt biß auff die zeit des Patriarchen Noah beschrieben wird</i>, Leipzig: Michael Lantzenberger, 1604 (VD17 39:127894D).</p>

11.	Doctrina politica	<p>[?] Henning Arnisäus, <i>Doctrina politica in genuinam methodum, quae est Aristotelis reducta et ex probatissimis quibusque philosophis oratoribus, iurisconsultis, historicis etc. breviter comportata et explicata</i>, Frankfurt am Main: Johann Thieme, Johann Eichorn, 1606 (VD17 1:001907P; 3:622689P).</p>
12.	Epitheta Ravisii	<p>Jean Tixier de Ravisi, (A5) <i>Io. Ravisii Textoris Nivernensis poetae celeberrimi Epithetorum opus perfectissimum</i>, Basel: Konrad von Waldkirch, 1612 (VD17 7:655834B).</p> <p>(B1) <i>Epithetorum omnium</i>, Basel 1540 (VD 16 T 1442).</p> <p>(C1) Basel 1541 (VD 16 T 1443).</p> <p>(C2) <i>Ioannis Ravisii Textoris Nivernensis Opus epithetorum integrum</i>, Basel 1541 (VD16 T 1428).</p> <p>(C3) <i>Ioannis Ravisii Textoris Nivernensis Epithetorum opus absolutissimum</i>, Basel 1549 (VD16 T 1429); Basel 1555 (VD16 T 1430); Basel 1558 (VD16 T 1431); Basel 1563 (VD16 T 1432); Basel 1565 (VD16 T 1433); Basel 1571 (VD16 T 1434); Basel 1573 (VD16 T 1435); Basel 1576 (VD16 T1436); Basel 1580 (VD16 ZV 14988); Basel 1585 (VD16 T 1439); Basel 1592 (VD16 T 1440); Basel 1594 (VD16 T 1441); Köln 1580 (VD16 T 1444); Frankfurt am Main 1584 (VD16 T 1438).</p> <p>(C4) <i>Epithetorum Joan. Ravisii Textoris Nivernensis opus innovatum</i>, Basel: 1598 (VD16 ZV 16985); Basel 1599 (VD16 ZV 17192); Basel 1602 (VD17 39:142705G; 12:130005G).</p> <p>(D) Paris 1518; Basel 1568; Antwerpen 1569; Venezia 1572; Antwerpen 1574, London 1579; Paris 1580, Basel 1581; London 1595; Venezia 1605; Leiden 1611.</p>

13.	Epistolae Ciceronis German[icae]	Marcus Tullius Cicero, neidentifikováno.
14.	Physica Timpleri et Metaph[ysica]	<p>Clemens Timpler, [?] <i>Theoria Physica. De intellectu humano...</i> [disputační teze], Steinfurt 1611 (VD17 547:689775G).</p> <p>[?] <i>Disputatio Physica...</i> [disputační teze], Heidelberg 1594 (VD16 ZV 31731); Heidelberg 1595 (VD16 ZV 17494); Burgsteinfurt 1600 (VD16 T 1320).</p> <p>[?] <i>Theses Physicae...</i> [disputační teze], Burgsteinfurt 1598 (VD16 T 1326).</p> <p>[?] <i>Physicae seu philosophiae naturalis systema methodicum in tres partes digestum</i>, Hanau: Wilhelm Antonius, 1613 (VD17 3:605108H; 23:294670M).</p> <p>[?] <i>Physica Physicae...</i>, Hanau 1613 (https:// gateway-bayern.de/BV009463013).</p> <p>[?] <i>Metaphysicae systema methodicum libris quinque comprehensum...</i>, Steinfurt 1604 (VD17 23:292772Y); Frankfurt am Main 1612 (https://gateway-bayern.de/BV008237327).</p> <p>[?] <i>Theses Metaphysicae...</i>, Heidelberg 1594 (VD16 T 1325).</p>
15.	Annotata in P[etri] Ram[i] Dial[ecticam] M[anlii] Severini	Neidentifikováno.

16.	Problemata Goclenii	<p>Rudolph Goclenius, [?] <i>Problematum grammaticorum libri V...</i>, Frankfurt am Main, Zacharias Palthenius, 1609 (VD17 12:129172W).</p> <p>[?] <i>Problematum logicorum et philosophicorum Rodolphi Goclenii, professoris academici in schola Marpurgensi, partes IV.: 1. De entibus simplicibus et argumentis. 2. De enunciatis. 3. De syllogistica. 4. De ordine didascalico...</i>, Marburg: Paul Egenolff, 1606 (VD17 3:309835D).</p>
17.	Systema Rhet[oricae] Keker[manni]	<p>Bartholomäus Keckermann, (A) <i>Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii eloquentiae tam quoad epistolas et colloquia familiaria, quam quoad orationes...</i>, Hanau: Wilhelm Antonius (dědicové), 1612 (VD17 14:053674V). (B) Hanau 1608 (VD17 23:326100B).</p>
18.	Martinii Opuscula q[ua]dam in uno volum[ine]	<p>Matthias Martinus, neidentifikováno.</p>
19.	P. Martinii Gramm[atica] Hebraea	<p>Petrus Martinus, (I A) <i>Petri Martinii Morentini Navarri Grammaticae Hebraea libri duo</i>, Leiden: officina Plantiniana – Raphelengius, 1607 (https://gateway-bayern.de/BV002832727). (I B) Paris 1567 (https://gateway-bayern.de/BV003538911). (I D) Paris 1584.</p> <p>(II A) <i>Petri Martinii Morentini Navarri Grammatica Hebraea</i>, Leiden: officina Plantiniana – Raphelengius, 1612 (https://gateway-bayern.de/BV010297586). (II B) Leiden 1608 (https://gateway-bayern.de/BV010297585).</p>

20.	Logica Ramea	Petrus Ramus [Pierre de la Ramée], neidentifikováno.
21.	Clenardi Grammat[ica] Graeca et scholia	Nicolas Clénard, (A) <i>N. Clenardi Graecae linguae institutiones cum scholiis et praxi Petri Antesignani Rapistagnensis...</i> , Hanau: Andreas Wechel, 1608 (VD17 23:278701Q). (B) Frankfurt am Main 1601 (VD17 15:741372S). (C) Hanau 1602 (VD17 23:289248Z); Hanau 1604 (VD17 3:007546M).
22.	Physica Melanchthonis	[?] Philipp Melanchthon - Paul Eber, <i>Oratio de doctrina Pysica, recitata a Paolo Ebero die quartodecimo Augusti anno 1550</i> , Wittenberg: Veit Kreutzer, 1550 (VD16 M 3772)
23.	Dialectica Tiplmanni	Neidentifikováno.
24.	Hemingii Pastor	Niels Hemmingsen, (I A) <i>Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus</i> , Rostock: Stephan Möllemann, 1590 (VD16 H 1872). (I B) Leipzig 1562/1565? (VD16 H 1869). (I C) Leipzig 1574 (VD16 H 1870); Erfurt 1585 (VD16 H 1871). (II A) <i>Pastor. Unterrichtunge wie ein Pfarherr und Seelsorger in Lehr, Leben und aller Wandel sich Christlich verhalten sol</i> , Leipzig: Ernst Vögelin, 1569 (VD16 H 1874). (II B) Leipzig 1566 (VD16 H 1873).
25.	Phrases Doleti	Étienne Dolet, (A) <i>Phrases et formulae linguae Latinae elegantiores</i> , Straßburg: Josias Rihel (dédicové), 1610 (VD17 32:652428R). (B) Straßburg 1576 (VD16 D 2156). (C) Straßburg 1585 (VD16 D 2157); Straßburg 1596 (VD16 D 2158).

26.	Systema logicum	<p>Bartholomäus Keckermann, (I A) <i>Systema logicae, tribus libris adornatum...</i>, Hanau: Wilhelm Antonius (dědicové), 1613 (VD17 1:064933L, 23:280442A). (I B) Hanau 1600 (VD16 ZV 8890). (I C) Hanau 1603 (VD17 14:676383L); Hanau 1606 (VD17 23:280434K); Hanau 1609, část II (VD17 1:082275M); Hanau 1610 (VD17 27:743867K); Hanau 1611, část I (1:064904Y); Hanau 1611 (VD17 1:064899Q); Hanau 1612, část II (VD17 1:064906P).</p> <p>(II A) <i>Systema logicae, compendiosa methodo adornatum...</i>, Hanau: Wilhelm Antonius (dědicové), 1612 (VD17 547:674531Q). (II B) Hanau 1601 (VD17 39:132172U). (II D) Hanau 1609.</p> <p>(III A) <i>Systema logicae minus, succinto praeceptorum compendio tribus libris...</i>, Hanau: Wilhelm Antonius (dědicové), 1612 (VD17 1:064879B). (III B) Hanau 1606 (VD17 1:064817X).</p>
27.	Ethica Danaei	<p>Lambert Daneau, (A) <i>Ethices christianae libri tres, in quibus de veris humanarum actionum principiis agitur</i>, Genève, Eustach Vignon (dědicové), 1601 (https://gateway-bayern.de/BV014965370). (B) Genève 1577 (https://gateway-bayern.de/BV001401624). (D) Genève 1579; Genève 1582; Genève 1586; Genève 1588.</p>
28.	Perkinsii Catechesis	<p>William Perkins, (I A, B) <i>Catechismus des hochgelehrten, frommen und berühmten Herren Guilielmi Perkinsi, Weiland Dieners der Kirchen Christi Engelland... Auß Englischer Sprach in die Teutsche gebracht...</i>, Basel: Jakob Trew, 1606 (VD17 23:686446R).</p>

		(II A, B) <i>Catechismus oder Summa christlicher Lehre, das ist außföhrliche Erklärung der Hauptstücke christlicher Religion... Auß Niderländischer Sprach ins Hochteutsch bracht durch Johan Heupeln...</i> , Hanau: Wilhelm Antonius, 1607 (VD17 23:632530L).
29.	Rudolphi Agricolae De inventione	Rudolf Agricola, (A2) <i>Rodolphi Agricolae Phrisii De inventione dialectica libri omnes integri et recogniti, iuxta autographi...</i> , Köln: Johann Gymnich, 1579 (VD16 A 1108). (C2) Köln 1539 (VD16 A 1080); Köln 1540 (VD16A 1095); Köln 1542 (VD16 A 1103); Köln 1543 (VD16 ZV 256); Köln 1548 (VD16 A 1104); Köln 1552 (VD16 A 1105); Köln 1557 (VD16 ZV 258); Köln 1563 (VD16 A 1106); Köln 1570 (VD16 A 1107). (D2) Paris 1559; Venezia 1559. (B1) <i>Rodolphi Agricolae Phrisii De inventione dialectica libri tres</i> , Köln 1520 (VD16 A 1096). (C1) Straßburg 1521 (VD16 A 1097); Köln 1527 (VD16A 1099); Köln 1528 (VD16 A 1100); Köln 1535 (VD16 A 1101); Köln 1538 (VD16 ZV 255, A 1102). (D1) Köln 1523; Paris 1529; Paris 1533; Paris 1534.
30.	Loci communes Trelcatii	Lucas Trelcatius ml., (A) <i>Scholastica et methodica locorum communium s. theologiae institutio...</i> , Hanau: Wilhelm Antonius 1610 (VD17 3:305166A). (D) London 1604; Oxford 1606, London 1608.
31.	Flores doctorum Thomae	Thomas de Hybernia (Palmeranus), (I A) <i>Flores doctorum pene omnium tam Graecorum, quam Latinorum, qui tum in theologia, tum in philosophia hactenus claruerunt...</i> , Köln, Bernhard Walter, 1606 (VD17 1:044319D). (I B) Köln 1577 (VD16 T 1090).

		<p>(I D) Leiden 1553; Leiden 1554; Leiden 1555; Paris 1555; Leiden 1558; Antwerpen 1558; Leiden 1566, Leiden 1567; Leiden 1575; Köln 1576; Venezia 1576; Leiden 1580; Genève 1593; Genève 1596; Genève 1601; Genève 1605.</p> <p>(II D) <i>Flores doctorum insignium tam Graecorum, quam Latinorum</i>, Antwerpen 1558; Antwerpen 1563; Antwerpen 1568; Antwerpen 1576</p>
32.	Flores Augustini	<p>Aurelius Augustinus, (A, B) <i>Flores D. Augustini ex suis libris De civitate Dei excerpti, una cum aliquot sententiis et auctoritatibus insignioribus ex omnibus illius operibus selectis</i>, Leiden: Rovilius, 1580 (https://gateway-bayern.de/BV008787069).</p>
33.	Demosthenis Sententiae	<p>Aeschines Demosthenes, (A2) <i>Gnomologia Demosthenica, hoc est Sententiae breves et illustres ... Ad linguae Graecae elegantem copiam rerumque multivariam cognitionem comparandam...</i>, Basel: Eusebius Episcopus, 1570 (VD16 D 490). (B1) <i>Gnomologiae sive sententiae collectaneae et similia ex Demosthenis orationibus et epistolis...</i>, Basel 1552 (VD16 D 489). (D1) Basel 1551.</p>
34.	Ravisii Dialogi	<p>Jean Tixier de Ravisi, (A) <i>Joan. Ravisii Textoris Nivernensis Dialogi aliquot festivissimi studiosae iuventuti cum primis utiles...</i>, Basel: Ludwig König, 1615 (VD17 23:284104R). (B) Köln 1595 (VD16 ZV17191). (D) Leiden 1529; Paris 1530, Paris 1558; Antwerpen 1559; Paris 1570; London 1581; [Genève] 1592; [Genève] 1593; [Genève] 1600; [Genève] 1609.</p>

35.	Antonii Mureti	<p>Marc-Antoine Muret, [?] <i>M. Antonii Mureti, Presbyteri I. C. et civis Rom., Orationum volumina duo...</i>, Mainz: Johann Volmar, Anton Hierat, 1615 (VD17 12:646343Z).</p> <p>[?] <i>M. Antonii Mureti presbyteri I.C. et civis Romani, oratoris ac poetae clarissimi, Epistolae, hymni sacri et poemata omnia</i>, Mainz: Johann Volmar, 1614 (VD17 12:646138V).</p>
36.	Panthaleontis De quant[itatis] syllab[ariae]	<p>Pantaléon Bartelon, (A, B) <i>Pantaleontis Bartelonaei Raverini De ratione quantitatis syllabariae liber</i>, Leiden: Ludovicus Cloquemin, 1575 (https://gateway-bayern.de/BV004612629).</p>
37.	Nicodemi Frischlini De poesi	<p>Nicodemus Frischlin, (I A) <i>Operum poeticorum Nicodemi Frischlini ... Pars scenica</i>, Straßburg: Johann Karolus, 1612 (VD17 14:721227L; 23:282872A). (I B) Straßburg 1585 (VD16 ZV 6234). (I C) Straßburg 1587 (VD16 F 2905); Straßburg 1589 (VD16 F 2906); Straßburg 1595 (VD16 F 2908); Straßburg 1596 (VD16 F 2909); Straßburg 1598 (VD16 F 2903, F 2911); Wittenberg 1601 (VD17 23:296155T); Straßburg 1604 (VD17 23:281861G); Wittenberg 1607 (VD17 23:282866Z); Straßburg 1608 (VD17 3:013130Y). (I D) Straßburg 1592.</p> <p>(II A) <i>Operum poeticorum Nicodemi Frischlini ... Paralipomena</i>, Darmstadt: Balthasar Hofmann, Johann Jakob Porß, 1610 (VD17 547:659872E). (II B) Gera 1607 (VD17 23:281883L).</p> <p>(III A, B) <i>Operum poeticorum Nicodemi Frischlini ... Pars Elegiaca</i>, Straßburg: Bernhard Jobin (dědicové), 1601 (VD17 39:139716Y).</p>

		<p>(IV A) <i>Operum poeticorum Nicodemi Frischlini ... Pars Paraphrastica</i>, Frankfurt am Main: Johann Spieß 1607 (VD17 7:659209E).</p> <p>(IV B) Frankfurt am Main 1602 (VD17 23:295587V).</p> <p>(V A) <i>Operum poeticorum Nicodemi Frischlini ... Pars Epica</i>, Straßburg: Johann Karolus, 1612 (VD17 14:642584B)</p> <p>(V B) Straßburg 1598 (VD16 F 2903).</p>
38.	Olai Magni De gentibus	<p>Olaus Magnus,</p> <p>(A) <i>De gentibus septentrionalibus historia...</i>, Amberg: Michael Forster, 1599 (VD16 M 226).</p> <p>(B) Antwerpen 1558 (https://gateway-bayern.de/BV010265291).</p> <p>(D) Antwerpen 1562.</p>
39.	Ludovici Vivis Exercitat[io]	<p>Juan Luis Vives,</p> <p>(II A) <i>Colloquia sive exercitatio Latinae linguae. Joan. Thomae Freigii notis ex praestantissimis quibusque autoribus desumptis illustrata</i>, Nürnberg: Simon Halbmaier, [cca 1615] (VD17 3:600050C).</p> <p>(II B) Basel 1553 (VD16 V 1877).</p> <p>(II C) Köln 1560 (VD16 ZV 18579); Nürnberg 1582 (VD16 ZV 15260A); Nürnberg 1585 (VD16 ZV 16581); Nürnberg 1586 (VD16 ZV 16582); Nürnberg 1591 (VD16 ZV 27958); Nürnberg 1593 (VD16 ZV 15261); Nürnberg 1594 (VD16 ZV 26975, ZV 15248); Nürnberg 1597 (VD16 ZV 15262).</p> <p>(II D) Köln 1553; Firenze 1580, Köln 1583.</p> <p>(I A) <i>Linguae Latinae exercitatio</i>, Augsburg 1582 (https://gateway-bayern.de/BV010552203).</p> <p>(I B) Basel 1538 (https://gateway-bayern.de/BV010978111).</p> <p>(I C) Basel 1539 (VD16 V 1870, V 1869); Augsburg 1541 (VD16 V 1871); Basel 1541</p>

		<p>(VD16 ZV 15254); Basel 1543 (VD16 ZV 15256); Köln 1544 (VD16 V 1872); Köln 1545 (VD16 V 1873); Köln 1546 (VD16 ZV 19188); Augsburg 1547 (VD16 V 1874); Köln 1550 (VD16 V 1876); Köln 1552 (VD16 V 1876); Augsburg 1564 (VD16 V 1878); Köln 1565 (VD16 ZV 30876); Köln 1568 (VD16 ZV 19187); Köln 1573 (VD16 ZV 26034); Augsburg 1574 (VD16 V 1879).</p> <p>(I D) Antwerpen 1548; Antwerpen 1552; Leiden 1553; Paris 1558; Köln 1560; Venezia 1569; Köln 1576; Venezia 1584.</p>
40.	Cicero De invent[ione] rhetor[ica]	<p>Marcus Tullius Cicero, (I A) <i>Rhetoricorum ad Herennium libri quatuor.</i> <i>M. T. Ciceronis De inventione libri duo,</i> Augsburg: Matthaeus Franck, 1565 (VD16 C 3890).</p> <p>(I C) Köln 1522 (VD16 C 3865); Straßburg 1527 (VD16 C 3867); Basel 1534 (VD16 C 3868); Köln 1539 (VD16 C 3873); Köln 1544 (VD16 C 3876); Köln 1552 (VD16 C 3882); Köln 1555 (VD16 C 3883); Köln 1559 (VD16 ZV 3522, C 3887); Köln 1562 (VD16 ZV 3540, ZV 3541); Köln 1564 (VD16 ZV 3554).</p> <p>(I D) Venezia 1502; Venezia 1504; Paris 1508; Leiden 1513; Straßburg 1518; Venetia 1521, Leiden 1538; Leiden 1546; Köln 1547; s. l. 1556; Venezia 1557; Leiden 1570; London 1574; London 1579.</p> <p>(II A) <i>M. T. Cic. Rhetorici, seu De inventione Lib. II.</i>, Paris, Robert Stephan, 1537 (https://gateway-bayern.de/BV002545133).</p> <p>(III A) <i>De inventione et arte rhetorica</i>, Paris 1543 (https://gateway-bayern.de/BV011327777).</p> <p>(IV A) <i>M. T. Ciceronis De inventione libri II</i>, in usum scholarum Societas Iesu, Passau 1614 (https://gateway-bayern.de/BV044447553).</p>

41.	Alphabetum Graeco Lat[inum]	[?] Adolf van Meetkercke, <i>Alphabetum Graeco-Latinum, in quo de literis ac germana Graecae linguae pronuntiatione ex veterum scriptis disseritur. Cui praeter alia, accessit Pythagoraea memoriae exercitatio, dialogus cum omnibus studiosis, tum ludimagistris ad exercendos adolescentes utilis et accomodatus</i> , Toruń: Melchior Nerhing, 1587 (http://viaf.org/viaf/49220544 ; https://books.google.cz/books?id=WLEGPwAACAAJ&hl=cs&source=gbs_navlinks_s).
42.	Syntax Latina Pantal[eontis]	Pantaléon Bartelon, (I A, B) <i>Syntaxis Latina facili carmine conscripta</i> , Leiden: Jean Lertout, 1578 (https://gateway-bayern.de/BV011110858). (II A, B) <i>Syntaxis latina autorum testimonis ubique fere comprobata</i> , Leiden, Jean de Tournes, 1548 (https://gateway-bayern.de/BV001363924).
43.	Dictionar[ii] Latino Graecum Herschelii	[?] David Hoeschel – Martin Ruland, <i>Dictionarii Latino-Graeci, sive synonymorum D. M. R. Pars I, Emendatior edita multisque partibus auctior quam antea adnotatis passim auctorum nominibus. Opera Davidis Hoeschelii Augustani</i> , Augsburg: David Franck, 1607 (VD17 3:314028H). <i>Dictionarii Latino-Graeci, sive synonymorum D. M. R. Pars II., Maximam partem nova et plurimum aucta ex libris tam editis quam calamo exaratis. Opera Davidis Hoeschelii Augustani</i> , Augsburg: David Franck, 1607 (VD17 12:130078A).
44.	P[etri] Rami Grammat[ica] Graeca	Petrus Ramus [Pierre de la Ramée], (A) <i>Petri Rami, professoris Regii, Grammatica Graeca, praecipue quatenus a Latina differt in libros quatuor digesta</i> , Hanau: Andreas Wechel (dědicové), 1605 (VD17 15:745947L).

		(B) Paris 1562 (https://gateway-bayern.de/BV042630681). (C) Frankfurt am Main 1577 (VD16 L 508); Frankfurt am Main 1581 (VD16 ZV 9420); Frankfurt am Main 1586 (VD16 L 509). (D) Paris 1567.
45.	Dictionar[ii] Herschelii	Viz č. 43.
46.	Bilstenii Dialectica	Johann Bilsten, (A) <i>Dialectica, in qua Petri Rami et Philippi Melanchthonis praecepta logica coniunguntur et syllogismi ex theologia, philosophia ac iurisprudencia passim adduntur...</i> , Hanau: Wilhelm Antonius, 1594 (VD16 B 5496). (B) Hanau 1593 (VD16 B 5495).
47.	Olimpii Opera	Marcus Aurelius Olympius Nemesianus, (A) <i>Opera</i> , Genève: 1611 (https://gateway-bayern.de/BV004546338).
48.	Goclenii Observat[ionum] linguae Lat[inae]	Rudolph Goclenius, (A) <i>Observationum linguae Latinae, sive puri sermonis analecta...</i> , Halle/Saale: Joachim Krusicke, 1610 (VD17 23:291078B). (C) Frankfurt am Main 1601 (VD17 23:291308X, 16:730430Y); Lich 1604 (VD17 32:631082B); Frankfurt am Main 1609 (VD17 12:129169T). (B) <i>Analecta observationum Latinae linguae</i> , 1598, část 1 (https://gateway-bayern.de/BV008342250); 1599, část 2 (https://gateway-bayern.de/BV008342251); 1599, část 3 (https://gateway-bayern.de/BV008342252 ; VD16 G 2327).
49.	Pauli Manutii Orat[ionum] Ciceron[is]	Marcus Tullius Cicero / Paolo Manuzio, (I A) <i>M. Tullii Ciceronis Orationum Pars... Post Pauli Manutii et aliorum doctiβ. correctiones, diligenter emendata et scholiis artificium indicantibus et lectionis varietate, ubi opus est,</i>

		<p><i>ad marginem appositis illustrata</i>, Hanau: Claudede Marne, 1607, pars 1–3 (VD17 35:723718X, 35:723721A, 35:723723R). (I B) Frankfurt am Main 1601, pars 1–3 (VD17 12:627075R, 12:627077F, 12:627079W). (I C) Hanau 1606, pars 1–3 (VD17 547:659779C, 547:659783P, 547:659785D).</p> <p>(II A) <i>Paulli Manutii in M. Tullii Ciceronis orationum volumen tertium commentarius</i>, Köln 1582, pars 3 (https://gateway-bayern.de/BV025475812).</p>
50.	P[etri] Rami Scholae	<p>Petrus Ramus [Pierre de la Ramée], (A) <i>Scholae in tres primas liberales artes, videlicet I. Grammaticae; II. Rhetoricae, quae olim quaestiones Brutinae; III. Dialecticae, quae olim animadversiones in organum Aristotelis</i>, Frankfurt am Main: Claude de Marne, Johann Aubry, 1595 (VD16 ZV 9439). (B) Basel 1569 (VD16 L 530). (C) Basel 1578 (VD16 L 531); Frankfurt am Main 1581 (VD16 L 532).</p>
51.	Quaestiones sphaericae	<p>Sebastianus Theodoricus, (A) <i>Novae quaestiones sphaericae, hoc est De circulis coelestibus et primo mobili, in gratiam studiosae iuventutis scriptae</i>, Wittenberg: Samuel Seelfisch, Lorenz Säuberlich, 1605 (VD17 23:686514M). (B) Wittenberg 1578 (VD16 D 1544). (C) Wittenberg 1583 (VD16 ZV 4534). (D) Wittenberg 1591.</p>
52.	Polani Logica	<p>Amand Polan von Polansdorf, (A) <i>Amandi Polani a Polansdorf Logicae libri duo, iuxta naturalis methodi leges conformati...</i>, Basel: Konrad von Waldkirch, 1599 (VD16 P 3904). (B) Herborn 1590 (VD16 P 3903). (C) Herborn 1593 (VD16 ZV 12625, ZV 12626); Basel 1598 (VD16 ZV 12629).</p>

53.	Erasmi De conscrib[endis] epistolis	Desiderius Erasmus Roterdomus, (A) <i>D. Erasmi Roterodami Opus de conscribendis epistolis ex postrema auctoris recognitione emendatius editum...</i> , Köln: Peter Horst, 1587 (VD16 E 2538, ZV 21656). (B) Köln 1522 (VD16 E 2506); Straßburg 1522 (VD16 E 2507). (C) Köln 1523 (VD16 E 2508); Straßburg 1524 (VD16 ZV 5285); Straßburg 1525 (VD16 E 2509); Köln 1526 (VD16 E 2510); Köln 1529 (VD16 E 2511); Straßburg 1529 (VD16 E 2512); Straßburg 1530 (VD16 E 2513); Köln 1532 (VD16 E 2514); Köln 1534 (VD16 E 2516, E 2517); Basel 1534 (VD16 E 2515); Köln 1537 (VD16 E 2519); Köln 1539 (VD16 E 2540); Köln 1540 (VD16 E 2520); Basel 1543 (VD16 E 2521); Köln 1544 (VD16 E 2522); Köln 1548 (VD16 E 2525); Köln 1554 (VD16 E 2528); Köln 1557 (VD16 E 2531, E 2532); Köln 1563 (VD16 E 2534); Köln 1569 (VD16 E 2536, E 2537). (D) Antwerpen 1531.
54.	Methodus eloquentiae	Melchior Junius, (A) <i>Methodus eloquentiae comparandae scholis rhetoricis tradita</i> , Straßburg: Lazarus Zetzner, 1609 (VD17 23:624429X). (B) Straßburg 1585 (VD16 J 1134). (C) Basel 1589 (VD16 ZV 8800); Straßburg 1589 (VD16 J 1136). (D) Straßburg 1592; Straßburg 1598.
55.	Ethica Rigeri	Johannes Rieger, (A) <i>Ethicorum libri duo, quibus vera bene vivendi ratio continetur</i> , Frankfurt am Main: Claude de Marne, Johann Aubry (dédicové), 1605 (VD17 23:284266A). (B) Frankfurt am Main 1589 (VD16 R 2343). (C) Frankfurt am Main 1590 (VD16 ZV 13267).

56.	Grammat[ica] Hebr[aica] Böisteri	[?] Simon Boister, neidentifikováno.
57.	Thomae Linacri De structura serm[onis] Latini	Thomas Linacre, (A) <i>Thomae Linacri Britanni De emendata structura Latini sermonis libri VI, recognita a Ioachimo Camerario...</i> , Leipzig: Michael Lantzenberger, 1591 (VD16 ZV 9730). (B) London 1524 (https://gateway-bayern.de/BV001612945). (C) Basel 1530 (VD16 L 1762); Wittenberg 1532 (VD16 ZV 9721); Köln 1532 (VD16 L 1765); Köln 1536 (VD16 ZV 9722); Basel 1539 (VD16 ZV 21247); Köln 1539 (VD16 L 1766); Basel 1542 (VD16 L 1767); Köln 1543 (VD16 L 1769); Basel 1543 (VD16 L 1768); Leipzig 1545 (VD16 ZV 9723); Leipzig 1548 (VD16 L 1771); Leipzig 1551 (VD16 L 1773); Basel 1553 (VD16 L 1774); Leipzig 1555 (VD16 ZV 9724); Köln 1555 (VD16 L 1775); Leipzig 1556 (VD16 L 1776); Köln 1557 (VD16 L 1777); Leipzig 1559 (VD16 ZV 9725); Basel 1560 (VD16 L 1778); Leipzig 1564 (VD16 L 1779); Leipzig 1569 (VD16 ZV 9726); Leipzig 1573 (VD16 ZV 9727); Leipzig 1577 (VD16 ZV 9728); Leipzig 1580 (VD16 ZV 9729). (D) Paris 1527; Wittenberg 1531, Leiden 1548; Köln 1549; Paris 1550.
58.	Gymnas[ium] logicum Kekrmani	Bartholomäus Keckermann, (A) <i>Gymnasium logicum, id est De usu et exercitatione logicae artis absolutiori et pleniori libri tres...</i> , Hanau: Wilhelm Antonius, 1608 (VD17 1:064806H). (B) Hanau: Wilhelm Antonius, 1605 (VD17 39:132319U). (D) London 1606.
59.	Hortus philosophicus Milli	Martin Mylius, (A, B) <i>Hortus philosophicus consitus</i> , Görlitz: Johann Rhamba ml., 1597 (VD16 M 7408).

60.	Prosodia Clai	<p>Johann Clajus, (A) <i>Prosodiae Johannis Claii Hertzbergensis libri tres. De cognoscenda syllabarum quantitate et carminum ratione apud Latinos, Graecos et Hebraeos</i>, Wittenberg: Samuel Selfisch, Lorenz Säuberlich (dédicové), 1614 (VD17 23:279168D).</p> <p>(B) Wittenberg 1570 (VD16 C 3997).</p> <p>(C) Wittenberg 1576 (VD16 ZV 28572); Wittenberg 1580 (VD16 C 3998); Wittenberg 1582 (VD16 C 3999); Wittenberg 1585 (VD16 ZV 3659); Wittenberg 1586 (VD16 ZV 3661); Wittenberg 1588 (VD16 C 4000); Wittenberg 1589 (VD16 ZV 22526); Witenberg 1591 (VD16 C 4001); Wittenberg 1592 (VD16 ZV 17722); Wittenberg 1595 (VD16 C 4002); Wittenberg 1597 (VD16 ZV 3665); Wittenberg 1598 (VD16 C 4003); Wittenberg 1601 (VD17 23:279147H); Wittenberg 1602 (VD17 23:279158X, 12:628093T); Wittenberg 1606 (VD17 23:279163R); Wittenberg 1609 (VD17 12:628095H).</p>
61.	Camerarii Praecepta honestatis	<p>Joachim Camerarius, (A2) <i>Praecepta morum ac vitae accommodata aetati puerili, soluta oratione et versibus quoque exposita...</i>, Leipzig: Michael Lantzenberger, 1594 (VD16 C 518).</p> <p>(C2) Leipzig 1544 (VD16 ZV 2842); Leipzig 1545 (VD16 ZV 2843); Leipzig 1547 (VD16 C 509); Leipzig 1549 (VD16 C 510); Leipzig 1551 (VD16 ZV 17719); Leipzig 1554 (VD16 C 512); Leipzig 1558 (VD16 C 513); Leipzig 1560 (VD16 ZV 2849); Leipzig 1562 (VD16 ZV 17720); Leipzig 1564 (VD16 ZV 2854); Leipzig 1565 (VD16 ZV 2837, C 514); Leipzig 1571 (VD16 C 515); Leipzig 1574 (VD16 C 516); Leipzig 1576 (VD16 ZV 2857); Leipzig 1578 (VD16 ZV 2858); Leipzig 1579 (VD16 ZV 2859); Leipzig 1580 (VD16</p>

		<p>ZV 2838); Leipzig 1583 (VD16 C 517); Leipzig 1587 (VD16 ZV 2862); Leipzig 1590 (VD16 ZV 2864).</p> <p>(D2) Leipzig 1555.</p> <p>(B1) <i>Praecepta vitae puerilis cum parte paraeneticis Isocratis ad Demonicum in latinum conversa. Vitae morumque honestatis atque decori praecepta exposita versibus...</i>, Basel 1536 (VD16 C 507).</p>
62.	Vergilius	<p>Publius Vergilius Maro, neidentifikováno.</p>
63.	Principia linguae Graecae	<p>Manuel Alvares,</p> <p>(A) <i>Principia seu rudimenta grammatices ex institutionibus Emmanuelis Alvari, e Societas Iesu, ad commodum iuventutis excerpta. Cum praeceptis aliquot de constructione et primis Graecae linguae rudimentis</i>, Dillingen: Johannes Hertzroy, 1613 (VD17 39:145483R).</p> <p>(B) Dillingen 1589 (VD16 ZV 461, A 2076).</p> <p>(C) Köln 1592 (VD16 ZV 30346); Dillingen 1597 (VD16 ZV 26737); Dillingen 1598 (VD16 ZV 26769); Dillingen 1611 (VD17 27:734406S).</p> <p>(D) Dillingen 1590.</p>
64.	P[hilippi] Melanchth[onis] Grammat[ica]	<p>Philipp Melanchthon,</p> <p>(A5) <i>Grammatica Philippi Melanchthonis, per quaetiones in duas partes ita distributa, ut in diversis classibus commode et magno cum fructu scholasticae juventuti proponi possit</i>, Wittenberg: Samuel Selfisch, 1610 (VD17 3:314425G).</p> <p>(C5) Wittenberg 1602 (VD17 2863:750050W).</p> <p>(A4) <i>Grammatica Philippi Melanchthonis, ex admodum necessariis notis M. Johannis Fabri...</i>, Wittenberg: Georg Kelner, 1615 (https://gateway-bayern.de/BV013101520).</p> <p>(C4) Wittenberg 1598 (VD16 ZV 2780); Wittenberg 1602 (VD17 3:007909E);</p>

		<p>Wittenberg 1603 (VD17 4620:738441X); Wittenberg 1606 (VD17 15:741163G, 27:750651M); Wittenberg 1610 (VD17 3:314427X).</p> <p>(B1) <i>Grammatica Latina Philippi Melanchthonis</i>, Nürnberg 1527 (VD16 M 3344); Köln 1527 (VD16 M 3343).</p> <p>(C1) Straßburg 1529 (VD16 M 3346).</p> <p>(C2) <i>Grammatica Philippi Melanchthonis Latina iam denuo recognita...</i>, Wrocław 1551 (VD16 ZV 9011); Nürnberg 1554 (VD16 ZV 25944); Leipzig 1554 (VD16 ZV 10728); Basel 1555 (VD16 ZV 10729); Nürnberg 1556 (VD16 M 3380); Augsburg 1557 (VD16 ZV 10736); Basel 1557 (VD16 ZV 10735); Leipzig 1558 (VD16 M 3381); Köln 1559 (VD16 ZV 30119); Basel 1560 (VD16 ZV 10743, ZV 10744); Nürnberg 1560 (VD16 ZV 16126); Leipzig 1561 (VD16 ZV 10749); Leipzig 1562 (VD16 ZV 17692); Basel 1563 (VD16 ZV 27186); Nürnberg 1569 (VD16 ZV 19079).</p> <p>(D2) Nürnberg 1540; Ingolstadt 1542; Augsburg 1546; Ingolstadt 1546; Leipzig 1552; Leipzig 1553; Basel 1553; Leipzig 1557.</p> <p>(C3) <i>Grammatica Philippi Melanchthonis recognita et locupletata...</i>, Leipzig 1565 (VD16 M 3385); Leipzig 1566 (VD16 ZV 25462); Leipzig 1571 (VD16 ZV 28533); Leipzig 1572 (VD16 ZV 10782); Leipzig 1573 (VD16 M 3390); Leipzig 1577 (VD16 ZV 28430); Leipzig 1579 (VD16 ZV 25468); Leipzig 1580 (VD16 ZV 24046); Leipzig 1583 (VD16 ZV 19111); Wittenberg 1584 (VD16 ZV 21821); Wittenberg 1585 (VD16 ZV 24707); Wittenberg 1587 (VD16 ZV10803); Wittenberg 1588 (VD16 ZV 10806); Wittenberg 1589 (VD16 ZV 10809); Wittenberg 1590 (VD16 ZV 10810); Wittenberg 1591 (VD16 ZV 10811); Wittenberg 1596 (VD16 ZV 22733).</p>
--	--	--

65.	Fregii Paedagogus	Johannes Thomas Freig, (A, B) <i>Paedagogus, hoc est libellus ostendens, qua ratione prima artium initia pueris quam facillime tradi possint</i> , Basel: Sebastian Henricpetri, 1582 (VD16 F 2581).
66.	Phrases linguae Latinae	<p>[?] Antonius Schore, <i>Phrases linguae Latinae ratioque observandorum eorum in auctoribus legendis, quae praecipuam ac singularem vim aut usum habent. Dialogus doctissimus de ratione populariter tractandarum quaestionum in gratiam et usum studiosae iuventutis</i>, Leipzig: Abraham Lamberg, 1607 (VD17 23:314876U).</p> <p>[?] Étienne Dolet, <i>Phrases et formulae linguae Latinae elegantiores</i>, Straßburg: Josias Rihel (dědicové) 1610 (VD17 32:652428R).</p> <p>[?] Aldo Manuzio, <i>Aldi Manutii Purae, elegantes et copiosae Latinae linguae phrases, Germanicae et Gallicae factae, nunc autem ordine alphabetico in sectiones et capita distributae et auctae bono numero, aliarum eiusdem Manutii Latinarum et nunc primum Germanicè et Gallicè redditarum phraseon...</i>, Frankfurt am Main: Johann IV Gymnich, 1600 (VD16 M 811).</p>
67.	Fundam[enta] linguae Graecae Brem[ensis]	Matthias Martinus, (A, B) <i>Fundamenta Linguae Graecae, quae sunt tanquam epitome lexicæ Graeci, ubi praeter vocum primariarum significationes, plurimum etiam etyma brevissime sunt subindicata</i> , Bremen: Thomas de Villiers, 1614 (VD17 15:741199X).
68.	P[etri] Rami Dialecticae	Petrus Ramus [Pierre de la Ramée], (I A) <i>Petri Rami Veromandui, Regii professoris, Dialecticae libri duo...</i> , Hanau: Wilhelm Antonius, 1612 (VD17 547:651624S).

		<p>(I B) Köln 1561 (VD16 ZV 9405).</p> <p>(I C) Köln 1566 (VD16 L 467); Köln 1567 (VD16 L 468, ZV 28975); Düsseldorf 1574 (VD16 ZV 32607); Frankfurt am Main 1574 (VD16 ZV 9412); Frankfurt am Main 1576 (VD16 ZV 9414); Düsseldorf 1576 (VD16 ZV 9413); Frankfurt am Main 1577 (VD16 L 471); Frankfurt am Main 1579 (VD16 L 473, ZV 9418); Frankfurt am Main 1580 (VD16 L 474, L 475); Düsseldorf 1580 (VD16 ZV 32185); Frankfurt am Main 1581 (VD16 ZV 9419); Frankfurt am Main 1582 (VD16 ZV 28978); Frankfurt am Main 1583 (VD16 L 480); Düsseldorf 1586 (VD16 L 482); Frankfurt am Main 1586 (VD16 L 483); Mülhausen 1586 (VD16 L 484); Frankfurt am Main 1587 (VD16 L 485); Frankfurt am Main 1588 (VD16 L 488); Frankfurt am Main 1589 (VD16 ZV 32335); Rostock 1590 (VD16 L 491); Frankfurt am Main 1590 (VD16 ZV 9427); Frankfurt am Main 1591 (VD16 ZV 9429, ZV 9428, L 492, L 493, ZV 26656); Speyer 1591 (VD16 L 494); Speyer 1593 (VD16 ZV 26631); Rostock 1594 (VD16 ZV 9435); Frankfurt am Main 1594 (VD16 ZV 9434, ZV 27192); Frankfurt am Main 1595 (VD16 L 495); Speyer 1595 (VD16 L 497); Frankfurt am Main 1596 (VD16 ZV 22327); Siegen 1597 (VD16 ZV 9441, ZV 9442); Hanau 1598 (VD16 L 499); Speyer 1599 (VD16 L 500); Frankfurt am Main 1600 (VD16 ZV 9445, ZV 9446); Hanau 1600 (VD16 L 501); Jena 1603 (VD17 23:682200R); Hanau 1604 (VD17 3:308598V); Marburg 1604 (VD17 23:286454Y); Hanau 1608 (VD17 3:006905V); Leipzig 1611 (VD17 14:676359M).</p> <p>(I D) Paris 1572, Dortmund 1572; Cambridge 1584; Cambridge 1592.</p>
--	--	--

		<p>(II A) <i>P. Rami Dialecticae libris duobus, et Philippi Melan. Dialecticae libris quatuor descriptae, comparatio...</i>, Frankfurt am Main: Peter Fischer (dědicově), 1603 (VD17 23:280427A).</p> <p>(II B) Frankfurt am Main 1595 (VD16 ZV 9438).</p> <p>[?] (III A) <i>Rudimenta dialecticae P. Rami breviter collecta...</i>, Hale/Saale: Joachim Krusicke, 1614 (VD17 23:281963C).</p> <p>(III B) Herborn 1589 (VD16 ZV 9426).</p> <p>(III C) Herborn 1593 (VD16 ZV 9433); Herborn 1599 (VD16 L 503); Halle 1603 (VD17 23:278228D); Halle 1604 (VD17 27:731276P).</p>
69.	Grammat[ices] Latinae Kuldmanni	<p>Leonhard Culmann,</p> <p>(A) <i>Grammatices Latinae exercitium ad formam disputandi in pueriles questiones redactum pro primis literarum tyronibus</i>, Nürnberg: Gabriel Hain, 1552 (VD16 C 6255).</p> <p>(B) Nürnberg 1541 (VD16 C 6253).</p> <p>(C) Nürnberg 1546 (VD16 C 6254).</p>
70.	Dialectica Bisterfeldii	<p>Johannes Bisterfeld – Petrus Ramus [Pierre de la Ramée],</p> <p>(A, B) <i>Ramae Dialecticae libri duo. Propositi noviter et expositi a Johanne Bisterfeldio</i>, Siegen: Christoph Rab, 1597 (VD16 ZV 9441). Viz č. 68.</p>
71.	Aulica vita Petri Herdosani	<p>Heinrich Petreus,</p> <p>(A) <i>Aulica vita et opposita huic vita privata a diversis tum veteribus, tum recentioribus autoribus luculenter descripta</i>, Frankfurt am Main: Johannes Feyerabendt, 1578 (VD16 P 1750).</p> <p>(B) Frankfurt am Main 1577 (VD16 P 1749).</p>
72.	Dialectica Philippi	<p>Philipp Melanchthon,</p> <p>[?] viz č. 68 (II A).</p>

		<p>[?] <i>Dialecticae D. Philippi Melanchthonis cum recentiorum praeceptis collatio</i>, Coburg: Justus Hauck, 1603 (VD17 547:693813L).</p> <p>[?] <i>Dialecticae praeceptiones collectae a Philippo Melanchthone. Accesserunt caeteris editionibus regulae consequentiarum...</i>, Leipzig: Valentin Bapst, 1547 (VD16 A 1129, M 3021).</p>
73.	Harmonia hymnorum	<i>Harmoniae hymnorum scholae Gorlicensis vario carminum genere</i> , Görlitz: Hans Rambau, 1587; 1599 (https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=65448).
74.	Disertatio Scherbii	<p>Philipp Scherbe, (A) <i>Dissertatio Philippi Scherbii, medicinae ac philosophiae professoris in academia Altorfina, pro philosophia peripatetica adversus Ramistas, propter exemplariorum defectum secundum edita, studio et auspiciis Caspari Finckii, logic. et metaphys. in academia Giessena professoris publici</i>, Gießen: Kaspar Chemlinus, 1610 (VD17 39:121831R). (B) Altdorf 1590 (VD16 S 2657).</p>
75.	Compendium logices Andrae	Neidentifikováno.
76.	Dicteria proverbialia	<p>Andreas Gartner, (A3) <i>Dicteria proverbialia, rhythmica, ab antiquitate mutuata et doctrinam ethicam complectentia, cum versione Germanica Andreae Gartneri Mariaemontani...</i>, Frankfurt am Main: Christian Egenolff (dědicové), 1598 (VD16 G 30). (C3) Frankfurt am Main 1585 (VD16 ZV 6324); Frankfurt am Main 1591 (VD16 G29). (B1) <i>Proverbialia dicteria versibus rhythmicis...</i>, Frankfurt am Main 1566 (VD16 G 24). (C2) <i>Proverbialia dicteria ethicam et moralem doctrinam...</i>, Frankfurt am Main 1570 (VD16</p>

		ZV 6322); Frankfurt am Main 1572 (VD16 ZV 6323); Frankfurt am Main 1574 (VD16 G 25); Frankfurt am Main 1575 (VD16 G 26); Frankfurt am Main 1578 (VD16 G 27).
77.	Rosarium scholae Trocendorf[ii]	Valentin Trocendorf, (I A) <i>Rosarium scholae Trocendorfii, contextum ex rosis decerptis ex paradiso Domini...</i> , Wittenberg: Johann Krafft st., 1568 (VD16 F 2812). (I B) Wittenberg 1565 (VD16 F 2811). (II A, B) <i>Rosarium scholae Trocendorfii. Ein Krantz von Rosen genommen aus dem Paradis des Herren</i> , Görlitz: Ambrosius Fritsch, 1567 (VD 16 F 2813).
78.	Meceleri Grammat[ica] Graeca	Johann Metzeler, (A) <i>Primae grammatices Graecae partis rudimenta, olim quidem per Johannem Mecelerum edita</i> , Leipzig: Jakob Apel, 1615 (VD17 23:278773A). (B) Leipzig 1554 (https://gateway-bayern.de/BV010353334). (C) Leipzig 1563 (VD16 ZV 10905); Leipzig 1570 (VD16 ZV 17456), Leipzig 1576 (VD16 ZV 30457); Leipzig 1578 (VD16 ZV 24330); Wittenberg 1579 (VD16 M 4988); Wittenberg 1580 (VD16 ZV 25596); Leipzig 1584 (VD16 ZV 16265); Leipzig 1597 (VD16 ZV 29639); Leipzig 1603 (VD17 3:670144E); Leipzig 1606 (VD17 3:311766U). (D) Leipzig 1558, Mühlhausen 1568; Wrocław 1598.
79.	Posseli Familiaria	Johann Possel, (A) <i>Oikeiōn Dialogōn Biblion Ellēnisti kai rōmaisti. Familiarium colloquiorum libellus Graece et Latine auctus et recognitus...</i> , Wittenberg: Zacharias Schürer, 1614 (VD17 1:078313L). (B) Wittenberg 1587, (VD16 P 4416).

		(C) Wittenberg 1588 (VD16 P 4417); Wittenberg 1590 (VD16 ZV 26081); Wittenberg 1594 (VD16 ZV 23656); Wittenberg 1601 (VD17 12:130032D), Wittenberg 1606 (VD17 23:292382H); Wittenberg 1611 (VD17 28:731960Z).
80.	O jazyku německý traktát	Neidentifikováno.

Markéta Růčková

EDUCATION, EDUCATIONAL HANDBOOKS AND SCHOOL LITERATURE IN THE UNITY OF BRETHREN IN THE PERIOD PRECEDING THE BATTLE OF WHITE MOUNTAIN

SUMMARY

The Unity of Brethren's approach to education underwent rather significant changes in the period from the second half of the 15th century to 1620. Since the beginning of its existence, the Unity did not refuse basic education and acquisition of basic knowledge, yet its approach to higher education and foreign languages was reserved. Upbringing and education of young members of the Unity – which focused especially on doctrinal teachings and reading and writing – took place in domestic environment at first, but it was gradually being institutionalized since the middle of the 16th century. Schools by congregations of the Brethren were more regularly established only since the middle of the 16th century. At that time, also owing to external circumstances, the higher education and knowledge of foreign languages were already considered necessary by the Unity, especially with respect to the upbringing of its own youth priests.

The education was closely linked with the upbringing, which was of a collective nature within the Unity – it covered all three stages of the membership and applied to all members during their entire lifetime. All aspects of the Brethren's lives at all three stages of the membership were subject to strict rules and discipline that were applied to all members regardless of their social status. Great emphasis was placed on the upbringing of children. The basic textbook of the Unity of Brethren was a catechism that served not only as a source of information about doctrinal foundations of the Unity, but its texts were also used for the teaching of basic skills in the areas of reading, writing and foreign languages. In addition to unabridged catechisms, the so-called summae were published as well – these were excerpts from an unabridged catechism suitably adapted for pedagogical purposes.

As regards curricula and teaching aids used at the Brethren's schools for lay children, they cannot be specified due to a lack of sources, especially school rules. The general prevailing opinion is that the curricula and used aids did not differ very much from Utraquist particular schools. The difference lay especially in the way discipline was asserted. More information is available with respect to the upbringing of and curricula for young future priests of the Unity which took place

in the houses of the Brethren. These young men studied not only the Scripture and basics of theology, but also languages (Latin, Greek, Hebrew) and other disciplines (dialectics, rhetoric, etc.). They were also meant to get acquainted with the doctrine of the Unity of Brethren and with treatises by authors from among the Unity and by European reformers. For teaching, the Brethren used textbooks and other aids coming from domestic printing offices – not only from the printing office belonging to the Unity, as well as books of foreign origin.

The Brethren educated their future priests themselves, especially in episcopal seats in Mladá Boleslav, Ivančice, Přerov and Prague, and partly also by sending the young future priests to study at foreign educational institutions. In the second decade of the 17th century, these young men from among the Unity were sent to study at academic gymnasiums in Bremen and in Bytom Odrzański in Lower Silesia. While studying in a foreign country, these young men acquired various books, textbooks and handbooks there. They were mostly works by contemporary authors from the Protestant environment or works by French or Italian humanists of the 15th and 16th centuries.

Upon returning home to their house of the Brethren, these young men frequently brought with them books they had purchased during their study stays; these books could later become a basis for their personal or professional book collection. A private book collection of a former student of the gymnasium in Bremen and later priest Bohuslav Jafet († 1615) could be cited as an example. Its inventory has been preserved in the archive belonging to Matouš Konečný, which is stored at the Museum of Mladá Boleslav. As regards the composition of Jafet's book collection, roughly 45% were books of school and educative nature.

Translated by Daniela Reischlová

Viliam Čičaj

DISTRIBÚCIA ČESKEJ PROTESTANTSKEJ LITERATÚRY V PRIESTORE STREDOVÝCHODNEJ EURÓPY V 17. STOROČÍ*

ABSTRACT

Distribution of Czech Protestant Literature in 17th Century East-Central Europe

Distribution of book literature from the invention of the printing press up to the present contains many interesting moments of cultural, social and economic nature. A journey of a book from its creation to its final recipient can be best observed in an interesting triangle a printing office – a bookseller – a library. This study follows the distribution of Czech Protestant literature by observing how the works by a leading member of the Unity of Brethren and its most eminent representative, John Amos Comenius, were spreading in the area of the early modern Kingdom of Hungary in the period ranging roughly from the middle of the 17th century to the beginning of the 18th century. Research has confirmed a high share of Comenius' works in private and institutional libraries of that time; this high share was ensured by activities of local pressmen and bookbinders as well as by imports from more distant foreign countries.

Keywords: Early modern age - book culture - libraries - book distribution - the Kingdom of Hungary - John Amos Comenius

Distribúcia knižnej literatúry od vynálezu kníhtlače do súčasnosti obsahuje veľmi veľa zaujímavých a zložitých komponentov kultúrneho, sociálneho, ekonomického a technického charakteru. Proces cesty knihy od jej vzniku až po cieľového adresáta, podľa nášho názoru, sa najlepšie dá sledovať v trojuholníku tlačiareň - kníhku-

---

* Štúdia bola spracovaná v rámci grantového projektu GA ČR Konfesní pluralita a knižní kultura v prostředí jednoty bratrské na počátku 17. století (č. 20-10953S).

pec – knižnica. Samozrejme, že aj o tejto schéme sa dá diskutovať. Ďalej musíme do určitej miery vyšpecifikovať pojem protestantská knižná literatúra. Pri precizovaní tohto pojmu môžeme vychádzať z prisnejšieho náboženského a cirkevného vymedzenia, ale môžeme aj prijať určité širšie či voľnejšie vymedzenie, ktoré spolu prekračujú určitým spôsobom daný teologický rámec. Distribúciu protestantskej knižnej literatúry sme zúžili na diela popredného člena Jednoty bratskej, konkrétne jej najvýznamnejšieho predstaviteľa Jana Amosa Komenského v ranonovovekom Uhorsku, čiže zhruba od polovice 17. do počiatku 18. storočia. Osobnosť a dielo tohto významného českého učenca netreba nejako zvlášť našej odbornej verejnosti predstavovať. Jeho výchovný systém zohral významnú úlohu nielen v kontexte kultúry novovekej reformovanej cirkvi, ale aj v ostatných oblastiach života spoločnosti.¹⁾ Prienik myšlienok protestantizmu prezentovaného aj Janom Amosom Komenským z českého prostredia do Uhorska a strednej Európy bol už spracovaný vo viacerých rovinách.²⁾ Napriek tomu možno povedať, že výskum tejto problematiky nie je ešte vonkoncom uzatvorený.

Centrálne miesto v našom trojuholníku zohrávala v prvom rade produkcia protestantských knižných diel z tlačiarní, ktoré sa nachádzali v tomto období na území tzv. kráľovského, čiže zhruba severného Uhorska. Už v tomto čase môžeme hovoriť o celoeurópskom knižnom trhu, v rámci ktorého museli hľadať domáci tlačiari aj svoj modus vivendi. Značnej zahraničnej konkurencii boli donútení pris-

¹⁾ Stefan EHRENPREIS, *Einleitung. Das Erziehungswesen der Reformierten im Kontext frühneuzeitlicher Kultur und Wissenschaft*, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 38, 2007, s. 1–20.

²⁾ František KARŠAI, *Jan Amos Komenský a Slovensko*, Košice 1971; Pavel HORVÁTH, *Novšie údaje k dejinám exulantskej tlačiarne v Trenčíne*, in: *Kniha '87*, s. 76–90; Pavel HORVÁTH, *Exulantské a katolícke tlače vydané Vavrincom Brewerom (1625–1664)*, in: *Kniha '97–'98*, s. 145–157; Pavel HORVÁTH, *Česká pobelohorská emigrácia na Slovensku*, in: Ludovít Holotik (ed.), *O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov*, Bratislava 1956, s. 91–98; Vladimír URBÁNEK – Lenka ŘEZNÍKOVÁ, *Mezi Baltem a Uhrami: Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu: sborník k počtí Marty Bečkové*, Praha 2006. Uvedená problematika sa teší značnému záujmu aj v súčasnej maďarskej historiografii: Endre KOVÁCS, *Comenius Magyarországon*, Budapest 1970; Ingrid PAPP, *A magyarországi szláv identitás csehországi műveltségi összetevői egy 17. századi biblikus cseh nyelvű prédikációban, Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 2021, s. 133–155; Ingrid PAPP, *A cseh menekültek nyomdájának helye a biblikus cseh nyelvű nyomtatványokat közreadó 17. századi magyarországi nyomdák között*, in: Éva Gyulai (ed.), *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek, Miskolc* 2018 s. 44–57; Ingrid PAPP, *Egy felsőmagyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban*, in: Orsolya Báthory – Franciska Kónya (edd.), *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, Budapest 2016, s. 315–323; István MONOK, *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn*, in: István Monok – Péter Ötvös (edd.), *Bürgerliche Kultur im Vergleich: Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*, Szeged 1998, s. 71–79.

pôsobiť svoju produkciu. Orientovali sa predovšetkým na tlačenie školských učebníc, kalendárov, modlitebných knižiek, dizertačných a promočných spisov, pohrebných a svadobných kázni, almanachov a podobných drobných tlačí. Vydávanie tejto literatúry, keď vo väčšine prípadov si objednávateľ vopred zaplatil a odobral celý náklad, znamenalo pre tlačiarov aj určitú ekonomickú istotu. Vydávanie väčších a nákladnejších tlačí brzdila možno aj lacnejšia zahraničná konkurencia, prípadne niekedy aj technické vybavenie tlačiarňí. Tlačiarne v 17. storočí môže rozdeliť do dvoch skupín: katolícke (v Bratislave, Trnave, Košiciach) a protestantské (v Bardejove a Levoči). Určitú podskupinu tvorili české exulantské tlačiarne v Trenčíne a neskôr v Žiline. Ekonomické záujmy tlačiarov mali za následok, že výnimkou neboli vydania protestantských autorov v katolíckej tlačiarňi a opačne.

Jan Amos Komenský patril k veľmi úspešným autorom, ktorého diela sa vydávali veľmi často v tlačiarňach v Uhorsku nielen po celé 17. storočie, ale aj v storočí nasledujúcom. Máme k dispozícii veľmi dobre spracovanú problematiku tlačiarenskej produkcie.³⁾ Na jej základe môžeme predpokladať, že vydanie Komenského diel v priebehu 17. storočia, vrátane prekladov, bolo okolo 39, pričom sme sem nezapočítali sporné vydania, pri ktorých doteraz nie je presne identifikované miesto vydania a Komenského autorstvo. Za najstaršie vydanie sa považuje dielo *Prjtdawkowé někteřj k této Knjžce (Praxis pietatis)*, ktorá mala byť vytlačená v trenčianskej exulantskej tlačiarňi Václava Vokála v roku 1641.⁴⁾ Pri tomto diele však nie je uvedené ani miesto vydania, ani meno tlačiar. Skutočným začiatkom produkcie knižných diel Jána Amosa Komenského je rok 1643, kedy súčasne vychádza v levočskej tlačiarňi Vavrinca Brewera a bardejovskej tlačiarňi Jakuba Klösa mladšieho dielo *Joh. Amos Comenii Ianva Linguae Latinae reserata aurea*.⁵⁾

Komenského diela sa tlačili v Bardejove, Levoči, Košiciach, Trenčíne a Žiline, ale najväčšie centrom vydávania diel J. A. Komenského v 17. storočí v Uhorsku predstavovala brewerovská tlačiareň v Levoči. V tomto meste vytlačili od roku 1614 do roku 1700 skoro tretinu všetkých knižných titulov – vyše 900 tlačí. Najstaršiu tlačiareň tu založil v roku 1614 tlačiar z Bardejova Jakub Klös, ktorý sa po ročnom pôsobení v Levoči vrátil domov. V tlačiarenskej činnosti pokračoval jeho bardejovský rodák Daniel Schultz, ktorý tu pracoval v rokoch 1617–1622. Po jeho odchode do Košíc začína rozvoj kníhtlačiarstva v Levoči pod vedením Vavrinca Brewera,

³⁾ Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700 I-II*, Martin 1972, 1984.

⁴⁾ Tamtiež, č. 1738. Najstaršia vydaná práca Komenského podľa katalógu Národnej knihovny v Prahe je asi z roku 1630. Lewis BAYLY, *Praxis Pietatis. To gest, O Cwičenj se w Pobožnostiprawé, Knižka milostná...*, [Lešno, 1630?]. V poľskom Lešne mala byť v tomto roku vytlačená práca Jan Amos KOMENSKÝ, *Labirynt Swęta a Lusthauz Srdce, to gest, Swętlé Wymalowanj...* [Lešno?], 1631.

⁵⁾ J. ČAPLOVIČ, *Bibliografia*, č. 186 a 896. Uvedený katalóg uvádza aj staršie tlače, ale autorstvo Komenského nie je jednoznačne dokázané.

ktorý predtým pracoval u Schultza. Tlačiareň viedol štyri decéniá a následne ho v rokoch 1644 až 1699 vo vedení vystriedal jeho syn Samuel. Levočská tlačiareň zanikla po požiari roku 1747.⁶⁾ V Levoči vydal Vavrinec Brewer asi 400 a jeho syn približne 500 tlači. Z tvorby sa doteraz preukázateľne podarilo doložiť 25 vydání Komenského diel. Opakovane sa tu vydávalo dielo *Janva Lingvae Latinae reserata aurea. Sive: Seminarium Linguae Latinae & Scientiarum omnium*, spolu päť vydání ... *in Hungaricam Linguam translata...* Štefanom Benjamínom Szilágyim, rektorom reformovaného gymnázia vo Veľkom Varadíne a Blatnom Potoku.⁷⁾ Toto dielo vyšlo dvakrát takisto v Levoči v nemeckej verzii „*cum versione Germanica*“.⁸⁾ Zaujímavá je skutočnosť, že pri vydaní z roku 1644 sa uvádza poznámka „*editio nona*“ a vo vydaní o desať rokov neskôr zase „*editio Decima*“. Logicky potom z toho vyplýva, že v Levoči bolo vytlačených v predchádzajúcom období minimálne osem vydání. Pritom spomínaný Katalóg tlači vydaných na Slovensku neuvádza predchádzajúce vydania. Oproti tomu však deviate vydanie nemeckej verzie pochádza aj z Hamburgu z roku 1642.⁹⁾ Je pravdepodobné, že výtlačky predchádzajúcich vydání z levočskej tlačiarne čakajú ešte stále na svoje objavenie.

Z latinského vydania *Januae Lingvae Latinae Vestibulum* poznáme dve levočské, dve bardejovské a jednu košickú tlač.¹⁰⁾ V nemeckej a maďarskej verzii – „*versio Germanica et Hungarica*“ – je doteraz známa len jedna levočská tlač z roku 1648.¹¹⁾ Maďarské a české verzie – „*versio Ungarica et Bohemica*“ – boli takisto pomerne často vydávané, lebo sa zachovali štyri levočské a jedna žilinská tlač z roku 1690.¹²⁾ V Trenčíne v exulantskej tlačiarňi Nikodéma Čížka vydali aj nemecko-českú verziu tejto učebnice – „*cum versione Bohemica et Germanica*“, ale žiadny exemplár sa nezachoval.¹³⁾ Napokon v Levoči vyšli v rokoch 1696 a 1699 aj dve vydania v trojrečovej mutácii – „*cum versione Germanica, Hungarica at Slavonica*“.¹⁴⁾ Z ostatných Komenského diel boli v tlačiarňach na území Slovenska v 17. storočí vydané dva-

⁶⁾ Tamtiež, s. 283.

⁷⁾ Tamtiež, č. 896, 957, 1093, 1304, 1545, 1614. V roku 1643 malo byť toto dielo súčasne vydané aj v Levoči, Bardejove a Veľkom Varadíne.

⁸⁾ Tamtiež, č. 1644, 1655.

⁹⁾ Jan Amos KOMENSKÝ, *Eröffnete Güldene Sprachen-Thür oder Pflantz-Garten aller Sprachen und Wissenschaften... durch Mühe und Fleiß Johannis Docemii Selig...*, Hamburg 1642. Podrobnejšie o „stratégii absolútneho alebo parciálneho kopírovania“ Lucia LICHNEROVÁ, *Nemecká tlačená kniha na slovenskom území do konca 17. storočia (1477–1699): vydavateľsko-funkčný konštrukt*, Bratislava 2017, s. 127.

¹⁰⁾ J. ČAPLOVIČ, *Bibliografia*, č. 187, 260, 693, 958, 1599.

¹¹⁾ Tamtiež, č. 938.

¹²⁾ Tamtiež, č. 1013, 1080, 1258, 1481, 2550.

¹³⁾ Tamtiež, č. 1792.

¹⁴⁾ Tamtiež, č. 1581, 1625.

krát v Levoči *Eruditionis scholasticae Pars Prima*.¹⁵⁾ Tu vyšlo aj dielo *Praecepta Morvm Institutioni puerorum accomodata* v maďarskej verzii – „*hungarico idiomate rhythice transfussa*“ – v úprave matematika a rektora gymnázia v Lučenci Františka Tolvaja (Tholway)¹⁶⁾ a dvakrát lekára, kazateľa a učiteľa v Debrecíne Samuela Enyediho.¹⁷⁾ Určené boli asi pre žiakov tamojších gymnázií. Napokon zo 17. storočia sú známe aj dve levočské vydania Komenského práce *Orbis Sensualium Pictus*. Trojrečová – *trilinguis* – latinská, nemecká a maďarská a štvorjazyková – *quadrilinguis* – latinská, nemecká, maďarská a česká obidve z roku 1685.¹⁸⁾

Pre úplnosť treba uviesť, že Komenského diela v 17. storočí neboli vydávané len v tlačiarňach na území Slovenska, ale aj v tlačiarenských officinách v ostatných oblastiach Uhorska a Sedmohradska. Z tohto obdobia sem možno zaradiť tlače zo Sibiu (Hermannstadt, Nagyszebeny), Koložváru (Klausenburg, Cluj), Brašova (Brassó, Brasov), ďalej Blatného Potoku (Sárospatak), Debrecína a ostatných lokalít.¹⁹⁾ Vydávanie Komenského diel v Uhorsku nebolo ukončené rokom 1700, ale boli vydávané aj v 18. storočí.²⁰⁾ Jan Amos Komenský bol v uhorskom prostredí 17. storočia pomerne úspešným a známym autorom, zaujímavým aj z pozície domácich tlačiarov. Ak len vo veľmi hrubých obrysoch zosumarizujeme produkciu jeho prác, tak nám vychádza, že skoro každý druhý rok (samozrejme len od 40. rokov 17. storočia) vytlačili v niektorej tlačiarňi jeho dielo. Prevalu mali jednoznačne jeho pedagogické práce, čo už aj v tomto čase znamenalo, že ich tlač bola v prvom rade rentabilná, napriek tomu, že ich cena bola v porovnaní s ostatnými druhmi

¹⁵⁾ Tamtiež, č. 1034, 1624.

¹⁶⁾ Tamtiež, č. 1367, 1506.

¹⁷⁾ Tamtiež, č. 1582, 1640.

¹⁸⁾ Tamtiež, č. 1441, 1442.

¹⁹⁾ Jan Amos KOMENSKÝ, *Orbis Sensualium trilingvis, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum nomenclatura Latina, Germanica, et Hungarica...*, Cibinii 1684; TEN ISTÝ, *Janua Lingvae Latinae reserata aurea... et In usum Scholae Varadiensis, juxta Belgarum editionem postremam, accuratam & auctam in Hungaricam Lingvam translata*, Claudiopoli 1673; TEN ISTÝ, *Januae lingvarum reseratae aureae vestibulum, quo primus ad Latinam aditus tyrunculis paratur cum versione interlineari Germanica, Ungarica...*, Cibinii 1660; TEN ISTÝ, *Praecepta morvm, institutioni puerorum accomodata... in usum Varadien. scholae, opera Samuelis Enyedi, Varadini 1658*; TEN ISTÝ, *Schola lvdvs, seu encyclopaedia viva...*, Patakini 1656; TEN ISTÝ, *Eruditionis scholasticae pars prima... in usum scholae Patachina [!] editum. Editio tertia...*, Patachini 1662. Zaujímavosťou je, že pri tejto blatnopotockej tlači je uvedené tretie vydanie. Z toho by potom vyplynulo, že sa tu vytlačili dve predchádzajúce vydania.

²⁰⁾ Jan Amos KOMENSKÝ, *Janua Lingvae Latinae Reserata Aurea; Sive Seminarium Lingvae Latinae Et Scientiarum Omnium... Et in Usum Scholarum Hungariae... in Hungaricam Lingvam translata / Per Stephanum Benjamin Szilágyi Scholae Varadiensis Rectorem...*, Debreczini 1729; TEN ISTÝ, *Janua Lingvae Latinae Reserata Aurea; Sive Seminarium Lingvae Latinae Et Scientiarum Omnium... Et in Usum Scholarum Hungariae... in Hungariam Lingvam translata / Per Stephanum Benjamin Szilágyi Scholae Varadiensis Rectorem...*, Coronae 1735, s. 216.

dobovej tlače relatívne nízka. Pri vydávaní Komenského diel v období po Bielej Hore absentuje určitá aktivita českých exulantských tlačiarov a tlačiarňí na Slovensku. Príčiny, či to spôsobila slabá spolupráca, politické a ekonomické dôvody alebo nezáujem, ešte čakajú na svoje spracovanie.

Distribúciu tlačí v 17. storočí sprostredkovali popri kníhtlačiaroch predovšetkým kníhviazači. O klasických kníhkupcoch sa nám z daného obdobia zatiaľ nepodarilo získať podrobnejšie údaje. To však neznamená, že by Uhorsko nebolo zaujímavé pre odbyt tlačenej literatúry pre zahraničných kníhkupcov. Túto skutočnosť najmarkantnejšie dokumentuje skladba súkromných a inštitucionálnych knižníc, v ktorej dominovala zahraničná knižná produkcia. Kníhviazači boli prostredníkom medzi kníhtlačiarňami a záujemcami o knižnú literatúru. Doterajšie výskumy naznačujú, že v prvom rade zabezpečovali do určitej miery distribúciu domácej tlačiarenskej produkcie. Kníhviazači vykonávali svoju činnosť aj v mestách, kde existovali tlačiarne, napr. Košice, Levoča, Bardejov, ale aj v niektorých ostatných mestách, napr. Banská Bystrica.

Dňa 1. septembra 1666 podľa nariadenia mestskej rady v Banskej Bystrici vyhotovili po smrti kníhtlačiarke Alžbety Oberlandovej súpis pozostalosti.²¹⁾ V tomto prípade išlo o vdovu, ktorá prevzala kníhtlačiarstvu dielňu po svojom manželovi, čo bolo v tejto dobe bežným a zaužívaným zvykom. Okrem hnutelného a nehnuteľného majetku, mestskí radcovia spisali aj tovar, ktorý zanechala po svojej smrti v knižnom sklade. Tieto tlače ponúkala záujemcom na predaj z bližšieho, či vzdialenejšieho okolia. Knihy v súpise pozostalosti boli zaevidované v 248 položkách a zostavovatelia inventáru ich spisali nesystematicky. Evidencia jednotlivých tlačí bola veľmi všeobecná z prípadu na prípad. Uviedol sa len titul tlače, niekedy len autor, inokedy len druh tlače (kalendár, modlitebná kniha, spevník), počet exemplárov, prípadne formát a podobne. Uvádzanie týchto typov zápisov tlačí v súpisoch pozostalostí potvrdzujú naše predpoklady, že ich zostavovateľom, pozostalým a dedičom boli tieto tlače dôverne známe a nepotrebovali nejakú osobitnú špecifikáciu. Dôležitou súčasťou inventárov pozostalostí z obdobia novoveku bolo uvedenie odhadovaných cien jednotlivých tlačí. Odhad ceny bol dôležitý z hľadiska pozostalých, ale aj veriteľov a dedičov.

Aby sme si urobili približnú predstavu o veľkosti knižného skladu v Banskej Bystrici, tak sa v ňom nachádzalo 2031 exemplárov kníh v rozličných formátoch,

---

²¹⁾ Súpis pozostalosti sa nachádza v Štátnom archíve Banská Bystrica (prac. Banská Bystrica), Magistrát mesta Banskej Bystrice, Mestské knihy, inv. č. 110, l. 9. 1666; tamtiež, inv. č. 111, 1666. Súpis bol aj publikovaný Viliam ČIČAJ - Katalin KEVEHÁZI - István MONOK - Noémi VISKOLCZ (edd.), *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533-1750. Reading Materials in Mining Towns (Banská Bystrica, Kremnica, Banská Štiavnica)*, Budapest - Szeged 2003, s. 61-66; Lucia LICHNEROVÁ, *Keď žena predáva knihy - Alžbeta Oberlandová*, Studia Bibliographica Posoniensia 2021, s. 45-62.

okrem neviazaných. Z tohto počtu tvorili viac ako polovicu učebnice v počte 1227 exemplárov. Už len tento fakt poukazuje na orientáciu kníhviazačskej aktivity skladu. Z čisto štatistického hľadiska môžeme uviesť, že diel J. A. Komenského bolo v tomto knižnom sklade 158 exemplárov. To znamená, že tvorili skoro osem percent (7,77 %) všetkých tlačí na sklade banskobystrickej kníhviazačky a skoro trinásť percent (12,89 %) všetkých učebníc. Tieto čísla nie je potrebné ani podrobnejšie komentovať, lebo jasne dokumentujú nesporný význam a dôležité miesto v recepcii českého protestantizmu vo výchovnom systéme novovekého uhorského školstva v 17. storočia.

Sklad kníh v Banskej Bystrici v polovici 17. storočia je zaujímavý z niekoľkých aspektov. Predpokladáme, že tlače Komenského diel pochádzali z najbližších tlačiarň v priestore od Bardejova a Levoče až po Trenčín a Žilinu. V jezuitských akademických tlačiarňach Trnave a Košiciach sa nevydávali a v ich produkcii sme sa s nimi nestretli. Tlač a distribúcia učebníc už aj v tomto období mala svoje špecifiká, podobné tým v nasledujúcom období. Bola to tlač, ktorá mala zabezpečený odbyť. Pri prvom pohľade na súpis tlačí nás zaujme skutočnosť, že z celkovej počtu 158 exemplárov Komenského učebníc bolo „145 Exemplaria Vestibula Lateinisch, deütsch vnd böhmisch“. Keďže súpis pozostalosti bol vyhotovený v roku 1666, predpokladáme, že išlo o levočskú tlač. Bibliografia tlačí na Slovensku z pera slovenského historika a bibliografa Jána Čaploviča však túto tlač spred roku 1666 neuvádza.

Cituje len nemecko-maďarsko-českú verziu z roku 1660.²²⁾ O pôvode tejto tlače môžeme predpokladať, že pravdepodobne ide o prvé vydanie učebnice *Brána jazykov otvorená*, trojrečovej mutácie pražského druhého vydania z roku 1669 tlačiarom Pavlom Postrihačom, ktorý v titule uviedol, že ide o *Nynj w Latinsko-Německém Jazyku po gedenácté, w Českém podruhé na Swětlo wydanyj*.²³⁾ Je však nutné vziať do úvahy i omyl pisára pri zapisovaní kníh do inventáru. Z ostatných Komen-

²²⁾ J. ČAPLOVIČ, *Bibliografija*, č. 1080.

²³⁾ Jan Amos KOMENSKÝ, *Janua Lingvarum Reserata Aurea Sive Seminarium Lingvarum et Scientiarum Omnium... à J. A. C. Latinè composita, & ab eodem in Bohemicum, ab alijs vero in Germanicum, Italicum, Gallicum, Polonicum, Anglicum idioma translata. Editio Latino-Germanica undecima, Bohemica secunda = Zlaté Dvěře Jazykůw otwřeně, Aneb Plániště wssech Ržeč a Vměnj, To gest Krátký Spůsob Latinského (a kteréhokoliv giného) Jazyka, spolu s Začátky wssech Vměnj Swobodných pochopen... Od J. A. K. předně w Latinské ržeči složený, a od téhož na Českau, od giných pak na Německau, Wlaskau, Francauzskau, Polskau, a Englickau Ržeč přeložený. Nynj w Latinsko-Německém Jazyku po gedenácté, w Českém podruhé na Swětlo wydanyj = Auffgeschlossene Güldene Sprachen-Thür... Von J. A. C. erstlich Lateinisch auff- und so dann eben von ihm in die Böhmische, von anderen aber in die Teütsch, Jtalianisch, Frantzösisch, Polnisch, und Engelländische Sprachen übergesetzet. Nunmehr mit dem Teütschen zum eyffften, mit dem Böhmischen zum andertenmahl umbgedrucket, Pragae 1669. Katalóg Národní knihovny ČR v Prahe uvádza aj vydanie z roku 1667 s rovnakými údajmi.*

skeho diel v banskobystrickom sklade sme sa stretli s dvomi exemplármi *Brána jazykov* v latinsko-maďarskej verzii, tromi exemplármi nemecko-latinskej verzie a jedným exemplárom „*Vestibulum Comenij Novissimae Editionis*“. Štyri exempláre boli zapísané len ako „*Vestibula 4. bücher*“ a dva výtlačky „*Lexici Janualis Commenij 2. Exemplaria*“.²⁴⁾

Dňa 26. augusta 1699 bol vyhotovený súpis pozostalosti levočského knihviazača Georga Steinhübla.²⁵⁾ Zachovala sa aj jeho vandrovná knižka, ktorú písal počas svojich tovarišských ciest po Sliezsku a Nemecku. Po roku 1664 sa vrátil do rodného mesta, kde pracoval až do svojej smrti. Bol aj členom mestskej rady. Zachránila sa aj príležitostná báseň od kníviazačského tovariša Mateja Witriarusa, vydaná v roku 1689 v Levoči na jeho počesť.²⁶⁾ Na sklade mal Georg Steinhübel celkom 179 knižných titulov v 2259 exemplároch. Pre zaujímavosť môžeme uviesť, že v koženej pozlátenej väzbe mal 52 titulov v hodnote 150 zlatých a 87 denárov. Ostatných 167 exemplárov tlačí bolo v papierovej väzbe. Celková hodnota 142 titulov v 2092 exemplároch predstavovala 417 zlatých a 93 denárov. V levočskom knihviazačskom sklade bolo koncom 17. storočia 119 exemplárov Komenského učebnic, čo predstavovalo pomerne vysoké percento (5,68 %) zo všetkých kníh. V tomto sklade boli už aj štyri exempláre niektorej levočskej tlačie *Orbis pictus* z roku 1685.²⁷⁾ Okrem toho mal 50 exemplárov bližšie neuvedeného vydania *Vestibulum*, 61 výtlačkov jeho latinsko-maďarskej verzie a sedem vo štvorjazyčnej verzii. V tomto sklade sú ohodnotené jednotlivé tlačie. *Orbis pictus* vo štvrtkovom a osmičkovom formáte mal hodnotu jeden zlatý a 20 denárov. *Vestibulum quadrilinguis* stál 25 denárov, kým latinsko-maďarský len 5 denárov. Pre porovnanie košický knihviazač Gašpar Wist mal podľa súpisu majetku zo 17. júla 1713 na sklade 2378 tlačí, z ktorých bolo „*Vestibulum Comenii 33 Exemplaria*“.²⁸⁾

²⁴⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, s. 61–66. S vydaním diela Jan Amos KOMENSKÝ, *Lexicon Ianuale: Hoc est Latinae Linguae Sylva... Cum intersertis Vocabulis peregrinis, in Ianuali Rerum Nomenclatura occurrentibus, versione[ue] singulorum, Germanica*, Francofurti 1656 v Uhorsku sme sa stretli.

²⁵⁾ Jeho pozostalosť publikovala aj Ilona PAVERCSIK, *Georg Steinhübel lőcsei könyvkerkedő hagyatékaí leltára*, Magyar Könyvszemle 98, 1982, s. 254–266. Okrem toho bol publikovaný aj v Gábor FARKAS – András VARGA – Tünde KATONA – Miklós LATZKOVITS (edd.), *Magyarországi magánykönyvtárak II (1588–1721) (ďalej MMK II)*, Szeged 1992, s. 287–293.

²⁶⁾ J. ČAPLOVIČ, *Bibliografia*, č. 1502.

²⁷⁾ Tamtiež, č. 1441 a 1442.

²⁸⁾ Súpis publikoval Lajos KEMÉNY, *Egy XVIII. századbéli könyvraktár*, Magyar Könyvszemle 2, 1912, s. 158–161; Hedvig GÁCSI – Gábor FARKAS – Katalin KEVEHÁZI – István Gábor LÁZÁR – István MONOK – Noémi NÉMETH (edd.), *Kassa város olvasmányai (1562–1731) (ďalej KVO)*, Szeged 1990, s. 76–79; Viliam ČIČAJ, *Niektoré aspekty knižnej distribúcie v Košiciach začiatkom 18. storočia*, in: *Kniha 2008*, s. 36–41.

Šoproňský kníhviazač Andreas Löffel podľa súpisu pozostalosti z roku 1649 zanechal v jednej miestnosti svojho príbytku „6 *Vestibulum*“, medzi zviazanými knihami „*Comenij Ianua*“ a v osmičkovom formáte aj „14 *Vestibulum*“.²⁹⁾ Ďalší kníhviazač Zachariáš Michl, ktorý pochádzal z Brandenburgu, mal v roku 1704 medzi starými a neohodnotenými knihami „*Ein Comenii orbis sensualium 4 linguarum*“.³⁰⁾ V zozname kníh a vyúčtovaní za prácu kníhviazača Adama Pirnera, ktoré odovzdal kazateľovi a kustódovi farskej knižnice v Šoproni Matejovi Langovi v rokoch 1665–1669, sa 10. júna 1667 nachádza záznam, že za zviazanie *Vestibulum* v osmičkovom formáte v pergamenovej väzbe mal dostať osem denárov.³¹⁾

Komenského diela boli integrálnou súčasťou dobových inštitucionálnych knižníc v Uhorsku. Je zaujímavé, že niektoré tlače mali určitý nadkonfesionálny charakter a nenachádzali sa na zoznamoch zakázanej literatúry. Platilo to napríklad aj v knižniciach katolíckych rádov. V súpise kníh jezuitskej rezidencie v Žiline z roku 1706 sa nachádzala tlač „*Comenij Vestibulum Lingvarum*“.³²⁾ V nasledujúcom roku sa nachádzalo v tematickej skupine *Rhetorici* dielo „*Ianua Lingvarum Joannes Amos Comenius Pragae 1694*“ v bielej väzbe, ktoré knižnica žilinskej rezidencie získala v roku 1713.³³⁾ Zostavovateľom súpisu knižnice pravdepodobne nevedilo, že ďalšie Komenského dielo vydané v roku 1702 v Levoči zaradili do tematickej skupiny *Grammatici*.³⁴⁾

Katalóg knižnice jezuitskej rezidencie v Košiciach bol vyhotovený v rokoch 1660–1682. Komenského jedno dielo bolo zaradené v tematickej skupine pod písmenom *C. Rhetores, Poetae, Grammatici* a podľa zápisu to mala byť holandská tlač z Rotterdamu z roku 1644 v latinskej verzii.³⁵⁾ Doteraz sa nám nepodarilo bližšie

²⁹⁾ Tibor GRÜLL – Katalin KEVEHÁZI – József László KOVÁCS – István MONOK – Péter ÖTVÖS – Katalin G. SZENDE (edd.), *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721* (ďalej *Lesestoffe I*), Szeged 1994, súpis číslo (ďalej súp. č.) 195, položka (ďalej pol.) 8 a 92.

³⁰⁾ Tamtiež, č. 636.

³¹⁾ Tamtiež, s. 525.

³²⁾ Edina ZVARA (ed.), *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon (1526–1726)* (ďalej *KIK*), Szeged 2007, pol. 51.

³³⁾ Tamtiež, pol. 39. Ide o pražské vydanie Jan Amos KOMENSKÝ, *Ianua Linguarum Reserata Aurea: Sive Seminarium Linguarum Et Scientiarum Omnium... a Joanne Amos Comenio Latine composita, & ab eodem in Bohemicum, ab aliis vero in Germanicum, Italicum, Gallicum, Polonicum, Anglicum idioma translata. Editio Latino-Bohemica tertia. In qua postrema Editione mutata sunt ea paucula, quae Catholicae doctrinae non satis consona, & Iuventuti minus apta esse videbantur*, Pragae 1694.

³⁴⁾ *KIK*, pol. 13, *Ianuae lingvarum reseratae aureae Vestibulum Ioan(nes) Amos Comoenius Leutsoviae 1702 8 ligne*.

³⁵⁾ Gábor FARKAS – István MONOK – Annamária POZSÁR – András VARGA (edd.), *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túrocs, Ungvár* (ďalej *MJK I*),

špecifikovať túto tlač. Komenského dielo s týmto titulom v tomto roku nebolo vy-tlačené v Rotterdame, ale len vo štvorrečovej verzii v Lyone a päťrečovej vo Frank-furte nad Mohanom. Ďalšie Komenského dielo v košickej rezidencii jezuitov, no-rimberské vydanie *Orbis pictus* z roku 1669, viazané v bielom pergamene, sa evido-valo v tematickej skupine pod písmenom M „*Variarum lectionum*“.³⁶⁾

V Katalógu jezuitskej rezidencie z roku 1690 v Trnave sú evidované štyri Ko-menského tlače. V tematickej skupiny *Humanistae*, pod písmenom C to bolo le-vočské vydanie *Janua* z roku 1655, zviazane v bielej koži.³⁷⁾ Takisto v tejto skupine sa nachádzala aj amsterdamská tlač v bielej pergamenovej väzbe z roku 1686.³⁸⁾ Zaujímavý v tomto prípade je fakt, že tlač vydaná v Holandsku sa v priebehu šty-roch rokov dostala do knižnice v Trnave. Napokon pod písmenom C sa v knižnici uvádzala aj tlač päťrečovej verzie *Janua*. Táto tlač v bielej pergamenovej väzbe bola vydaná v Norimbergu v roku 1644 a do trnavskej knižnice sa dostala až o 28 rokov neskôr.³⁹⁾ V knižnici jezuitskej rezidencie v Trnave sa v roku 1690 nachádzala v te-matickej skupine *Spirituales* aj norimberská tlač *Orbis pictus* v bielej pergamenovej väzbe.⁴⁰⁾ Aj táto tlač sa pomerne rýchlo od svojho vydania v zahraničí dostala do knižnice v Uhorsku.

Tlače diel J. A. Komenského neboli výnimkou ani v knižniciach rehole františ-kánov. Faktom je, že máme k dispozícii len ich katalógy z 18. storočia, ale môžeme predpokladať, že tlače mohli získať už aj v predchádzajúcom storočí, prípadne sa z tohto obdobia nezachovali katalógy. V knižnici budínskej františkánskej residen-

---

Szeged 1990, pol. 630. *Comenij Ianua aurea reserata linguae latinae. Roterodami 1644. in 24. Corio albo.*

³⁶⁾ MJK I, pol. 406, *Ioannis Amos Comenij Orbis sensualium pictus Trilinguis. Norinbergaea 1669 in 8 fol. In Alba prega(meno). Jan Amos KOMENSKÝ, Orbis Sensualium Pictus Trilinguis... Pictura & Nomenclatura. Latina, Germanica & Hungarica. Die sichtbare Welt in dreyen Sprachen... und/ Lateinische/ Deutsche/ und Ungarische Benamung. A' Látható Világ háromféle nyel-ven... Deák, Német, és Magyar megnevezése, Noribergae 1669.*

³⁷⁾ Gábor FARKAS (ed.), *Magyarország jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat 1632-1690 (ďalej MJK II)*, Szeged 1997, s. 381. *Comenij Seminarium Linguarum octauo Leutschoviae 1655 corio albo 1666. J. ČAPLOVIČ, Bibliografía, č. 1012.*

³⁸⁾ MJK II, *Eiusdem Lexicon Latino-latinum octauo Amsterodami 1686 membrana alba 1690. Jan Amos KOMENSKÝ, Lexicon Atriale Latino-Latinum... Editio Secunda, ab infinitis mendis ... repurgata, Amsterodami 1686.*

³⁹⁾ MJK II, *Eiusdem Ianua aurea 5. linguarum octauo Francofurti 1644 membrana alba 1672. Jan Amos KOMENSKÝ, Ianua Aurea Quinque Linguarum Reserata, Sive Compendiosa Methodus Latinam, Germanicam, Gallicam, Italicam, & Graecam Linguam Perdiscendi... a Nathanaele Dhuez, In Idioma Gallicum & Italicum. a Theodoro Simonio autem in Graeca traducta..., Franco-furti 1644.*

⁴⁰⁾ *Comenij Ioannis. Orbis sensualium pictus octauo Norinbergae 1675 membrana alba 1690. Jan Amos KOMENSKÝ, Orbis Sensualium Pictus... Aufs neue aufgelegt/ und an viel Orten verbes-sert..., Noribergae 1674.*

cie podľa katalógu z roku 1735 evidovali pod písmenom S v tematickej skupine autorov, slovníkov, rétorik, gramatik a poéтов len *Orbis pictus*. V tomto prípade to bolo norimberské vydanie z roku 1669 v latinsko-nemecko-maďarskej verzii a zápis v katalógu spomína 12 zväzkov.⁴¹⁾ V sedmohradskej rezidencii františkánov v Nagy Bánya (Baia Mare) podľa katalógu z roku 1749 sa nachádzala len tlač *Eruditionis scholasticae janua* v latinskej verzii v starej pergamenovej väzbe bez spôn. Na základe týchto veľmi všeobecných údajov sme nemohli bližšie určiť tlač a miesto vydania.⁴²⁾ V roku 1720 vyhotovil katalóg františkánskej knižnice v Skalici gvardián Konrád Polóny. Zaevidoval jednu Komenského tlač *Janua*. Takisto neuviedol údaje o mieste a čase vydania, ale len to, že išlo o štvorjazyčnú latinsko-taliansko-nemecko-českú verziu v osmičkovom formáte.⁴³⁾ Doteraz sa nám nepodarilo identifikovať vydanie v takejto jazykovej mutácii.

Z knižníc cirkevných inštitúcií, ktoré obsahovali Komenského diela, môžeme spomenúť aj farské knižnice, i keď k dispozícii máme doteraz len nekompletné údaje z 18. storočia a len z niektorých oblastí Uhorska. V prípade farských knižníc sa často nedá zistiť, či ide o knihy vo vlastníctve fary alebo farárov. Z niekoľkých príkladov môžeme uviesť veľkovaradínsky (Oradea, Nagyvárad) cirkevný obvod v Sedmohradsku. Na fare v Béli, založenej v roku 1744, sa podľa súpisu kníh z roku 1789 nachádzal *Orbis pictus*. Podľa súpisu z roku 1794 sa to isté dielo v dvanásťkovom formáte vyskytovalo na fare v Hegyközsztár (Cetariu), na fare v Margitte v roku 1789 *Janua* v nemeckej verzii, a napokon na fare v Micske, takisto podľa súpisu z roku 1789, mali tiež k dispozícii tlač *Orbis pictus*.⁴⁴⁾ Záznamy v katalógoch uvádzajú, ako vo väčšine prípadov, len veľmi všeobecné údaje, na základe ktorých sa nedajú jednotlivé tlače bližšie špecifikovať. Len súpis farských kníh v Micske uviedol, že ide o norimberské vydanie z roku 1756.⁴⁵⁾ Uvedené dvojjazykové vyda-

⁴¹⁾ Edina ZVARA (ed.), *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak (1681-1750)* (ďalej KIKF), Budapest 2008, *Amos Comenii Joan(nis)... In 12 Tomi I, Norimb(ergae) 1669*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Orbis Sensualium Pictus Trilinguis... Pictura & Nomenclatura. Latina, Germanica & Hungarica. Die sichtbare Welt in dreyen Sprachen... Lateinische/Deutsche/und Ungarische Benamung. A' Látható Világ háromféle nyelven. Azaz... Deák, Német, és Magyar megnevezése*, Noribergae 1669.

⁴²⁾ KIKF, *Comeni Johannis Amos Eruditionis scholasticae janua, liber latinus, in pergamanacea vetusta compactura sine fibulis, varia curiosa in se complectens, in folio octavo / 8*.

⁴³⁾ KIKF, *Janua lingvarum in 8vo, Latino, Germanico, Bohemico et Italico idiomate, Joannis Amos Comeni*.

⁴⁴⁾ András EMŐDI, *A Nagyváradí egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén. 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei*, Budapest – Szeged – Nagyvárad 2014.

⁴⁵⁾ Jan Amos KOMENSKÝ, *Orbis Sensualium Picti Pars... Auf's neue aufgelegt...*, Noribergae 1756.

nie malo byť podľa zápisu v katalógu aj vo francúzskej verzii.⁴⁶⁾ V tomto prípade ide pravdepodobne o chybu pri zápise do katalógu.

Zo skúmaného obdobia sa nám zachovalo relatívne málo súpisov alebo katalógov knižníc školských inštitúcií. Doteraz máme k dispozícii len údaje o knižniciach reformovaných kolégii v oblasti *Partia*, územia siedmich východouhorských stolíc, časti dnešného východného Slovenska, Maďarska a severného Rumunska.⁴⁷⁾ Vo fragmente katalógu reformovaného kolégia v Blatnom Potoku (Sárospatak), kde pôsobil osobne aj J. A. Komenský, z rokov 1660–1671, ktorý vyhotovil Ján Szombati, sa spomína latinská a grécka verzia *Janua*.⁴⁸⁾ Jeho diela uvádzajú aj ďalšie katalógy z rokov 1720 a 1726.⁴⁹⁾ Na určité české prepojenie poukazuje aj skutočnosť, že už v roku 1635 sa v knižnici kolégia v Blatnom Potoku nachádzalo dielo *Johannes Hussus*.⁵⁰⁾ Potvrďuje to aj katalóg z roku 1711, v ktorom sa nachádzala knižná práca o husitských dejinách od Jána Cochlaea.⁵¹⁾ V Debrecíne sa zachovali katalógy tamojšieho reformovaného kolégia len zo začiatku 18. storočia. Súpis knižnice debrecínskeho kolégia z roku 1706 dokonca uvádza aj miesto uloženia diel v skriniach a regáloch.⁵²⁾ V súpise školských kníh kolégia z roku 1714 je zaznamenaná práca *Eruditionis scholasticae*, ktorá mala byť vydaná v Schaffhausene v roku 1656.⁵³⁾ Profesor kolégia Gregor Szönyi zapísal nie veľmi presne v rokoch 1722–1736 do katalógu aj ďalšie Komenského dielo.⁵⁴⁾ Problematika Husovho učenia bola známa aj medzi profesormi a študentmi v Debrecíne.⁵⁵⁾ Podľa katalógov školskej knižnice reformovaného kolégia v Szatmári (Satu Mare) sa v rokoch 1673

⁴⁶⁾ Pozri poznámku 44. *Joannis Comenij / Norimbergae, 1756 / Orbis sensualium Pueri / Gallica / 8vo m. / tom. 2.*

⁴⁷⁾ Csaba FEKETE – György KULCSÁR – István MONOK – András VARGA (edd.), *Partiumi könyvesházak (1623–1730). Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah (ďalej PK), Budapest – Szeged 1988.*

⁴⁸⁾ Tamtiež, pol. 77 *Janua Linguarum*, pol. 152 *Janua Comenii*.

⁴⁹⁾ Tamtiež, pol. 77 *Janua Linguarum*, pol. 152 *Janua Comenii*, pol. 237 *Lexicon Comenii Atrial(e)*.

⁵⁰⁾ Tamtiež, pol. 510.

⁵¹⁾ Tamtiež, pol. 293, *Chochlaeus de Historia Hussitar(um) et 7tem Sacramentis*. Išlo o dielo Johannes COCHLAEUS, *Historiae Hussitarum libri duodecim per Joannem Cochlaeum...*, Mainz 1549.

⁵²⁾ PK, pol. 628, *Comenij Janua Linguarum*, Ordo Qwartus, Thecae Qwintae, pol. 1220. *Janua Linguarum Joh(annis) Comme(nii)*, Ordo Qwintus, Thecae Undecimae.

⁵³⁾ PK, pol. 838, Th(e)ca F. Ord(o) VI. *Comenij Janua Eruditionis Scholast(icae)*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Eruditionis Scholasticae Ianua...*, Schaffhusii 1656.

⁵⁴⁾ PK, pol. 11, *Comenius (?) bedlg(icus)*. Ide asi o niektoré sedmohradské vydanie tohto diela: Jan Amos KOMENSKÝ, *Janua Lingvae Latinae reserata aurea; Sive Seminarium Lingvae Latinae... Et In usum Scholae Variandis in Hungaricam Lingvam translata / Per Stephanum Benjamin Szilagyi...*, Claudiopoli 1673.

⁵⁵⁾ PK, pol. 700, *Hussi Apologia*. Predpokladáme, že išlo o niektorú prácu s tematikou husitstva: *Apologia verae doctrinae eorum qui vulgo appellantur Waldenses vel Picardi: Retinuerunt enim Ioannis Hussitae doctrinam, cum scripturis sanctis consencientem...*, Viteberge 1538.

a 1674 nachádzalo v jej fonde niekoľko exemplárov Komenského *Janua*, latinsko-nemeckej verzie *Vestibulum*, aj niektoré vydania *Orbis Pictus*.⁵⁶⁾ Ako zaujímavosť môžeme uviesť, že tu bolo katalogizované aj amsterdamské knižné vydanie Komenského fyziky.⁵⁷⁾ Zaujímavé diela J. A. Komenského sa nachádzali v roku 1669 aj v knižnici reformovaného kolégia v sedmohradskej Nagybányi (Baia Mare). Išlo o dielo *Schola Ludus*, ktoré vyšlo vo viacerých vydaniach, okrem iného aj v Uhorsku.⁵⁸⁾ Na druhej strane mohlo ísť aj o niektoré vydanie v zahraničí, lebo doterajšie výskumy ukazujú, že neexistovali nejaké veľké časové rozdiely v získavaní knižnej literatúry aj zo vzdialenejšieho zahraničia.⁵⁹⁾ Dokazuje to aj anglická verzia Komenského diela, ktoré pravdepodobne bolo vydané v Londýne.⁶⁰⁾

Komenského pedagogické diela sa nachádzali aj v školských knižniciach reformovaných kolégií v Sedmohradsku. V júli roku 1676 zomrel v Londýne Adam Franck a v Koložvári (Kolozsvár, Cluj, Klausenburg) vyhotovil súpis jeho kníh Štefan Paulus. V tomto súpise sa spomína latinsko-nemecká verzia *Janua*.⁶¹⁾ Ištók Csengeri daroval 20. januára 1674 knihy reformovanému kolégiu. Medzi knihami sa nachádzala aj Komenského *Janua*.⁶²⁾ V Marosvásárhelyi (Tirgu Mures, Neumarkt) sa v súpise kníh študenta kolégia Štefana Vizolyiho nachádzali v roku 1653 dve bližšie nešpecifikované Komenského diela. Medzi knihami, ktoré venoval sedmohradský superintendent Juraj Csulai v rokoch 1650–1653 knižnici koložvárskeho reformovaného kolégia sa uvádza aj „*Index Januae*“ a exemplár „*Janua*“. V súpise knižnice z roku 1654 sú evidované ako „*Index vocabulorum Comenii*“ a „*Janua Linguarum ejusdem*“ v latinsko-maďarskej verzii. Medzi darmi Martina Szaba z 22. augusta 1662 sa uvádza „*Janua Linguae Latine*“. Katalóg knižnice kolégia z 18. júla 1707 je zaujímavý aj tým, že pri knižných dielach sú uvedené roky, prípadne aj miesta vydania. *Vestibulum Johannis Amos Comenij* bol vydaný v roku 1671 v Koložvári a *Index*

⁵⁶⁾ PK, súp. č. 1673, pol. 547, *Comenij Janua resarata*; súp. č. 1674, pol. 168, *Janua Comenij*, pol. 169, *Vestibulum Latino-Germanicum*, pol. 231, *Comenij Orbis pictus*, pol. 233, *Vestibulum & Germanicum*.

⁵⁷⁾ PK, pol. 64, *Physica Comenij*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Physicæ Ad Lymen Divinvm Reformate Synopsis...*, Amstelodami 1645.

⁵⁸⁾ Pozri poznámku 19.

⁵⁹⁾ PK, pol. 183, *Johannis Amos Comenii Schola Ludorum*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Schola Ludus, Seu Encyclopaedia Viva...*, Francofurti – Hanoviae 1659.

⁶⁰⁾ PK, pol. 233, *Janua Linguae Latinae J(oani) Comenii Latine et Anglice*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Porta linguarum trilinguis reserata et aperta. Sive seminarium linguarum... Latinam, Anglicam, Gallicam (& quamvis aliam) linguam... Ioh. Anchorani Theol. Licentiatii*, Londini 1631. Do roku 1640 vyšli štyri vydania.

⁶¹⁾ István MONOK – Noémi NÉMETH – Sándor TONK (edd.), *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely* (ďalej EK II), Szeged 1991, pol. 96, *Janua linguae germanico latina fl(orens)*.

⁶²⁾ Tamtiež.

Vocabulorum v Alba Juliae (Gyulafehérvár, Karlsburg). Dňa 22. januára 1722 venoval knihy študentom reformovaného kolégia v Marosvásárhelyi Alexander Teleki a medzi nimi aj dielo *Johannes A(mos) Comenii Atrium Lingvae Latinae*.⁶³⁾

Peter Rétyi dal svojmu synovi 27. augusta 1665, keď odchádzal na reformované kolégium do Nagyenyedu (Aiud, Straßburg), aj *Egy Janua Linguarumot*. Súpis knižnice nagyenyedského kolégia vyhotovený v rokoch 1679–1680 spomína aj ďalšie Komenského diela: „*Pansophia Commenii*“ a „*Januae Commenii pars 2da*“. Komenského *Pansophia* sa nachádzala asi vo dvoch exemplároch, lebo sa spomína aj v piatom oddelení knižnice pod poradovým číslom 251 ako „*Comoenij Phil. Prodomus*“.⁶⁴⁾ Pre zaujímavosť treba uviesť, že Komenského diela sa využívali veľmi intenzívne aj vo vyučovacom procese, lebo súpis spomína 13 exemplárov „*Vestibula et Catechesis n(ume)ro 13*“. V súpise knižnice kolégia zo 7. septembra 1688 sa uvádza aj „*Sylva ling(vae) Latinae Comenij*“.⁶⁵⁾ Napokon v knižnici reformovaného kolégia v Székelyudvarhelyi (Odorheiu Secuiesc, Oderhellen) podľa súpisu seniora Juraja Jástfalviho, povereného vedením knižnice, sa nachádzalo 7. januára 1695 *Orbis Latino-germanicus*, ako aj bližšie nedefinované Komenského dielo uvedené len všeobecne menom autora „*Joh(annes) Amos Comenius*“.⁶⁶⁾

Na záver jedna zaujímavá skutočnosť, ktorá do určitej miery súvisí s prienikom českej protestantskej tlače na územie Uhorska. Súpis kníh kostola sv. Alžbety v Košiciach z 1. decembra 1671 obsahoval aj zápisy diel: „*Joannis Husz et Jeronimo Pragensis historia*“, „*Monumentorum Joannis Husz altera pars*“ a „*Bellum Hussitanorum per Zachariam Theobaleum*“. Tieto tlače vydané v 16. a na začiatku 17. storočia v zahraničí sú dôkazom, že problematika českého protestantizmu od najstarších čias bola relatívne dobre známa aj vo východnej časti Uhorska.⁶⁷⁾

S dielami J. A. Komenského sme sa stretli aj vo veľkom počte súkromných knižníc. Týmto tlačiam, vo väčšine prípadov to boli učebnice, ktoré používali žiaci pri školskom vyučovaní, sa pri spisovaní kníh nevenovala nejaká mimoriadna pozornosť, ani zo strany zapisovateľov a pravdepodobne ani zo strany dedičov. Patriali do skupiny každodenných tlačí, napr. kalendáre, letáky, noviny a podobne, ktoré aj pre svoju nízku cenu a relatívne dobrú dostupnosť nebolo potrebné nejakým

⁶³⁾ Tamtiež.

⁶⁴⁾ Tamtiež. Jan Amos KOMENSKÝ, *V. Cl. Pansophiae Prodomvs...*, Lugduni Batavorum 1644.

⁶⁵⁾ TEN ISTÝ, *Lexicon Ianuale: Hoc est Latinae Linguae Sylva... versione[que] singulorum, Germanica*, Francofurti 1656.

⁶⁶⁾ Tamtiež.

⁶⁷⁾ *Ioannis Hus, et Hieronymi Pragensis Confessorvm Christi Historia Et Monvmenta...*, Noribergae 1558; *Monumentorum Ioannis Hvs, Altera Pars: Additæ Svnt Narrationes De Condemnatione Inivsta, Et Indigno Sypplicio Ioannis Hvs, Et Hieronymi Pragensis...*, Noribergae 1558; Zacharias THEOBALD ml., *Bellum Hussiticum, quo M. Johannis Hussii Vita, Doctrinaque Et Mors Comprehenditur...*, Francofurti 1621.

spôsobom v súkromnej knižnici osobitne evidovať. Učebnice sa častým používaním poškodili, čo v niektorých prípadoch sa aj uviedlo v súpise. Predpokladáme, že tento druh tlačí bol veľmi dobre a dôverne známy, takže zostavovatelia nepovažovali za potrebné uviesť o nich nejaké podrobnejšie údaje. Vo väčšine prípadov zapisovatelia uvádzali len stručný názov diela, niekedy len meno autora. Miesto a rok vydania bol zapísaný len vo výnimočných prípadoch. Katalógy súkromných knižníc boli v tomto období výnimkou. Dôležitou súčasťou zápisov bol formát knihy, prípadne väzba alebo ostatné formálne znaky: stav, vek tlače a podobne. Niekedy sa ohodnotili jednotlivé tlače, prípadne celá knižnica.

Súkromné knižnice v 17. storočí môžeme rozdeliť do dvoch základných skupín: na meštianske a šľachtické. Samozrejme aj v rámci týchto skupín by sme mohli vytvoriť ďalšie podskupiny knižníc mestských vzdelancov, mestského patriciátu a remeselníkov. V rámci šľachty zase knižnice magnátov, strednej šľachty a zemanstva. Upozorňujeme, že sme sa nestretli so súkromnými knižnicami medzi poddanským obyvateľstvom. Netvrdíme však, že nemohli existovať v nejakej obmedzenej forme.

Komenského diela boli integrálnou súčasťou meštianskych knižníc obyvateľov slobodných kráľovských miest v 17., ale aj v nasledujúcom storočí. Mestskú elitu vo väčšine prípadov tvorili mešťania nemeckého pôvodu, čo samozrejme malo odraz aj v knižnej kultúre. Od polovice 16. storočia prevládla v mestách reformácia, ktorá sa začiatkom 17. storočia etablovala aj zákonnou formou a pretrvala v nezmenenej podobe až do začiatku 18. storočia, a to napriek tomu, že dochádzalo k neustálym náboženským zápasom, politickým a vojenským konfliktom. Protestanti si udržali v Uhorsku svoje pozície, na rozdiel od vývinu v iných krajinách.

Výskum meštianskych knižníc v Uhorsku v 17. storočí je komplikovaný viacerými okolnosťami. Prax vyhotovovania súpisov pozostalosť, tým aj kníh a knižníc, nebola zvykom v každom meste a bola odlišná z prípadu na prípad. V niektorých mestách sa súpisy zaevidovali v súdnych protokoloch (Banská Bystrica), niekde sa zase zachovali v podobe aktového materiálu. Tento sa prikladal k súdnym spisom (Banská Štiavnica) spolu s konceptmi, kópiami a podobne. V mnohých prípadoch sa po ukončení súdnych sporov, či dedičských konaní zlikvidovali. Napríklad z Bratislavy sa nám zachoval len minimálny počet súpisov pozostalosť. Vo výnimočných prípadoch sa knihy spomínali aj testamentoch. Samozrejme, že nie každému mešťanovi sa vyhotovil po jeho smrti súpis pozostalosť a nie každý súpis obsahoval aj zoznam kníh. Stretli sme sa aj s prípadmi, že o knihách sa vyhotovil osobitný inventár, ale ten sa nezachoval. Na základe doterajšieho výskumu môžeme meštianske knižnice v 17. storočí zadeliť do štyroch geografických celkov: mestá v Zaujansku, jedná sa zhruba o územie západného Maďarska a rakúskeho Burgenlandu s centrom v Šoproni, ďalej stredoslovenské banské mestá Banskú Bystricu, Banskú Štiavnicu a Kremnicu, potom východoslovenské mestá Levoču a Prešov s centrom Košice a napokon mestá v Sedmohradsku.

Ani v šoproňských meštianskych knižniciach neboli Komenského diela výnimkou. V knižnici miestneho evanjelického farára Juraja Launera, ktorý pochádzal zo Sliezska a svoju knižnicu po svojej smrti v roku 1650 venoval tamojšej cirkvi, boli aj dve zaujímavé tlače. Na základe zápisov sa nám ich podarilo bližšie špecifikovať. V prvom prípade išlo o gdaňské vydanie *Janua* z roku 1643 vo štvorrečovej gréckej, latinskej, nemeckej a poľskej verzii.⁶⁸⁾ Druhá tlač mala byť podľa zoznamu len v gréckej mutácii.⁶⁹⁾ V knižnici súdneho advokáta Hieronyma Burgera sa v roku 1652 nachádzal Komenského bližšie neurčený *Vestibulum*. Zujímavosťou tejto knižnice bolo to, že sa tu vyskytlo viacero tlači s českou tematikou. Tieto diela sú evidované len veľmi všeobecnými zápismi: „*Warhafftige Erzehlung Böheimbischer Beschwörung; Böheimbische Bruederschaft*“. Ani tlač „*Discursus Varij Bohemici*“ nie je presne uvedená, lebo vychádzala vo veľkom počte pokračovaní.⁷⁰⁾ Jednotlivé Komenského práce v rôznych vydaniach vlastnili aj ďalší šoproňskí mešťania. Z nich môžeme spomenúť richtára Gottharda Radla, ktorý absolvoval univerzitné štúdium v Lipsku, advokáta Jakuba Pocha, ktorý študoval v pruskom Königsbergu, senátora a cirkevného dozorca Juraja Pocha vzdelávajúceho sa vo Wittenbergu a Helmstade.⁷¹⁾ Uvedený senátor mal vo svojej knižnici v roku 1665 okrem Komenského *Janua* aj apológiu českých kališnických stavov v českom jazyku.⁷²⁾ Najznámejšou postavou šoproňských dejín 17. storočia bol mestský notár, advokát a politik Štefan Vitnyédi, ktorý patril k účastníkom sprisahania palatína Františka Wesselényiho. Jeho majetok skonfiškovali a v knižnici mal Komenského štvor, pätrečový a latinsko-grécku verziu *Janua*.⁷³⁾ V Tübingene študoval aj Šoproňčan Juraj Preißegger a v súpise jeho kníh z roku 1671 bola aj tlač *Janua* v úprave nemeckého teológa a humanistu Johanna Henricha Ursina.⁷⁴⁾ Medzi vlastníkmi Komenského diel v Šoproni bol aj Ján Andrej Schuwerth, ktorý štúdium v Altdorfe ukončil

⁶⁸⁾ Lesestoffe I, súp. č. 212, pol. 47, *Janua Linguarum reserata, Latine, Germanice et Polonice edita Dantisci*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Ianua Linguarum Reserata, Sive Seminarium Linguarum Quatour, Graecae, Latinae, Germanicae, Polonicae...*, Dantisci 1643.

⁶⁹⁾ Lesestoffe I, súp. č. 212, pol. 46, *Januae in Linguam Graecam vestibulum*. Ide pravdepodobne o niektoré vydanie: Jan Amos KOMENSKÝ, *Ianua Aerea Lingvarum... cum adjuncta Graeca versione /Avtore Theodoro Simonio Hostano*, Amstelodami 1649. Vyšlo aj v roku 1642.

⁷⁰⁾ Lesestoffe I, súp. č. 236, pol. 19, 20, 21 a 68, *Variorum Discursuum Bohemicorum Nervii Continuatio...* Von Johan Hussen redivivo, *Martyre Constantiensi Constantissimo unterthenigst offerirt*, Prag 1620.

⁷¹⁾ Lesestoffe I, súp. č. 254, 333, 441.

⁷²⁾ Tamtiež, súp. č. 441, pol. 125, *Apologia d(er) Böhmischen Stände sub utraque in Böhmischer Sprache 4to. Druhá Apologie Stawów Králowstwj Českého, Tělo a Krew Pána Gežjsse Krysta pod Obogj přigimagicých*, Staré Město pražské 1618.

⁷³⁾ Lesestoffe I, súp. č. 483, pol. 219, 345, 417.

⁷⁴⁾ Tamtiež, súp. č. 485. Johann Heinrich URSIN, *Atrium latinitatis, sive in Januam Comenianam locuples commetarius: Omnia fere Latinae Linguae vocabula in ea exhibita...*, Francofvrti 1657.

v roku 1662 dizertáciou *De natura et essentia luminis naturae*.⁷⁵⁾ Z ďalších šoproňských majiteľov Komenského diel môžeme spomenúť aj nemeckého *schulmeistra*, muzikanta chóru evanjelického kostola Abraháma Fridricha Ekartha a holičského tovariša Gašpara Cröppera, ktorý vlastnil v roku 1699 Komenského *Orbis pictus*.⁷⁶⁾ Na záver môžeme spomenúť aj obchodníka Tobiaša Feurera, ktorý pochádzal z Brucku a v roku 1645 súčasť jeho majetku tvorila aj práca *Hussiten Krieg*.⁷⁷⁾ V ostatných zadunajských mestách Komenského diela vlastnili len mešťania v Ruste. Dva exempláre *Janua* mal v roku 1655 vo svojej knižnici evanjelický farár Ján Pfister a mešťan Jeremiaš Pirnstingel v roku 1666 uchovával *Vestibulum* v nemecko-latinskej verzii.⁷⁸⁾

Diela J. A. Komenského v 17. storočí boli v meštianskom prostredí veľmi rozšírené a známe, čo sa do určitej miery odzrkadlilo aj knižniciach. Knižné zbierky prezentovali záujem a orientáciu dobovej čitateľskej verejnosti. Podľa nášho doterajšieho výskumu sa nám napríklad v Banskej Štiavnici podarilo získať údaje o 71 súkromných knižniciach zo 17. storočia, v ktorých sa nachádzalo vyše 3675 kníh, ale Komenského tlače boli iba v 6 knižniciach.⁷⁹⁾ Pre porovnanie v Banskej Bystrici sme získali údaje o 150 meštianskych knižniciach, v ktorých bolo vyše 4710 kníh. S Komenského dielami sme sa stretli v 14 knižniciach. Na základe týchto údajov môžeme usledovať aj trend, že Komenského diela sa nachádzali zhruba v 10 % súkromných meštianskych knižníc v uvedených mestách.

V Banskej Bystrici sa Komenského diela oproti ostatným mestám vyskytovali pomerne často aj v knižných zbierkach remeselníkov. Bystrický mäsiar Matej Hornung vlastnil v roku 1680 bližšie neurčené vydanie *Vestibulum* v hodnote jedného zlatého.⁸⁰⁾ Obuvník Ján Kühnmaul zase mal v roku 1688 medzi knihami zapísanú nemeckú verziu *Janua* v hodnote 12 denárov.⁸¹⁾ Zlatník Jakub Ramschler mal vo svojej knižnici v roku 1695 okrem latinsko-grécko-nemeckej verzie aj latinsko-francúzsku verziu *Janua*. V tomto prípade predpokladáme, že išlo o niektoré vydanie,

⁷⁵⁾ Lesestoffe I, súp. č. 572.

⁷⁶⁾ Tamtiež, súp. č. 639, 619.

⁷⁷⁾ Zacharias THEOBALD, *Hussiten Krieg: Darinnen begriffen, Das Leben, die Lehr, der Todt M. Johannis Hussii, auch wie derselbe von den Böhmen, besonders Johann Zischka, ist gesprochen, unnd seine Lehr hernacher in dem Königreich erhalten worden... in Truck verfertigt / Durch M. Zachariam Theobaldum Schlaccowaldensem Bohemum...*, Nürnberg 1621–1623.

⁷⁸⁾ Tibor GRÜLL – Katalin KEVEHÁZI – Károly KOKAS – István MONOK – Péter ÖTVÖS – Harald PRICKLER (edd.), *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) (1535–1740)*, Szeged 1996, súp. č. 31, 45.

⁷⁹⁾ Viliam ČIČAJ, *Knižná kultúra na strednom Slovensku v 16.–18. storočí*, Bratislava 1985, s. 24 an.

⁸⁰⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 44, pol. 9.

⁸¹⁾ Tamtiež, súp. č. 65, pol. 6.

ktoré bolo importované z Francúzska.⁸²⁾ Z ostatných vlastníkov Komenského diel z radov banskobystričkih remeselníkov môžeme uviesť kováča Jána Rettlicha, vystavujúceho vo svojej knižnici v roku 1700 štvorjazyčnú verziu *Janua* vytlačenú pravdepodobne v Amsterdame.⁸³⁾ Pri tomto diele je uvedená aj hodnota tlače vo výške 24 denárov, čiže aj zahraničné vydania Komenského diela sa pohybovali v domácich cenových reláciách.

V roku 1677 vlastnil Komenského *Vestibulum* aj rinocký mešťan Fridrich Grebner a vicenotár Ján Schindler v roku 1680 získal *Orbis* v hodnote 75 denárov.⁸⁴⁾ V súpise pozostalosti senátora Martina Korodu z roku 1684 sa nachádzalo medzi *Windische Bücher* aj dielo *Labirinth Sweta* v dvanásťkovom formáte v hodnote 15 denárov. Aj v tomto prípade išlo pravdepodobne o importovanú tlač z Amsterdamu.⁸⁵⁾ Kazateľ Peter Steller mal vo svojej knižnici v roku 1690 bližšie neurčenú štvorjazyčnú verziu *Janua*, ďalší kazateľ v Poltári Mikuláš Leporini zase v roku 1698 *Lexicon Januale* a Anna Lujza Hinterskircherová, manželka zamestnanca banskej komory, v roku 1705 vlastnila zase bližšie neurčenú *Janua*.⁸⁶⁾ Z ostatných banskobystričkih mešťanov, ktorí mali vo svojich súkromných knižniciach Komenského práce môžeme uviesť Annu Máriu Tunklovú (1680), Michala Petrascha (1684), Mariannu Wukowitschovú (1684) a Samuela Stengera (1717). Išlo o niektoré bližšie nešpecifikované vydania *Janua* a *Orbis pictus*.⁸⁷⁾ Len v prípade Michala Petrascha vieme, že išlo latinsko-maďarskú verziu.⁸⁸⁾

V Kremnici sme sa v skúmanom období stretli s Komenského dielami len v jednej súkromnej knižnici. Mešťan Ján Hörll, ktorý zomrel v roku 1680 spolu s manželkou počas morovej epidémie, mal vo svojej knižnici štvorrečovú *Janua* a troj-

⁸²⁾ Tamtiež, *Reading*, súp. č. 85, pol. 33, *Comenij Janua aurea Latino Gallica in 12. Jan Amos KOMENSKÝ, Ianva Avrea Reserata Dvarvm Lingvarvm Siv Compendiosa Methodys Latinam Et Gallicam Linguam perdiscendi... A Nathanaele Dhvez...*, Parisiis 1659; pol. 37, *ComenijJanua Latino-Graeco Germanica*, in 8.

⁸³⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 93, pol. 89, *Janua Lingvar(um) Latino-Germanico- Gallico-Hispanica fl. -24*, Jan Amos KOMENSKÝ, *Janua Linguarum Reserata Quinque-Linguis. Sive compendiosa Methodus Latinam, Gallicam, Italicam, Hispanicam & Germanicam Linguam perdiscendi... A Nathanaele Duesio, In Idioma Gallicum & Italicum translata, & in hac Tertia Editione...*, Amstelodami 1661.

⁸⁴⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 38 a 43.

⁸⁵⁾ Tamtiež, súp. č. 61, pol. 3, Jan Amos KOMENSKÝ, *Labirynt Swęta a Rąg Srdce. to gest, Swętlę Wymalowáni... Po druhé tlačen*, Amsterdam 1663.

⁸⁶⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 70, pol. 136, *Janua Langoti QuadrilinguisP(e)r fl.-:15 den*, súp. č. 90, pol. 95, *Lexicon Januale Com(m)enii*. V tomto prípade išlo takisto o zahraničnú tlač: Jan Amos KOMENSKÝ, *Lexicon Ianuale: Hoc est Latinae Linguae Sylva... version[e]q[ue] singulorum, Germanica*, Francofurti 1656, súp. č. 96, pol. 62, *Janua Comenij in 8*.

⁸⁷⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 48, 60, 64 a 102.

⁸⁸⁾ Tamtiež, súp. č. 60, pol. 27, *Comenij Janua Hungarice et Latine*.

rečový *Vestibulum*.⁸⁹⁾ Pomerne málo údajov o Komenského knihách máme k dispozícii z Banskej Štiavnice, hoci práve tu sme sa stretli s najväčšími súkromnými knižnicami na strednom Slovensku v tomto období. Komenského *Janua* vlastnil v roku 1676 obchodník Fridrich Schneider a v roku 1718 vdova po súkromnom banskom podnikateľovi (waldbürgerovi) Dorota Hafnerová. *Orbis pictus* v roku 1749 uschovával aj ďalší waldbürger Jozef Richter.⁹⁰⁾ Okrem klasických diel J. A. Komenského sme sa v Banskej Štiavnici stretli aj s niektorými menej rozšírenými. Notár Samuel Klement v roku 1729 mal vo svojej bohatej knižnici dielo *Faber fortunae* v hodnote sedem a pol denára. Predpokladáme, že išlo o zahraničnú tlač.⁹¹⁾ V knižnici evanjelického kazateľa Jána Simonidesa sa v roku 1739 sa nachádzala Komenského práca o dejinách jednoty českobratskej v úprave nemeckého teológa a filozofa Jozefa Františka Buddea.⁹²⁾ Pri tejto tlači je uvedená relatívne nízka cena vzhľadom na to, že ide o zahraničné vydanie, ale každá kniha má svoju jedinečnú históriu.

Z miest na východnom Slovensku len v Levoči sme sa stretli v troch knižniciach s Komenského dielami, pričom treba upozorniť, že pramenný materiál sa zachoval až z druhej polovice 17. storočia. Levočská meštianka Margareta Markfeldnerová vlastnila v roku 1689 *Janua* v hodnote 50 denárov a *Vestibulum* za 40 denárov.⁹³⁾ Ďalšia levočská meštianka Dorota Güntherová, ktorej manžel David bol senátorom a správcom evanjelickej cirkvi, mala v knižnici v roku 1694 *Orbis pictus* v hodnote 90 denárov a napokon meštianska rodina Ammanovcov zanechala v roku 1711 jeden exemplár *Vestibulum*.⁹⁴⁾ V Košiciach vlastnili Komenského diela len dvaja mešťania. V súpise pozostalosti z 30. januára 1637 vdovy po košickom obchodníkovi Jánovi Schirmerovi sa uvádzalo dielo v dvanástkovom formáte „*Comenius Gallice*“.⁹⁵⁾ Ďalší košický mešťan Ján Varga podľa súpisu majetku z 22. marca 1665 vlastnil *Vestibulum* v latinsko-nemecko-maďarskej verzii v hodnote deväť denárov a jedno za šesť denárov.⁹⁶⁾

⁸⁹⁾ Tamtiež, súp. č. 25, pol. 15, *Janua Commeij qvadrilingius*; pol. 26. *Vestibulu(m) Trilingve Commenij*.

⁹⁰⁾ Tamtiež, súp. č. 69, 79 a 85.

⁹¹⁾ Tamtiež, súp. č. 80, pol. 350, *In 12 J(ohannis) A(mos) Comenij faber fortunae...* Jan Amos KOMENSKÝ, *I. Fortunae Faber...* Amstelaedami 1662.

⁹²⁾ V. ČIČAJ, *Reading*, súp. č. 83, pol. 194, *Comenii Historia Frat(um) Bohemicor(um) Halae 1702*. Jan Amos KOMENSKÝ, *Historia fratrum Bohemorum, eorum ordo et disciplina ecclesiastica ad ecclesiae recte constituendae exemplar, cum ecclesiae Bohem. ad Anglicanam paraenes...* *Ex opere eius, ut vocat, Pansophico, nondum ed. desumptum. Praemissa est praef. Io. Francisci Buddei, Halae 1702*.

⁹³⁾ MMK II, pol. 30 a 31.

⁹⁴⁾ MMK II, pol. 52 a 51.

⁹⁵⁾ KVO, s. 26.

⁹⁶⁾ KVO, s. 61, *Egy Vestibulum diak Magyar Nemet, Egy kisehbik Vestjbulum*.

Okrem príslušníkov inteligencie a študentov boli Komenského diela v 17. storočí súčasťou aj súkromných knižníc obyvateľov sedmohradských miest. V Besztercze (Bistrita, Bistritz) člen mestskej rady Juraj Rodelt vlastnil v roku 1662 Komenského *Vestibulum* a krajčír Ján Dürbächer v roku 1676 *Januu lingvarum* v osmičkovom formáte.⁹⁷⁾ Komenského diela sa v meštianskych knižniciach nachádzali aj v prvej polovici 18. storočia. Richtár mesta Besztercze Samuel Bede vlastnil v roku 1721 nešpecifikované Komenského dielo v osmičkovom formáte „*Comenius in 8 tavo*“, senátor Michal Croner v tom istom roku mal medzi knihami „*Janua aurea lingvae latinae in 16mo*“.⁹⁸⁾ Kantor a kolaborator Ján Cseff, ktorý študoval vo Wittenbergu, mal v roku 1729 Komenského „*Praecepta morum*“ v hodnote 24 denárov, „*Orbis Pictus*“ za 26 denárov a „*Commenij guldener Sprach Thur*“ tiež v hodnote 26 denárov.⁹⁹⁾ V Sibiu v roku 1699 vlastnil Komenského latinsko-nemeckú verziu neurčeného diela v osmičkovom formáte v hodnote 60 denárov kožiari Juraj Begr a čipkár (posamentierer) Andrej Stin sa v roku 1746 stal majiteľom *Orbis Pictus*.¹⁰⁰⁾ Najviac Komenského kníh mala vo svojej domácnosti Dorota Drechslerová, ktorej otec bol šustrom. V roku 1702 to boli tlačie *Lexicon atriale*, *Janua*, *Vestibulum* a *Pansophiae prodromus*.¹⁰¹⁾ Známu osobnosťou v Hermannstade bol evanjelický teológ a kazateľ Krištof Mikuláš Voigt, ktorý študoval na univerzite v Halle a bol aj vychovávateľom detí predstaviteľa pietizmu Augusta Hermanna Frankeho. Pôsobil ako farár v Tešíne, odkiaľ ho vyhнали kvôli jeho pietistickým názorom. V rokoch 1712–1713 pôsobil ako rektor a profesor gymnázia v Sibiu. Tu ho takisto obvinili z pietizmu a vyhнали z Uhorska. Stal sa farárom vo Viedni a od roku 1716 v Banskej Štiavnici, kde zomrel. V roku 1714 bol vyhotovený súpis jeho knižnice, v ktorej sa nachádzalo dielo *Joh(ann) Amos Comenij Fratrum Boemorum, et ordo, Seu disciplina Ecclesiastica item Excitatorium universale impressa Halae. Anno 1702 Latine*.¹⁰²⁾ Aj diakon, učiteľ a kazateľ Ján Kaun, ktorý študoval na univerzite v Jene mal vo svojej knižnici od roku 1747 trojrečový Komenského *Orbis pictus*, ktorý bol vytlačený v miestnej tlačiarni.¹⁰³⁾ Napokon zo sedmohradského Sibiu môžeme spomenúť aj kazateľa Andreja Fabritia, v knižnici ktorého sa v roku 1749 nachádzali Komen-

⁹⁷⁾ István MONOK – ÖTVÖS Péter – Atilla VERÓK (edd.), *Erdélyi könyvesházak IV/1. Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750) Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt* (ďalej EK IV/1), Budapest 2004, súp. č. 70, pol. 10; súp. č. 101, pol. 9.

⁹⁸⁾ EK IV/1, súp. č. 175, pol. 64; súp. č. 171, pol. 18.

⁹⁹⁾ Tamtiež, súp. č. 185, pol. 38, 39 a 42; súp. č. 186, pol. 9.

¹⁰⁰⁾ Tamtiež, súp. č. 372, pol. 7; súp. č. 654, pol. 13.

¹⁰¹⁾ Tamtiež, súp. č. 387, pol. 123, 139, 182, 285.

¹⁰²⁾ Tamtiež, súp. č. 444, pol. 3. Pozri poznámku 92.

¹⁰³⁾ Tamtiež, súp. č. 668, pol. 25, *Orbis sensualium trilingvis, Cibinii 1722 18 den.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Orbis sensualium trilingvi... Latina, Germanica et Hungarica...*, Cibinii 1722. Vyšlo aj roku 1738.

ského knihy *Unum necessarium a Vestibulum*.¹⁰⁴⁾ V Brašove (Brassó, Kronstadt, Brasov) mestský farár Daniel Fronius vlastnil v rokoch 1701–1714 niektoré norimberské vydanie *Orbis pictus*. Zo 17. storočia poznáme päť vydaní tohto diela v Endterovskej tlačiarni.¹⁰⁵⁾ Brašovský richtár Pavol Benkner mal zase v roku 1716 relatívne staršie hamburské deviate nemecké vydanie *Janua* v úprave Johanna Docemia spolu s asi trojrečovým vydaním *Orbis pictus* v Sibiu.¹⁰⁶⁾ Napokon ešte jedna zaujímavosť z Brašova: v *Calatologvs Librorum Capituli Barcensis* z roku 1760 sa nachádzali dve Komenského diela *Historia revelationum* a Drábikove *Visiones*.¹⁰⁷⁾ Hoci uvedený katalóg pochádzal z druhej polovice 18. storočia, predpokladáme, že tieto diela sa sem dostali už v predchádzajúcom období.

V ostatných menších mestách v Sedmohradsku vlastnil mešťan v Schäßburgu (Segesvár, Sighisoara) Ján Vermaßer v roku 1667 Komenského *Janua* a rektor gymnázia a richtár Peter Nußbaumer, ktorý študoval v Toruni, jej nemecko-latinskú verziu.¹⁰⁸⁾ V Blasendorfe (Balázsfalva, Blaj) mal v roku 1735 diakon Ján Lang nemecko-latinskú a latinsko-maďarskú verziu *Janua*.¹⁰⁹⁾ V Braller (Brulya, Bruiu) vlastnil zase miestny kazateľ Juraj Deidricius, ktorý študoval na univerzite vo Wittenbergu, v roku 1709 *Janua* v nezvykle vysokej hodnote jeden zlatý a 97 denárov.¹¹⁰⁾ V Girelsau vlastnil v roku 1743 miestny kazateľ Matej Haas vynikajúcu knižnicu, ktorá obsahovala 885 položiek. Uvedený kazateľ študoval na univerzite v Jene a pôsobil aj v Hermannstadte. V knižnici mal marburské vydanie Komenského *Interpotatus* a londýnske vydanie *Pansophiae*.¹¹¹⁾ V sedmohradskom Großfelde

¹⁰⁴⁾ EK IV/1, súp. č. 685, pol. 219, *Comenii unum Necessarium 30 den.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Vnvm Necessarium...*, Lipsiae 1724, pol. 240, *Comenii Vestibulum 14 den.*

¹⁰⁵⁾ EK IV/1, súp. č. 759, pol. 170, *Orbis pictus edit(ae) Nürnberg mit Bildern.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Joh. Amos Comenii Orbis Sensualium Pictus ... Die sichtbare Welt...*, Noribergae 1698.

¹⁰⁶⁾ EK IV/1, súp. č. 761, pol. 36, *Johann Amosii Comenii Güldene Sprachen Tür gedruckt zu Hamb(urg).* Jan Amos KOMENSKÝ, *Eröffnete Güldene Sprachen-Thür... durch Mühe und Fleiß Johannis Docemii Selig... Die Neunde Außfertigung...*, Hamburg 1642. Tamtiež, pol. 44, *Amos Comenii Orbis Sensualium pictus trilinguis.*

¹⁰⁷⁾ EK IV/1, súp. č. 763, pol. 36, *J(ohannis) A(mos) Comenii Historia Revelationum Kotteri, Pontatoviae et Drabicij.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Historia Revelationvm Christophori Kotteri, Christinae Pontatovia, Nicolai Drabicij...* [J. A. C.], [Amsterdam] 1659; pol. 42, *J(ohannes) A(mos) Comenii Visiones, Jan Amos KOMENSKÝ, Drabicianarum Visionum Continuatio Anno 1664. 1665. 1666,* [Lugduni Batavorum 1667?].

¹⁰⁸⁾ István MONOK – Péter ÖTVÖS – Atilla VERÓK (edd.) *Erdélyi könyvesházak IV/2. Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750). Schäßburg, Kleinere Orte* (ďalej EK IV/2), Budapest 2004, súp. č. 845, pol. 4, *Janua Linguarum Comenij;* súp. č. 853, pol. 15, *Janua Linguarum Lateinisch und Teutsch in octavo.*

¹⁰⁹⁾ EK IV/2, súp. č. 897, pol. 19, 22.

¹¹⁰⁾ Tamtiež, súp. č. 903, pol. 33, *Comenii Janua Lingvarum I fl(oreno) 97 den.*

¹¹¹⁾ Tamtiež, súp. č. 908, pol. 583, *Montani /Joh(annis)/ Comenius Interpotatus Marpur(i) 1641 9 den.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Interpolatus, Hoc Est, Ianuae Linguarum Reseratae Aureae /*

vlastnil kazateľ Juraj Maurer v roku 1705 *Orbis pictus* v hodnote šesť denárov a kazateľovi Martinovi Moellerovi z Reußenu (Rüsz, Rusi) patril v roku 1669 *Janua*.¹¹²⁾

Tlače „*Historia Revelationum in Cruda materia*“ a „*Comenij Janua Latinitatis*“ vlastnil aj prešovský mešťan Žigmund Zimmermann, ktorému 11. marca 1687 skonfiškovali knihy v súvislosti s odhalením sprisahania. Je zaujímavé, že zapisovatelia tieto Komenského diela nezaradili medzi heretickú literatúru.¹¹³⁾ Trojrečový *Orbis pictus* vlastnil v roku 1703 aj Henrich Keppel, lekár v Tokaji.¹¹⁴⁾ Podžupan Zemplinskej stolice Andrej Szirmay získal v roku 1707 Komenského *Operu*, vydanú pravdepodobne v Amsterdame v roku 1657.¹¹⁵⁾ Aj známy polyhistor Matej Bel vo svojej knižnici v roku 1711 vystavoval ďalšie Komenského dielo *Historia Fratrum Bohemicorum* v hodnote dvoch rýnskych toliarov a 15 grajciarov, vydané v Halle roku 1702 Franciscom Buddeom.¹¹⁶⁾ Kalvínsky kazateľ v Noslope Juraj Pethő vlastnil v roku 1720 Komenského *Schola ludus*, je tiež známe, že politik, vojak a básnik Mikuláš Zrinyi vystavoval v roku 1662 vo svojej knižnici v Čákovci v tematickej skupine *Scholastici Komenské Janua linguae latinae*. Tiež šľachtic František Bónis zanechal po odhalení Wesselényiho sprisahania vo svojom majetku v Košiciach v roku 1665 *Janua* a napokon krajinský sudca Štefan Csáky mal vo svojej knižnici na Spišskom hrade v roku 1671 medzi *Libri scholares* Komenského *Janua Latinitatis*.¹¹⁷⁾

Distribúcia českej protestantskej knižnej literatúry v priestore stredovýchodnej Európy v 17. storočí, na príklade diel Jana Amosa Komenského, nám dovoľuje urobiť niekoľko predbežných záverov. Na jednej strane tu existoval pomerne silný dopyt po tomto druhu literatúry zo strany vzdelávacích a výchovných inštitúcií, duchovenstva, ale aj vzdelaných príslušníkov šľachty a mešťanstva. Na strane druhej aj vďaka už vtedy existujúcemu celoeurópskemu knižnému trhu mohol byť

Durch Johannem Montanum Philologiae Stud. Vernewerter Comenius/ Das ist/ Güldener Sprachen-Thür Neue Außfertigung... Editio Nova..., Marpurgi 1641; pol. 762, *Comenii /Joh(annis) Amos/ Pansophiae Podromus. Londini. 1639 40 den.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Pansophiae prodromus*, Londini 1639.

¹¹²⁾ EK IV/2, súp. č. 910, pol. 9, *Orbis pictus 6 den*; súp. č. 941, pol. 19, *Januae lingvarum aurea reseratae vestibulum Comenii*.

¹¹³⁾ MMK II, súp. č. 36, pol. 194, 134.

¹¹⁴⁾ MMK II, súp. č. 52, pol. 42, *Comenij Orbis sensualium pictus trilinguis*.

¹¹⁵⁾ MMK II, súp. č. 57, pol. 197, *Comenij Didactica Opera omnia in fol.* Jan Amos KOMENSKÝ, *Opera Didactica Omnia*, Amsterdami 1657.

¹¹⁶⁾ MMK II, súp. č. 63, pol. 33: „*in odem volumine compacta reperitur Jo(hannis) Amosi Comenii Historia Fratrum Bohemicorum cum Eccl(esi)ae Bohemicae ad Anglic(anos) Paraenesi. Accidit Eiusdem auctoris Panegersia siue Excitatorium vniversale Jo(hannes) Franciscus Buddeus edidit et praefatus est de instauranda Disciplina ecclesiastica Halae 1702 rthl. 2 gfrl. 15*“. Pozri poznámku 92.

¹¹⁷⁾ MMK II, súp. č. 66, pol. 60; súp. č. 3, pol. 371; súp. č. 7, pol. 19; súp. č. 14, pol. 205.

tento dopyt dostatočne saturovaný. Distribúcia českej protestantskej tlače bola zabezpečovaná kníhtlačiarmi a kníhviazačmi, ale aj ostanými osobami z radov mešťanov a študentov. Dokazuje to skutočnosť, že v tomto priestore nechýbali ani knižné vydania zo vzdialenejšieho zahraničia a nedochádzalo ani k nejakým značným časovým posunom medzi vydaním knihy a jej zaregistrovaním v súkromnej alebo inštitucionálnej knižnej zbierke.

Viliam Čičaj

DISTRIBUTION OF CZECH PROTESTANT LITERATURE IN 17TH CENTURY EAST-CENTRAL EUROPE

SUMMARY

In the presented article, the study of the distribution of Czech Protestant books is narrowed to the works by a leading member of the Unity of Brethren and its most eminent representative, John Amos Comenius, and to their spreading in the area of the early modern Kingdom of Hungary from the middle of the 17th century to the beginning of the 18th century. Even from local pressmen's point of view, Comenius was seen as a very successful, well-known and interesting author – he was a scholar whose works were frequently published in Hungarian printing offices. During the period from the 1640s to 1700, one of his works was published in some Hungarian printing office almost every second year. Educational treatises prevailed among them, which means that their publication was profitable despite their low price.

Intensive distribution of treaties by Comenius is also evidenced by bookbinders' activities. In the middle of the 17th century, a local female bookbinder's storeroom in Banská Bystrica contained 158 volumes of Comenius' works which thus constituted 8% of all prints and 13% of all textbooks. These facts show that reception of Czech Protestantism played an important role in the educational system of the early modern Hungarian schooling. Books by Comenius were significantly present also in ecclesiastical and school libraries of that time. They constituted an integral part of private book collections belonging to townspeople and the nobility. Almost 10% of private book collections of the inhabitants of Banská Bystrica contained at least one work by Comenius.

The distribution of Czech Protestant books in 17th century East-Central Europe shown on the example of Comenius' works allows us to draw several conclusions. On the one hand, there was a fairly strong demand for this type of literature on the part of schools, the clergy, as well as of educated members of the nobility and townspeople. On the other hand, also thanks to the existing Europe-wide book market, this demand could be sufficiently saturated. The distribution of Czech Protestant prints was ensured by local pressmen and bookbinders as well as by a developed import, since books published in more distant foreign countries (for instance England) were also present in the observed area – these publications often found their way to private or public book collections not long after their publication.

Translated by Daniela Reischlová

Annamária Kónyová

BLATNÝ POTOK (SÁROSPATAK), VÝZNAMNÉ CENTRUM REFORMOVANEJ KNIŽNEJ KULTÚRY V HORNOM UHORSKU V 17. STOROČÍ*

ABSTRACT

Sárospatak, an Important Center of the Reformed Book Culture in 17th Century Upper Hungary

History of the reformed book culture in Sárospatak during the 17th century was very closely linked with three institutions: a reformed school, a printing office and a school and princely library. As regards the development of Sárospatak as an important center of the reformed confession in Upper Hungary and thus of the reformed book culture as well, an irreplaceable role was played by the princely Rákóczi family. George I Rákóczi, his wife Zsuzsanna Lorántffy, as well as their son Sigismund were among the nobility whose level of education was extremely high for that time – in addition to being dedicated supporters of the Reformed Church, they were aware of the importance of education and valued it. The value they saw in education – including their support for book culture – stemmed from their deep religiousness and reformed confessional mentality. An important impulse for the development of education and book culture in Sárospatak were John Amos Comenius' activities in the period 1650–1654. In this period, the school started to offer higher quality education and a printing office was established, which published many important works of the reformed book culture in the following decades. Although the promising development of the school and related institutions was interrupted in the last third of the 17th century, its activities were renewed in the 18th century and it has continued to function to this day.

Keywords: Reformed confession – a printing office – a school – a library – Sárospatak – the 17th century

---

* Štúdiá vyšla v rámci riešenia projektu *VEGA 1/0626/21 Horné Uhorsko, špecifický fenomén stredo európskeho vývinu v ranom novoveku.*

Mestečko Blatný Potok (Sárospatak), ležiace na úpäti Zemplínskych vrchov a na toku rieky Bodrog na severovýchode bývalého Uhorska, resp. dnešného východného Maďarska, tvorilo od najstarších čias prirodzené hospodárske, administratívne i kultúrne centrum Zemplínskej stolice i širšieho regiónu. Prvá písomná zmienka o sídle pochádza z počiatku 13. storočia (1201) a kráľovské privilégia boli sídlu udelené niekedy pred rokom 1261. Z hľadiska cirkevnej správy podliehalo mesto pod jurisdikciu jágerského biskupa a počas stredoveku v meste pôsobilo viacero reholí (františkáni, klarisky, dom begín).¹⁾ Blatný Potok sa začal výraznejšie rozvíjať, a to hlavne po kultúrnej a vzdelanostnej stránke, keď sa dostal do rúk Perényiovcov začiatkom 16. storočia. V tomto období podľa súpisu z roku 1549 malo zemepanské mestečko 70 poddanských usadlostí, ktoré mohli predstavovať 400 až 500 obyvateľov.²⁾ Okrem tradičnej poľnohospodárskej a remeselnej výroby dynamický hospodársky rast mestečka bol zabezpečený pestovaním vinnej revy na priľahlých úpätiach Tokajského Podhoria a následným výnosným obchodom s kvalitným tokajským vínom najmä s Poľskom. Aj vďaka tejto skutočnosti sa zemepanské mestečko rýchle rozvíjalo, čo dokazuje aj pomerne prudký nárast počtu jeho obyvateľov. Už na konci 16. storočia mal Blatný Potok 142 domov a žilo tam okolo 1500 až 2000 poddaných.³⁾

S Petrom Perényim (1502–1548), novým zemepánom mestečka sa spája aj počiatok reformácie Blatného Potoka. Perényi patril medzi významných aristokratov krajiny, zastával mnohé krajinské funkcie, bol strážcom koruny, sedmohradským vojvodom, vlastnil rozsiahle majetky vo východnej časti Uhorska aj v Zадunajsku. Po rozsiahlej prestavbe pôvodného hradu preložil svoje panské sídlo do Blatného Potoka v polovici 30. rokov 16. storočia.⁴⁾ Spolu s ním od roku 1537 v mestečku pôsobil jeho dvorný kazateľ Štefan Gálszécsi (zo Sečoviec), ktorý sa o rok neskôr stal aj duchovným správcom mestečka. Gálszécsi patril medzi prvých prívržencov reformácie v danom regióne. Už pred príchodom do Blatného Potoka vydal v Krakove spevník, venovaný jeho donátorovi Petrovi Perényimu.⁵⁾ Perényi svoj príklon k reformácii prezentoval aj vo svojich listoch písaných Filipovi Melanchtonovi, v ktorých ho oboznamoval so svojimi plánmi o výstavbe kostolov a zriadení škôl na výchovu mládeže v reformačnom duchu na svojich majetkoch.⁶⁾

¹⁾ Mihály DÉTSHY, *Sárospatak vára*, Sárospatak, 2002, s. 20–35.

²⁾ Ferenc MAKSAY, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század kezepén 2. kötet*, Budapest 1990, s. 1052.

³⁾ Zoltán DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, Budapest 2001, s. 644.

⁴⁾ M. DÉTSHY, *Sárospatak*, s. 46.

⁵⁾ Gedeon BORSA a kol., *Régi Magyarországi Nyomtatványok I*, Budapest 1971, s. 18.

⁶⁾ Vince BUNYITAI a kol., *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából IV*, Budapest 1902, s. 416–417.

Aj vďaka Perényiovcom sa tak reformácia postupne šírila nielen v Blatnom Potoku, ale aj na území Horného Uhorska,⁷⁾ resp. jeho východnej časti. O definitívnom víťazstve luterskej reformácie v mestečku však možno hovoriť až od polovice 40. rokov 16. storočia, kedy z Blatného Potoka v roku 1542 odišiel posledný katolícky kňaz a v roku 1546 opustili mesto i františkáni aj so svojou školou. Po Gálszécsim šírila v Blatnom Potoku reformačné učenie kazateľ Michal Siklósi a po ňom Štefan Kopácsi.⁸⁾

O Petrovi Perényim a jeho synovi Gabrielovi, ktorý po smrti otca v roku 1548 zdedil jeho majetky, bolo všeobecne známe, že patrili medzi zarytých prívržencov luterského reformačného učenia. Preto, keď od polovice 16. storočia začali do Uhorska a aj na perényiovské majetky prenikať myšlienky švajčiarskej reformácie, Perényiovcia sa dostali aj v Blatnom Potoku do konfliktu s mnohými kazateľmi inklinujúcimi k novému učeniu. Zemepáni využili svoje patronátne právo a takýchto kazateľov, po neúspešnom napomenutí, vyhánali zo svojich majetkov a všemožným spôsobom bránili v udomácnení nového učenia. Dokonca sa obrátili na dobové cirkevné authority na nemeckých univerzitách, aby ich usmernili v záležitostiach viery. Tak aj Blatný Potok boli nútení opustiť niektorí kazatelia alebo rektori školy, napr. Štefan Kopácsi, Pavol Wolfgang Thuri, Blažej Fabricius Szikszai.⁹⁾ V roku 1567 Gabriel Perényi zomrel bez potomkov a rozsiahle perényiovské majetky nadobudli noví vlastníci, čím zanikli aj prekážky brániace k rozšíreniu švajčiarskeho reformačného učenia. Tak od konca 60. rokov 16. storočia definitívne zvíťazilo švajčiarske reformačné učenie na celom teritóriu Zemplinskej i okolitých stolíc.¹⁰⁾

Do roku 1602 vlastnila mestečko Blatný Potok rodina Dobóovcov, neskôr pripadlo uhorskej kráľovskej komore. V roku 1616, po sobáši Zuzany Lorántffyovej a Juraja Rákócziho, sa stalo na dlhé desaťročia majetkom Rákócziovcov, jedného z najvýznamnejších aristokratických rodov Uhorska. Práve s týmto rodom je spätý skutočný rozkvet reformovanej konfesie nielen v Blatnom Potoku, ale aj na území severovýchodného Uhorska. Vďaka štedrej finančnej, politickej i kultúrnej podpore reformovanej konfesie sa Blatný Potok stal náboženským a kultúrnym centrom

⁷⁾ Horné Uhorsko je pojem, ktorý vznikol v polovici 16. storočia, pôvodne to bolo označenie územia patriaceho pod správu tzv. Hornouhorského kapitanátu. Zahŕňalo územie trinástich uhorských stolíc ležiacich na území dnešného východného Slovenska, zakarpatskej časti Ukrajiny a severovýchodu dnešného Maďarska. V ranom novoveku sa tento pojem stal zaužívaným označením danej časti Uhorska.

⁸⁾ Dénes DIENES, *Sárospatak reformációja*, Egyháztörténeti Szemle 9, č. 4, 2008, s. 56–57.

⁹⁾ Dénes DIENES, *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, Sárospatak 2017, s. 99–101.

¹⁰⁾ Annamária KÓNYOVÁ – Peter KÓNYA, *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.–18. storočí*, Prešov 2010, s. 31–35.

kalvinizmu Horného Uhorska a z cirkevno-správneho hľadiska reformovanej cirkvi územím Predtiskej reformovanej superintendencie.¹¹⁾

Knižná kultúra reformovanej konfesie sa v Blatnom Potoku rozvíjala v rámci troch, do veľkej miery silne prepojených „inštitúcií“ – reformovanej školy, tlačiarne a školskej a rákócziovskej (kniežacej) knižnice.

V súlade s doktrínou reformácie o nevyhnutnom prepojení viery a vzdelania, teda o nezastupiteľnom mieste škôl v procese upevňovania viery, aj v Blatnom Potoku takmer súbežne s akceptáciou reformačných myšlienok vznikla protestantská škola. Na presnom roku jej založenia nie je medzi historikmi jednoznačná zhoda. Tradícia a staršia historiografia jej vznik situuje do roku 1531, novšie výskumy ukazujú, že sa tak mohlo stať pravdepodobne až koncom 30. rokov¹²⁾ alebo v prvej polovici 40. rokov 16. storočia.¹³⁾ Každopádne nová škola nadviazala na činnosť pôvodnej farskej školy, ktorá v Blatnom Potoku pôsobila už od obdobia neskorého stredoveku a už vtedy vykazovala pomerne vysokú úroveň. To potvrdzuje fakt, že medzi jej študentmi bol napríklad ostrihomský arcibiskup Ladislav Szálkai,¹⁴⁾ alebo že mnohí jej absolventi pokračovali v univerzitných štúdiách v zahraničí.¹⁵⁾

Za Perényiocov sa škola transformovala na protestantskú vzdelávaciu a výchovnú inštitúciu, v ktorej sa kládol akcent na vyučovanie v duchu humanistických myšlienok. Prvým známym učiteľom školy bol Pavol Wolfgang Thuri (1558–1571), bývalý študent Filipa Melanchtona, ktorý keď prišiel pôsobiť do Blatného Potoka bol už prívržencom kalvinizmu. V jeho práci pokračovali ďalší rektori Blažej Fabricius Szikszai (1561–1576), či Matej Thoraconymus Kabát (1583–1586) pochádzajúci z Brezna.¹⁶⁾ Škola si síce zachovala svoj humanistický charakter, ale vo vyučovaní sa stále viac uplatňovala kalvínska teológia.

V škole väčšinou pôsobili dvaja učitelia, rektor a konrektor, ale v nižších ročníkoch bolo zvykom, že učili aj starší študenti, alebo už absolventi, ktorí si takto privyrábali na ďalšie štúdium v zahraničí. Pramene bližšie osvetľujúce život školy sa zachovali iba sporadicky, avšak existujúce školské poriadky poukazujú na uplat-

¹¹⁾ Predtiská reformovaná superintendencia pozostávala zo štyroch seniorátov, zemplínskeho, abovského, boršodského a užského, ktoré sa formovali v 50.–60. rokoch 16. storočia. Jenő ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest 31977, s. 640.

¹²⁾ D. DIENES, *Sárospatak reformációja*, s. 48.

¹³⁾ András SZABÓ, *A keső humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Sárospatak 2004, s. 32.

¹⁴⁾ Mihály SZENTIMREI, *A Sárospataki református Kollégium története*, Sárospatak 1996, s. 8. Szálkai zomrel v bitke pri Moháči roku 1526. Už počas štúdia spísal tzv. Szalkaiho kódex.

¹⁵⁾ László SZÖGI, *Magyarországi diákok a lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon (1526–1788)*, Budapest 2003.

¹⁶⁾ Marcel SEBŐK, *Humanista a határon. A késmarki Sebastian Ambrosius története*, Budapest 2007, s. 177.

nenie Melanchtonových pedagogických názorov, ako aj školského poriadku známeho bardejovského rodáka, tamojšieho rektora školy a reformátora Leonarda Stöckela. Vysoká kvalita poskytovaného vzdelania, záujem patrónov o školu, výber kvalitných učiteľov boli požiadavky, ktorých jediným cieľom v danom období bolo vyprodukovať čo najerudovanejších kalvínskych vzdelancov, budúcich učiteľov, kazateľov, ktorí v čase súperenia jednotlivých reformačných učení a vzťahujúcej sa protireformácie a rekatolizácie by dokázali kalvínske učenie šíriť, brániť a ďalej rozvíjať. Blatný Potok mal v tomto zmysle naozaj kľúčové postavenie v rozširovaní kalvínskej reformácie nielen v Zemplínskej stolici, ale aj v okolitom regióne, zasahujúcom hlavne územie dnešného východného Slovenska, resp. jeho strednú a južnú časť.¹⁷⁾

Zlatý vek reformovanej školy v Blatnom Potoku začal v roku 1616, kedy sa mesto stalo majetkom rodiny Rákócziovcov. Juraj I. Rákóczi¹⁸⁾ a jeho manželka Zuzana Lórantffyová¹⁹⁾, ako aj ich dvaja synovia Juraj a Žigmund, boli vždy oddanými podporovateľmi, ktorí sa nestarali len o finančné zabezpečenie školy, ale dbali aj o jej vnútorný rozvoj a zvyšovanie kvality.²⁰⁾ Hneď v počiatočnom období, v roku 1621, bol prijatý prvý, dodnes zachovalý školský poriadok, ktorý vymedzoval povinnosti jednotlivých školských funkcionárov, spresňoval celý vyučovací proces, dotýkal sa všetkých oblastí študentského života, uvádzal tresty a sankcie.

Keďže škola v Blatnom Potoku zastávala v regióne stále dôležitejšiu úlohu vo vzdelávaní tým, že jej absolventi sa ujímali rektorských a kazateľských úradov v blízkych a vzdialenejších sídlach (mestách, či dedinách), a zároveň ambicióznejší a nadanejší absolventi ďalej študovali na zahraničných univerzitách a po návrate ďalej posilňovali rady kalvínskej cirkvi, začala sa stále intenzívnejšie aj na synodách Predtiskej superintendencie²¹⁾ reformovanej cirkvi ozývať požiadavka na jej zaradenie medzi vyššie školy – kolégiá. Tomu však musela predchádzať istá reforma výchovno-vzdelávacieho procesu, na realizáciu ktorej bol pozvaný slávny „učí-

¹⁷⁾ A. KÓNYOVÁ – P. KÓNYA, *Kalvínska reformácia*, s. 75–79.

¹⁸⁾ Juraj I. Rákóczi bol potomkom jedného z najvýznamnejších aristokratických rodov Uhorska 17. storočia. Z rodu vzišlo päť sedmohradských kniezat, medzi nimi aj Juraj I., zvolený za knieža v roku 1630. Ako vodca v poradí tretieho protihabsburského povstania v rokoch 1644–1645 sa zapojil do tridsaťročnej vojny po boku protestantských štátov. Bližšie Csaba CSORBA (ed.), „*Számos discsőségű első Rákóczi György*“, a nagy fejedelem, Szerencs-Miskolc 1993.

¹⁹⁾ Zuzana Lorántffyová (1600–1660) patrila medzi najvzdelanejšie ženy svojej doby. Veľmi aktívne sa zapájala do záležitostí reformovanej cirkvi, bola známa zakladaním škôl, podporou študentov, vydávaním náboženskej literatúry. Veľa čítala a rada sa obklopovala vzdelancami, sama napísala menšiu teologickú prácu. Bližšie pozri Edit TAMÁS (ed.), *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II*, Sárospatak 2000.

²⁰⁾ M. SZENTIMREI, *A Sárospataki református Kollégium*, s. 10.

²¹⁾ V reformovanej cirkvi kvôli odporu ku biskupskej moci sa radšej používal pojem superintendencia na čele so superintendentom.

tel' národov“ Jan Amos Komenský.²²⁾ Výber Komenského nebol náhodný. Stalo sa tak predovšetkým vďaka jeho pedagogickým dielam, ktorými si získal v Európe pomerne veľké uznanie, a prispela k tomu i jeho prislusnosť k jednote bratskej a jeho autorstvo pansofickej koncepcie v pedagogike. Veľkým prívržencom Komenského bol vtedajší rektor školy János Dali Tolnai.²³⁾ Komenský svojim príchodom do Blatného Potoku dostal možnosť overiť si svoje pedagogické názory v praxi, ale zároveň plnil aj politické ciele. Mal totiž sprostredkovať sobáš medzi synom sedmohradského kniežata Juraja I. Rákócziho, Žigmundom Rákóczim, a Henrietou Falckou. Táto svadba mala utužiť vzťahy protestantských krajín a vytvoriť širšiu protihabsburskú koalíciu v čase tridsaťročnej vojny.²⁴⁾

Po pomerne dlhých rokovaníach a za prísľubu slušnej finančnej odmeny nakoniec Komenský súhlasil a s časťou rodiny prišiel do Blatného Potoka v októbri 1650 a pobudol tu štyri roky.²⁵⁾ Počas tohto obdobia sa mu podarilo čiastočne realizovať svoju predstavu pansofickej školy,²⁶⁾ vyskúšal nové pedagogické metódy, zaviedol divadelné predstavenia do školy, ale bol aj literárne činný (napísal učebnice pre tri ročníky: *Vestibulum, Janua a Atrium*), ktoré vyšli aj tlačou roku 1652. Dokonca nedávno sa objavili aj neúplné výtlačky jeho najslávnejšieho pedagogického diela *Orbis sensualium pictus*, ktoré začali byť tlačené už v Blatnom Potoku, ale kvôli problémom s technickou realizáciou musela byť nakoniec tlač prerušená.²⁷⁾

²²⁾ O pôsobení Jana Amosa Komenského v priestore strednej Európy pozri napr. Vladimír URBÁNEK – Lenka ŘEZNÍKOVÁ (edd.), *Mezi Baltem a Uhrami: Komenský, Jednota Bratrská a svět střeoevropského protestantismu*, Praha 2006; Jan KUMPERA, *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*, Ostrava 1992.

²³⁾ V polovici 17. storočia preniká do uhorského kalvinizmu hnutie puritanizmu, ktorého priekopníkom bol práve János Tolnai Dali. Toto hnutie prichádzajúce do Uhorska zo západnej Európy, prevažne z Anglicka sa snažilo implementovať do náboženskej praxe kalvínskej cirkvi nové prvky. V riadení cirkvi propagovalo nahradenie biskupsko-seniorátne usporiadania cirkvi tzv. presbyteriánskym modelom riadenia. Presbyterstvá zložené z volených členov zboru, teda z laikov mali byť zriadené v každom zbore a mali sa podieľať na riadení a kontrole zboru. Tento model si nezískal v Uhorsku významnejšiu podporu, prijatý bol až v 18. storočí. Imre RÉVÉSZ, *A magyar református egyház története*, Sárospatak 1995, s. 138–139.

²⁴⁾ Peter KÓNYA, *Dejiny Uhorska (1000–1918)*, Prešov 2013, s. 274–276.

²⁵⁾ Kňazná sľúbila Komenskému ročný plat šesťsto zlatých, čo v danej dobe bolo dvojnásobkom platu blatnopotockých učiteľov. Dénes DIENES – János UGRAI, *Sárospataki református kolégium története*, Sárospatak 2013, s. 35.

²⁶⁾ Blížšie napr. Lenka ŘEZNÍKOVÁ – Vladimír URBÁNEK (edd.), *Ex definitione: Pansofické pojmy J. A. Komenského a jejich dobové kontexty: Studie Martinu Steinerovi*, Praha 2017; Markéta KLOSOVÁ (ed.), *J. A. Komenský: Předehra pansofie. Objasnění pansofických pokusů*, Praha 2010.

²⁷⁾ Katalin PÉTER, *Comenius és a Rákócziak*, in: Dávid Csorba (ed.), *Comenius és a magyar művelődés*, Sárospatak 1994, s. 26–30.

Výrazný krok v rozvoji vzdelanosti a knižnej kultúry nastal v mestečku, keď bola na Komenského popud a za finančnej podpory patrónky školy Zuzany Lórantffyovej založená v polovici 17. storočia tlačiareň. Dokonca zriadenie tlačiarne bolo Komenského podmienkou pre príchod do Blatného Potoka. O jej založení sa uvažovalo už oveľa skôr, ako ostatne dokazuje list správcu rákócziovských majetkov Tomáša Debreceniho z roku 1634, ktorý informoval knieža Juraja Rákócziho, že sa mu nepodarilo presvedčiť tlačiarenského učňa z Levoče, aby prišiel do Blatného Potoka. Žiadosťou o založenie tlačiarne sa obracali na knieža aj profesori Kolégia. To, že najväčší problém nespočíval ani tak v technickom zabezpečení, alebo financovaní tlačiarne, ale v získaní kvalifikovaného tlačiara, dokladá aj skutočnosť, že už v danom období disponovala tlačiareň gréckymi a hebrejskými písmenami. Tie zostali v Blatnom Potoku z tovaru prevážaného z Levoče do tlačiarne v Karlovom Belehrade a tvorili prvé zariadenie pre zamýšľanú tlačiareň. Následne bol v Sedmohradsku zaobstaraný tlačiarenský lis.²⁸⁾

Tlačiareň sa podarilo nakoniec založiť v spomínanom roku 1650 pod vedením tlačiara Juraja Rhenia,²⁹⁾ ktorého pravdepodobne priviedol z Lešna do Blatného Potoka samotný J. A. Komenský. Nie je preto prekvapujúce, že prvé diela vytlačené v Rheniovej tlačiarňi boli práve Komenského práce. Vôbec prvým vytlačeným exemplárom bol spis *De cultura ingeniorum oratio* (O rozvíjaní duchovných nadaní), čo bola v podstate Komenského uvítacia prednáška z 24. novembra 1650 vo veľkej sále školy.³⁰⁾ O dva mesiace už bola na tlač pripravená jeho druhá práca *De reperta ad auctores latinos promptly legendos* (Náčrt prípravy trojročnej latinskej školy), venovaná učebnému plánu prvých troch ročníkov plánovanej sedemtriednej školy v duchu jeho pansofickej koncepcie.³¹⁾ Najväčšiu časť vytlačených prác tvorili učebnice a práce určené na vzdelávanie v miestnom Kolégiu. Radia sa medzi ne aj vyššie spomínané Komenského práce *Vestibulum, Janua, Atrium*, pričom je zaujímavé, že na prednej strane *Januy* bolo prvýkrát uvedené meno typografa Rhenia. Komenského najslávnejšie dielo *Orbis sensualium pictus* sa začalo tiež tlačiť v Blatnom Potoku, ale keďže ho autor opustil v roku 1654, vytlačila sa iba jeho časť a kompletné dielo vyšlo až v Norimbergu o štyri roky neskôr.

²⁸⁾ Béla TAKÁCS, *A sárospataki nyomda*, in: Sárospataki kollégium története, Budapest 1981, s. 303–305.

²⁹⁾ Sándor KOMLÓSI, *Lórantffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége*. in: Tamás Edit (ed.), *Erdély és Patak fejedelemszönya Lórantffy Zsuzsanna I-II*, Sárospatak 2000, s. 145–160, zde s. 153.

³⁰⁾ Dénes DIENES – János UGRAI, *Sárospataki református kollégium története*, Sárospatak 2013, s. 35.

³¹⁾ Komenský v Blatnom Potoku nevyučoval, mal šesť verejných prednášok, napísal spomínané pedagogické diela a niekoľko menších spisov. On v podstate len dohliadal a usmerňoval vyučovací proces.

Okrem Komenského spisov v tlačiarni boli vydané aj diela mnohých významných predstaviteľov reformovanej konfesie. Napríklad dvornému kazateľovi kňaznej Zuzany Lorántffyovej Pavlovi Medgyesimu vyšla práca *Duševná abeceda* (1652), alebo *Krátke učenie o presbyterstve* (1653), či smútočná kázeň pri pohrebe Juraja I. Rákócziho, ako aj mnohé ďalšie diela a menšie spisy. Celkovo patril Medgyesi k najvydávanejším autorom tlačiarnie.³²⁾ V tlačiarni boli vydané najmä teologické práce, ale aj kázne, cirkevno-historická spisba.

Krátko po odchode Komenským z Blatného Potoka zomrel aj tlačiar Rhenius (1657). Novým tlačiarom sa stal Ján Rosnyai. Podľa mena sa dá usudzovať, že pochádzal z Horného Uhorska, pravdepodobne z Rožňavy a tlačiarenskému remeslu sa vyučil niekde v miestnych tlačiarniach (Levoča, Bardejov, Košice). Pod jeho vedením vychádzali v tlačiarni hlavne práce miestnych profesorov, a teda išlo skôr o práce vedeckejšieho zamerania, určené pre vyššie školské vzdelávanie, medzi ktoré sa radí veľká práca o rétorike *Institutionum rhetorarum libri duo* (1658) od Michala Buzinkaiho alebo dogmatická práca Ján Pósháziho *Catechizmusi tanítás* (1669), ale aj dišputácie a polemické spisy.³³⁾ Na príkaz kňaznej Lorántffyovej bolo v tlačiarni vydané roku 1654 *Druhé helvétske vyznanie viery*,³⁴⁾ práce dvorného kazateľa a rektora školy Pavla Tolnai Daliho,³⁵⁾ latinsko-maďarské *Compendium Theologiae*, či *Katechizmus*.³⁶⁾ V tomto smere za priekopnícky počin blatnopotockej tlačiarnie možno pokladať vydanie prvej domácej učebnice prírodovedy *Philosophiae Naturalis sive Introductio in theatrum naturae* (1667), autorom ktorej bol taktiež profesor János Pósházi.³⁷⁾ Od košického kazateľa a literáta Štefana P. Czeglédiho vyšli v Blatnom Potoku dve teologické práce³⁸⁾ a rovnako tu bola uverejnená tvorba známeho teológa Juraja Csipkés Komáromiho.³⁹⁾ V Rheniovej tlačiarni vyšli aj dva preklady modlitieb od Štefana Szokolyiho.⁴⁰⁾ Okrem teologických prác bola

³²⁾ Medgyesihho práce sa nachádzajú v bibliografii zostavenej Károlyom Szabóm obsahujúcej maďarské tlač vydané do roku 1711. Károly SZABÓ, *Régi Magyar Könyvtár I* (ďalej RMK I), Budapest 1793, č. 873, 874, 904, 922, 923, 924.

³³⁾ B. TAKÁCS, *A sárospataki nyomda*, s. 303.

³⁴⁾ RMK I, č. 891.

³⁵⁾ RMK I, č. 892.

³⁶⁾ RMK I, č. 903, 932, 933, 934, 935, 948, 960, 961, 963, 964.

³⁷⁾ RMK I, č. 1046, 1050, 1073. Študoval v Blatnom Potoku v období, kedy tam pôsobil aj Jan Amos Komenský. Podnikol zahraničnú študijnú cestu do Nemecka a navštívil aj Anglicko. Po návrate do Uhorska od roku 1657 pôsobil ako učiteľ v Blatnom Potoku, potom v Debrecine, Karlovom Belehrade. József SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*. Dostupné z <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/p-9E91B/posahazi-janos-A25D7/> [30. 11. 2021].

³⁸⁾ RMK I, č. 946, 1093.

³⁹⁾ RMK I, č. 1125, 949, 969.

⁴⁰⁾ RMK I, č. 1097, 1098.

v rokoch 1661–1662 v tlačiarňi vydaná práca Andreja Wendig Szepsiho o epidemickom more, a tiež práca *Gilead Balsamuma* od sedmohradského kniežaťa Jána Keménya.⁴¹⁾

Cenný zdroj pre poznanie dejín blatnopotockej tlačiarne predstavujú tri súpisy jej zariadenia a majetku vyhotovené v priebehu 60. a 70. rokov 17. storočia (konkrétne v rokoch 1666, 1669 a 1674). Vďaka prvému inventáru je možné získať údaje nielen o samotnom vybavení tlačiarne, ale aj o jej lokalizácii v mestečku, veľkosti samotnej budovy a jej dispozícii. Druhý inventár bol vyhotovený na základe nariadenia zemplinského seniorátu reformovanej cirkvi. V tomto súpise sa už spomína aj sklad vydanej tlače. Zaujímavý je aj dokument o napomenutí tlačiarne, aby vytlačené diela bezpečne uskladnil v na to určených priestoroch, a nepúšťal do tlačiarne nepovolené osoby, aby tak nedošlo k odcudzeniu kníh. Posledný inventár bol vyhotovený v Debrecíne, keď už tlačiareň aj škola pôsobili v exile.⁴²⁾

Kým žila kňažná Zuzana Lorántffyová, tlačiareň bola jej vlastníctvom. Po jej smrti pripadla Kolégii, hoci priamo v závete na to neodkazuje. Priala si však, aby výnosy z majetkov v Ruskove a zemepanskom mestečku Kráľovský Chlmec boli naďalej využívané na financovanie školy, platy profesorov a štúdia dvoch študentov v zahraničí.⁴³⁾ Tlačiareň existovala v Blatnom Potoku až do roku 1671, kedy bola pred jezuitmi prevezená do Debrecína. Počas dvadsiatich rokov fungovania tlačiarne bolo v nej vydaných 97 tlačí, z nich bolo 62 diel v maďarčine a 35 v latinskom jazyku.⁴⁴⁾

Sľubný rozvoj školy i tlačiarne však prerušila náhla smrť jej patrónov, Zuzany Lórantffyovej v apríli 1660 a jej syna Juraja II. Rákócziho v júni toho istého roku. Vdova Žofia Báthoryová po smrti manžela sa takmer okamžite vrátila ku katolíckej viere a na svojich majetkoch začala horlivú rekatolizačnú činnosť. Do nemilosti upadla aj reformovaná škola v Blatnom Potoku, ktorá stratila finančnú podporu a jej študenti i učitelia boli rôznymi spôsobmi napádaní ako vrchnosťou, tak aj členmi jezuitského rádu, ktorého usadenie v meste Žofia Báthoryová povolila. Ani v týchto ťažkých časoch však škola nezanikla a za všemožnej podpory reformovaných farností, tokajských mestečiek a svetských zemepánov mohla pokračovať vo svojej činnosti.⁴⁵⁾

⁴¹⁾ RMK I, č. 998, 1076, 947.

⁴²⁾ István HARSÁNYI, *A sárospataki nyomda leltárai*, Magyar Könyvszemle 1926, s. 111–121, zde s. 114–116.

⁴³⁾ Testament Zuzany Lorántffyovej z 30. októbra 1659. Sándor SZILÁGYI, *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, Budapest 1875, s. 594–605. Latinský text, ako aj maďarský preklad je dostupný aj na http://www.patakarchiv.hu/wa_files/Rakoczi.pdf [30. 11. 2021].

⁴⁴⁾ I. HARSÁNYI, *A sárospataki nyomda leltárai*, s. 113. V inej práci je uvedený údaj 70. *Magyar Nagy Lexikon 15*, Budapest 2002, s. 817.

⁴⁵⁾ M. SZENTIMREI, *A Sárospataki református Kollégium*, s. 17.

Počas protipapanovnickeho hnutia v Uhrách, súčasťou ktorého bolo Wesselényiho sprisahanie (1667–1670),⁴⁶⁾ a v následnom období násilnej rekatolizačnej politiky habsburského dvora, sa začalo najťažšie obdobie v dejinách školy. Hneď po potlačení Wesselényiho sprisahania kráľovské vojsko rozpútalo plienenie mesta, útočilo na obyvateľstvo, niekoľkokrát vtrhlo do reformovaného kostola i školy a spustošilo ich. Rektor a konrektor školy preto rozhodli v záujme bezpečnosti študentov Kolégium opustiť a po niekoľkých mesiacoch provizória, keď vyučovanie prebiehalo na neďalekých kalvínskych farnostiach, našli nové sídlo v Karlovom Belehrade (dnes Alba Iulia, Rumunsko), kde získali schátranú budovu niekdajšieho Kolégia založeného kniežaťom Gabrielom Bethlenom. Pri odchode z Blatného Potoka sa podarilo zachrániť časť knižnice aj školskú tlačiareň a znovu ju uviesť do chodu v Debrečíne.

Dejiny knižnice reformovaného Kolégia v Blatnom Potoku sú vlastne tak staré ako dejiny samotnej reformovanej školy v meste. V podstate od založenia triviálnej školy využívali učitelia na výučbu rôzne učebné pomôcky, samozrejme predovšetkým knihy, ktoré sa stali základom pre vznikajúcu školskú knižnicu. Tak ako v prípade školy, ani o dejinách knižnice v 16. storočí sa nezachovali relevantnejšie písomné pramene. Vôbec najstarší písomný doklad pojednávajúci o knižnici pochádza až z roku 1621, kedy bol vydaný nový školský poriadok školy, súčasťou ktorého je i text sľubu knihovníka a vymedzenie jeho povinností. Za knihovníka bol zvolený študent z radu tzv. primariov, ktorí boli najlepšimi študentmi z vyšších ročníkov. Zachovaný text sľubu znel takto: „*Aby súbor kníh komunity sa nezozlykol, starostlivosť predvídavosť vyžaduje, aby z Primariov bol hlasmi Preceptorov a Primariov zvolený knihovník, ktorý by bol múdry, cnostný, vedec, triezvy a skúsený, vo vernosti neoblomný, ktorého šikovná práca a usilovná starostlivosť sa premietla do uchovania a užívania kníh a rukopisov komunity.*“⁴⁷⁾

Uvedený text ešte konkretizoval povinnosti knihovníka, ku ktorým patrilo pravidelné čistenie kníh od prachu a moli, ochrana pred odcudzením a stratením kníh, v čase na to určenom poskytnúť knihy na výpožičku a zároveň dbať na ich vrátenie.⁴⁸⁾

Ďalšia správa o knižnici pochádza z roku 1623 a jedná sa o najstarší katalóg kníh obsahujúci 296 exemplárov. Zoznam obsahuje abecedné usporiadanie kníh podľa mien autorov a následne názvu práce. Najviac kníh bolo z oblasti teológie, dejín cirkvi, histórie (90 kusov), prírodných vied (50 kusov), niekoľko kníh z ling-

⁴⁶⁾ Jednalo sa o sprisahanie uhorských magnátov proti uzavretiu nevýhodného Vašvárskeho mieru s Osmanmi, ako aj proti absolutistickej politike Leopolda I. P. KÓNYA, *Dejiny*, s. 299–301.

⁴⁷⁾ Imre CZEGLE, *A Sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése (1531–1945)*. in: Gyula Szabó – Sándor Urszin (edd.), *Borsodi Könyvtári Krónika III*, 1981, s. 5–16, zde s. 11.

⁴⁸⁾ Tamtiež, s. 12.

vistiky a medicíny.⁴⁹⁾ V roku 1635 bol vytvorený nový katalóg, v ktorom boli knihy zoradené podľa odborov, pričom za dvanásť rokov sa celkový počet exemplárov knižnice zvýšil na 631.

Aj školská knižnica prešla veľkým rozvojom vďaka podpore Rákócziovcov. Juraj I. Rákóczi a hlavne jeho manželka Zuzana Lórantffyová poskytovali knižnici prostriedky na získanie nových kníh a zároveň jej aj sami darovali z vlastnej zbierky mnoho vzácných diel. Zaujímavý je napríklad záznam v jednej knihe darovanej knižnici Jurajom I. Rákóczim, kde si knieža zaznamenal toto: „*Kúpil som ju roku 1629 v Ledniciach od jedného chudobného kazateľa z Moravy.*“⁵⁰⁾ Išlo o moravského kazateľa Samuela Rochotia, ktorý so svojimi knihami utekal do Sedmohradska a knieža od neho kúpil väčšinu jeho kníh od Melanchtona, Vireta, Oecolampdia a ďalších významných teológov.⁵¹⁾ Jedna takáto kniha, dokonca s venovaním od kniežaťa bola knižnici darovaná v roku 1637 a je dodnes jej súčasťou. Knihy pribúdali do knižnice aj od samotných profesorov, ktorí často darovali alebo odkazovali svoje knižnice Kolégiumu. Zrejme tento nárast knižnice viedol knieža k rozhodnutiu v roku 1641 začať výstavbu novej, rozsiahlejšej klenbovej miestnosti pripojenej ku škole, kde mala byť knižnica umiestnená.⁵²⁾

Príslušníci Rákócziovského rodu patrili k vzdelaným a vzdelanie podporujúcim šľachticom. Okrem donátorskej činnosti každý člen rodu cielene budoval aj vlastnú, rodovú knižnicu. Obzvlášť pozitívny vzťah ku knihám mal Juraj I. Rákóczi a následne jeho syn Žigmund III. Starý knieža si knižnicu rozširoval cieľavedomou kúpou vzácných prác, a rovnako poveroval študentov, odchádzajúcich na štúdiá, alebo svojich vyslancov, aby mu kupovali knihy v zahraničí. Napríklad v rokoch 1632–1633 vyvinul veľké úsilie na získanie niekoľkých kníh pochádzajúcich zo slávnej knižnice uhorského panovníka Mateja Korvína, ktoré sa nachádzali v Istanbule. Napriek vysokej čiastke, ktorú bol ochotný zaplatiť za knihy, a dlhým rokovaniam jeho vyslancov, nakoniec sa mu nepodarilo cenné exempláre získať.⁵³⁾ Úspešnejší bol v prípade získania suda s knihami od jasovského konventu v roku 1644. Na strane druhej bol známy tým, že svoju cennú knižnicu sprístupňoval profesorom Kolégia alebo študentom. Často svoje knihy požičiaval a viedol si podrobné záznamy o svojich knihách, teda presnejšie to robil jeho dvorný kazateľ Ján Dali Tolnai. Okrem svojej knižnice a knižnice Kolégia v Blatnom Potoku, knihami obdarovával svojich známych alebo farnosti reformovaných zborov. Podporoval myš-

⁴⁹⁾ Mihály SZENTIMREI, *A kollégium tudományos gyűjteményei*, in: Týž, *A sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Budapest 1981, s. 277.

⁵⁰⁾ István HARSÁNYI, *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, in: *Magyar Könyvszemle* 1, 1913, s. 17–28, zde s. 20.

⁵¹⁾ Tamtiež, s. 20.

⁵²⁾ I. CZEGLE, *A Sárospataki Nagykönyvtár*, s. 14.

⁵³⁾ I. HARSÁNYI, *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, s. 21–22.

lienu zakladania farských knižníc, pričom táto tendencia do cirkevnej praxe prenikla až o niekoľko desaťročí neskôr. Takto dal napríklad v roku 1636 vytlačiť v Karlovom Belehrade Starý graduál v počte 200 kusov a následne ich rozposlal reformovaným farnostiam.⁵⁴⁾

V budovaní knižnice pokračoval jeho syn Žigmund III., ktorý vlastnil rozsiahlu zbierku kníh a bol zberateľom vzácných exemplárov. Vo svojom závete celú svoju obsažnú zbierku odkázal kolegiálnej knižnici v Blatnom Potoku. Táto pozostávala približne z 2000 exemplárov a Kolégiu bola prevezená v roku 1658. Vďaka nej sa potom kolegiálna knižnica koncom 60. rokov 17. storočia rozrástla na približne 4000 diel. Týmto štedrým darom sa knižnica reformovanej školy v Blatnom Potoku stala jednou z najväčších knižníc v krajine.⁵⁵⁾

Rekatolizačné činy vdovy po Jurajovi II. Rákóczim znemožnili ďalšie rozširovanie knižnice, ba dokonca v uvedenom období vyhnanstva školy, kedy bolo celé kolégium nútené odísť do Karlovho Belehradu, sa začal aj úpadok knižnice roztrácaním samotných kníh. Samozrejme profesori i študenti sa snažili zachrániť čo najviac a čo najcennejších diel, avšak je otázne, do akej miery ich odhodlanie a činy mohli byť v týchto neistých rekatolizačných časoch úspešné. Knihy, ktoré ostali v Blatnom Potoku sa stali majetkom jezuitov. Časť zachránených kníh preniesli študenti a profesori do Karlovho Belehradu, ale časť z nich museli zanechať spolu s tlačiarňou v Debrecíne. Tu zostali až do Rákóczioho povstania, ale počas plienenia mesta rakúskym vojskom knižnica utrpela značné škody a do Blatného Potoka sa podarilo z Debrecína prinavrátiť v roku 1743 iba päť diel.⁵⁶⁾ Ako zaujímavosť, či skôr paradox môžeme hodnotiť udalosť z roku 1697, kedy Ján Csécsi, vtedajší rektor blatnopotockej školy v tom čase pôsobiacej v Košiciach, kúpil na miestnom trhu od nemeckých žoldnierov niekoľko kníh pochádzajúcich práve z pôvodnej knižnice.⁵⁷⁾

Nové obdobie v dejinách knižnice reformovanej školy v Blatnom Potoku začalo od 18. storočia, kedy po vypuknutí povstania Františka II. Rákóczioho, sa škola i knižnica mohli vrátiť do mesta i do svojej budovy a začať tak nové obdobie svojej existencie.

Dejiny reformovanej knižnej kultúry v Blatnom Potoku v priebehu 17. storočia boli veľmi úzko prepojené cez tri inštitúcie: reformovanú školu, jej knižnicu a tlačiarenskú dielňu. Nezastupiteľnú úlohu v budovaní Blatného Potoka, ako významného centra reformovanej konfesie Horného Uhorska a tým aj reformovanej knižnej kultúry, zohral kniežací rod Rákócziovcov. Juraj I. Rákóczi a jeho manželka

⁵⁴⁾ RMK I, č. 658.

⁵⁵⁾ M. SZENTIMREI, *A kolégium tudományos gyűjteményei*, s. 277.

⁵⁶⁾ Tamtiež, s. 278.

⁵⁷⁾ I. CZEGLE, *A Sárospataki Nagykönyvtár*, s. 18.

Zuzana Lorántffyová, ako aj ich syn Žigmund III. patrili na svoju dobu k nadmieru vzdelaným aristokratom, ktorí okrem toho, že boli oddanými podporovateľmi reformovanej cirkvi, si uvedomovali a vážili význam vzdelania. Hodnota zámerného a sústavného rozvíjania duševných schopností človeka aj prostredníctvom podpory knižnej kultúry vyplývala z ich hlbokej zbožnosti a reformovanej konfesionalnej mentality. Rákócziovci zakladaním škôl, či financovaním štúdií nadaných študentov podporovali rozširovanie vzdelania, a taktiež zabezpečovali budúci kňazský reformovaný dorast. Prostredníctvom donátorskej činnosti podporovali vydávanie kníh, zakladali tlačiarne, vytvárali materiálnu bázu reformovanej kultúry a zároveň budovaním vlastných honosných knižníc boli príkladom pre ostatných príslušníkov cirkvi.

Rozvoj Blatného Potoka ako centra reformovanej konfesie na území Horného Uhorska bol prerušený v 70. rokoch 17. storočia v dôsledku rozpútania násilnej rekatolizácie. Škola, ako aj všetky s ňou súvisiace inštitúcie museli Blatný Potok opustiť. A práve následné exilové obdobie spôsobilo mnohé nenávratné škody či už na inventári knižnice, alebo zaniknutej tlačiarne.

Blatný Potok so svojim reformovaným Kolégiom zohral v 17. storočí nezastupiteľnú úlohu v rozvoji vzdelanosti a knižnej kultúry rozsiahleho územia Horného Uhorska, ktorého súčasťou bolo aj územie dnešného východného Slovenska. Táto inštitúcia existuje kontinuálne dodnes a pod hlavičkou Vedeckých zbierok blatnopotockého reformovaného kolégia pracuje Veľká knižnica, Archív Predtiskej reformovanej cirkvi v Sárospataku, múzeum a samozrejme aj Reformovaná teologická akadémia. Inštitúcia si zachovala všetky svoje pôvodné atribúty počínajúc vzdelávaním, zhromažďovaním a uchovávaním literatúry a písomných prameňov. Dôležité je, že inštitúcia je využívaná ako študentmi, tak odbornými, či laickými bádateľmi aj zo Slovenska, okolitých ale i vzdialených krajín.

Annamária Kónyová

SÁROSPATAK, AN IMPORTANT CENTER OF THE REFORMED BOOK CULTURE IN 17TH CENTURY UPPER HUNGARY

SUMMARY

The town of Sárospatak – located in the foothills of the Zemplén Mountains on the Bodrog River in the north-east of the former Kingdom of Hungary in today's Eastern Hungary – has always been a natural economic, administrative and cultural center of the Zemplén county, as well as of the broader region. The first written mention of this settlement comes from the beginning of the 13th century. A more significant development of Sárospatak – especially in the areas of culture and education – started in the beginning of the 16th century when it came under the governance of the Perényis. During their rule, the Reformation got the upper hand in the town. From the 16th century onwards, Swiss reformed teaching started to permeate the area, until it became the main and only confession at the end of the 1560s. The Reformation also instigated the development of education – the Protestant school, later transformed into a reformed college, played its role in this process. The Protestant, or better to say the later reformed book culture was flourishing in Sárospatak thanks to three institutions – the reformed school, printing office and school and princely library; the fates of these three institutions were frequently interlinked during the 17th century.

Significant development of the reformed confession and thus also of the reformed book culture in Sárospatak was linked with the estate of the Rákóczi family. The family belonged to the most important aristocratic families in the history of the Hungarian Kingdom; not only George I Rákóczi and his wife Zsuzsanna Lorántffy, but also their son Sigismund were great supporters of the Reformed Church. In addition to being deeply religious, they also supported their Church by establishing schools and printing offices, by publishing works by reformed preachers and by financing students to enable them to study abroad. Thanks to this, Sárospatak became the center of the reformed confession in the territory of Upper Hungary, or from the ecclesiastic-administrative point of view in the territory of the Pődrtis reformed superintendency. An important impulse for the development of the education and book culture was John Amos Comenius' presence in Sárospatak in the period 1650–1654.

The printing office published one hundred works during its twenty-year existence. Thanks to Comenius, teaching at the reformed college was modernized and the printing office established. Simultaneously, the college library underwent a dynamic development – new acquisitions came either from the printing office or they were purchased or donated by professors, former students or by the Rákóczi family. Sigismund Rákóczi donated his valuable book collection to the library, thanks to which the college library housed around 4000 volumes.

Since the 17th century, Sárospatak and its reformed college have played an irreplaceable role in the development of the education and book culture in the vast territory of Upper Hungary which at that time also included the territory of today's Eastern Slovakia. Further development of Sárospatak as the center of the reformed confession in the territory of Upper Hungary was interrupted since the 1670s as a consequence of the starting re-Catholicization. The school and all related institutions had to leave Sárospatak and the subsequent period of exile resulted in many irreversible damages in the library inventory as well as in the defunct printing office.

The reformed college and related institutions have continuously existed to this day and the Grand Library, Archive of the Pálfalva Reformed Church, museum and of course the Reformed Theological Academy continue to function under the name "Academic Collections of the Sárospatak Reformed College". The institution has maintained all its attributes from education and gathering to housing of literature and various written sources; it is used by students as well as by professional and lay researchers from Slovakia and surrounding countries. The Reformed College in Sárospatak and its library have played an important part in the educational, cultural and scientific development of the Zemplén region and surrounding areas, both in the past and today.

Translated by Daniela Reischlová

II
STUDIE
MISCELLANEA

Zoltán B o r b é l y

**THE STRUCTURE OF NOBLE SOCIETY
AND THE INSTITUTIONAL FRAMEWORKS
OF LIFE IN UPPER HUNGARY IN THE FIRST HALF
OF THE SEVENTEENTH CENTURY**

ABSTRACT

In my study, I analyze the structure of the noble society of the Upper Hungarian region, and I try to show, that which stratum of the noble society operated the different level of the military and estates government and how they were related each other in the first half of the 17th century.

Keywords: Upper Hungary - noble society - estates - border defense system - familiaritas - aristocracy

In terms of its economic, social and political role, the position of the nobility and aristocracy had changed radically in many countries of Europe by the seventeenth century. This happened primarily in the societies of Western European countries, which had undergone the most significant transformation, but the changes did not leave the eastern part of Europe and the Habsburg Monarchies in Central Europe untouched.¹⁾ The changes were brought about, on the one hand, by the economic recovery of the sixteenth century and the stagnation and protracted crisis that emerged at the beginning of the following century, and on the other hand, by the tendencies towards centralization in the practices of the administration. In the states of the Habsburg Monarchy, the latter, i.e., the strengthening of the central

---

¹⁾ Hamish M. SCOTT, *Introduction: The Evolution of the Service Nobilities*, in: Hamish M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Northern, Central and Eastern Europe*, London - New York 1995, pp. 1-12.

character of the administration, posed the greatest challenge for the nobility, to which they tried to respond through estate movements. These movements – similarly to several other European states – led to armed conflicts.²⁾

Ferdinand II managed to suppress the revolt of the Bohemian estates and the Lower and Upper Austrian ones that joined them in 1620, and then, by taking advantage of the military victory, he managed to put the government of the provinces on a new footing, in which the ability of the estates to assert their interests was almost completely eliminated. By executing some of the nobles involved in the uprising and confiscating their lands – which affected nearly half of the properties in the Czech and Austrian provinces – he managed to break the power of the Protestant nobility almost completely.³⁾ Through the significant transformation of property relations, the monarch was able to influence the structure of noble society more powerfully than before; its largest winner was a narrow circle of the Catholic aristocracy, which had also seemed to be the main support of the court during its centralization and counter-reformation attempts at the turn of the century. The vast majority of the confiscated lands accumulated in the hands of a few dozen families; in economic and social terms, this raised them high above the nobility, who were few in number.⁴⁾ Due to the lack of effective central administration, the ruler – relying on these families – exercised power in the provincial administration, which had basically a feudal structure, giving them relative freedom on their own large estates. But within one or two generations, the members of this circle held the most important positions in the organs of the central administration, the army of the monarchy, and in diplomacy and the Catholic Church as well.⁵⁾

In contrast, in the Vienna Treaty (1606), which ended the Bocskai Uprising in the Kingdom of Hungary, the Hungarian nobility managed to preserve and strengthen its privileges in a way guaranteed by law, which led to the strengthening of the feudal institutional system and forms of self-administration. Although all

²⁾ Karin MacHARDY, *The Rise of Absolutism and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria, 1570 to 1620*, *Comparative Studies in Society and History* 34, 1992, pp. 407–438.

³⁾ Petr MAŤA, *Der Adel Böhmens und Schlesiens in der Frühen Neuzeit in vergleichender und beziehungs-geschichtlicher Perspektive*, in: Jan Harasimowicz – Matthias Weber (edd.), *Adel in Schlesien I. Herrschaft, Kultur, Selbstdarstellung*, München 2010, pp. 245–254.

⁴⁾ Václav BŮŽEK – Petr MAŤA, *Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „Absolutismus“ (1620–1740)*, in: Ronald G. Asch (ed.), *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*, Köln – Weimar – Wien 2001, pp. 287–321; Thomas WINKELBAUER, *Krise der Aristokratie? Zum Strukturwandel des Adels in böhmischen und niederösterreichischen Ländern im 16 und 17. Jahrhundert*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 100, 1992, pp. 328–353.

⁵⁾ Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy: An Interpretation*, Oxford 1979, p. 169.

layers of noble society were affected by the compromise, the position of the aristocracy was strengthened to the greatest extent. Besides the feudal institutions, the opportunity also arose for them to hold high offices in the central administration, and especially in the military defence system. The role they played in the practice of administration resembled the function of the Austrian and Czech aristocracy in many ways. However, the Hungarian nobility did not have such close ties to the dynasty as the elite of the Habsburg patrimonial lands. One important similarity is, however, that it was by relying on them that the monarch could get access to the lower levels of society, which his influence no longer reached through the organs of the central administration. In addition to economic and tax matters, they played an essential role primarily in the organization and maintenance of the army, as well as in the process of recatholization.

However, the Hungarian aristocracy in the seventeenth century cannot be regarded as a homogeneous social group at all. We can identify a smaller core of ten to twelve families, a group of families with the largest landed estates, which, similarly to the elite of the patrimonial lands, stood out prominently in noble society. Besides being national and court dignitaries, they filled the highest positions in the army and formed a nearly closed circle of relatives.⁶⁾

However, the majority of families bearing a noble title had a leading role only in the region in which they were involved through their estates and family relationships. The role they played in politics, as well as their administrative and military career, and sometimes even the growth of their wealth, was influenced by their kin relationships to the national elite.

Opportunities in the military, estate management or county administration for the lower layers of the nobility could open mostly through the *familiaritas* service, through which they could increase their wealth and prestige. However, besides the lesser noblemen and common noble *familiares*, who did not own a noble estate, a special layer of the nobility, the so-called "regional" noble elite, also played a very important role, and due to its dependent existence this layer was much less at the mercy of the upper nobility. "*In seventeenth-century Royal Hungary they formed a layer of officials competent in the matters of estate management and that of the county and national administration, where a familiaris was able to enter from the service of one nobleman into the service of another without any difficulties, or they were able to perform advisory tasks without a fixed service at a higher level.*"⁷⁾ What is more, they could even climb up into the class of magnates.

⁶⁾ Robert Evans referred to the following ten families that belonged to this narrow circle: the Esterházy, Batthyány, Csáky, Forgách, Pálffy, Thurzó and Nádasdy families and, in the Croatian-Slavonian areas, the Erdődy, Draskovich and Zrinyi families.

⁷⁾ Lajos GECSÉNYI, *Egy köznemesi család a 17. században (A Falusyak) [A Family of the Common Nobility. (The Falusy Family)]*, in: Péter Dominkovits - Éva Turbuly (edd.), Házi Jenő

Thus, the various layers of noble society managed the institutions of the feudal self-government and those of the military defence system together, in a kind of division of labour; however, this operated within very different organizational frameworks in different regions. Moreover, the structure of noble society itself varied greatly from region to region.

More details of this system are provided primarily by the examples of the Batthyány, Esterházy, and Nádasdy families and those of the Western-Transdanubian region, where the families mentioned above almost monopolized the management of the border defence system in the seventeenth century and, relying on their *familiaritas* relations, succeeded in extending their influence over the leadership of the feudal administration of the region.⁸⁾

At the beginning of the seventeenth century the position of the upper tier of the nobility seems to have been strengthened in Upper Hungary,⁹⁾ where after 1608 the post of the captain general was filled by Hungarian aristocrats, but with regard to regional power relations we can hardly talk about such rigid subordinate and superordinate relationships as in the case of Transdanubia, or even more so in that of the Croatian regions. Both the organization of the military defence system and the forums for feudal self-government operated in a much more complex system, which was due, on the one hand, to the larger geographical extension and, on the other hand, to the more complex social structure of the region.

In my study I set out to formulate the framework and the methodological principles of long-term research, as well as take the first steps toward achieving this. Thus, I will analyse the structure of the landed nobility of the Upper Hungary region, and I will make an attempt to reveal which layer of noble society was involved in the operation of the various levels of the military defence system, as well as in the operation of feudal self-government, and what relationships existed between them in the first half of the seventeenth century.

---

emlékkönyv: emlékkönyv Hazi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére, Sopron 1993, pp. 237–250, here p. 244.

⁸⁾ Péter DOMINKOVITS – Géza PÁLFFY, *Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16-17. században* [*Struggle for National and Regional Authority: The Nádasdy Family, Hungarian Aristocracy and Noble Society in Western Transdanubia in the 16th-17th Centuries*], Századok 144, 2010, pp. 1086–1120; András KOLTAI, *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr 2012; Péter DOMINKOVITS, *Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században* [*Noble Familiarises. The Deputy Lieutenants of Sopron County in the Seventeenth Century*], in: Nóra G. Etényi – Ildikó Horn (edd.), *Idővel paloták*, Budapest 2005, pp. 511–529.

⁹⁾ In the 17th century, Upper Hungary meant the northeast part of the Hungarian Kingdom (*partes regni Hungariae superiores*). See Map no. 1.

The institutional framework of life in Upper Hungary

It was due to the centralization measures introduced in the sixteenth century that the actual organizational framework of the administration of the Kingdom of Hungary received its regional character. In the case of Upper Hungary this is why the captaincy general of Upper Hungary was organized in the 1560s, and the Szepes Chamber (*Camera Scepusiensis*, *Zipser Kammer*) was established for its maintenance.¹⁰⁾ The territorial competences of the two administrative organs were practically the same. They extended to the 13 counties situated east of Gömör County, and both east and west of the Tisza (*Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Heves, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung and Zemplén*),¹¹⁾ which were under the jurisdiction of the Hungarian king. However, due to the campaigns of the Transylvanian princes, this number changed several times in the first half of the century. The first time was after the Treaty of Vienna, as a result of which four eastern counties came into István Bocskai's possession until the end of his life. In fact, this served as a precedent for Gábor Bethlen, to whom the Treaty of Nikolsburg granted jurisdiction over seven counties until 1629. György Rákóczi I. even managed to ensure that the Treaty of Linz in 1645 gave two of the seven counties beyond the River Tisza as hereditary property to the dynasty. Thus, the counties of Szabolcs and Szatmár came officially under the jurisdiction of the king of Hungary again only in 1660.¹²⁾

At the end of the 1560s, the defence system in Upper Hungary was established somewhat differently from the other captaincies general since the post of the captaincy general of the district (noble forces) and that of the borderland (mercenary

¹⁰⁾ Géza PÁLFFY, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) [The History of the Organisation of the Defence System against the Ottomans from the Beginnings to the Early Eighteenth Century. (An Outline for a More Comprehensive Summary in Progress)]*, *Történelmi Szemle* 38, 1996, pp. 163–217, here pp. 198–199.

¹¹⁾ Although Heves County is mentioned as part of Upper Hungary in the majority of academic literature, in my opinion, it was actively a part of the region only until the fall of Eger in 1596. After that, the nobility of Heves County, similarly to that of Pest County, transferred their seat to Nógrád, which belonged militarily to the general captaincy of Bányavidék, and their connection with the Szepes Chamber was almost completely broken off. See: Péter BÁN, *Heves megye történeti archontológiája (1681)1687-2000 [A Historical Archontology of Heves County 1681)1687-2000]*, Eger 2011, pp. 29–59.

¹²⁾ Imre LUKINICH, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711 [Territorial Changes of Transylvania in the Era of the Ottoman Conquest]*, Budapest 1918, pp. 206–210, 273–276, 309–335.

of the king) were not separated.¹³⁾ Thus the military was subordinated to the War Council (Wiener Hofkriegsrat) as well as the troops of the counties and private landowners, i.e. the leadership of the feudal armed forces fell within the scope of a single captain general.¹⁴⁾ In addition, they tried to cover the military costs of the general captaincy from the revenues collected from the region by the Szepes Chamber, which was a principle often applied in the first half of the seventeenth century. In order to do so, the tithes of the Episcopate of Eger were assigned to the fortresses of the region; some very significant domains of the Chamber, with extensive revenues, also belonged to them as well.¹⁵⁾

During the sixteenth century the post of the captain general was filled almost exclusively by officers of foreign origin, who, however, received Hungarian citizenship in several cases. In the seventeenth century they were replaced by Hungarian noblemen who were particularly involved in military affairs, and who also enjoyed the confidence of the Vienna court. The growing role of the Hungarian nobility in the management and operation of the defence system reached its peak during the Thirty Years' War. Following the Bocskai Uprising, German troops were continuously withdrawn from Hungarian border fortresses, and it was only in exceptional cases, such as attacks by Gábor Bethlen and György Rákóczi, that larger military units were dispatched temporarily to the region. The withdrawn German and Hungarian military personnel of the border fortresses was replaced by mercenaries from noble and county armies. This further increased the power of the captains general of Hungarian fortresses, which they had to share with some German commanders in the case of several fortresses in the second half of the sixteenth centu-

---

¹³⁾ The pillars of the border defence system were the border fortress captaincies general in charge of the individual areas of the 150-200 border fortresses. They were directed centrally by the Aulic War Council in Vienna. The additional parts of border defence, the district captaincies general in charge of military affairs of the counties and the uprising of the nobles. These were operated by the estates.

¹⁴⁾ Géza PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és életrajzi lexikonból)* [District and Borderland Captains-General and Deputy Captains-General in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (A Sample of a Captain General's Archontological and Biographical Lexicon in Preparation)], *Történelmi Szemle* 39, 1997 pp. 257-288, here pp. 258-259. Further research is needed to clarify what it meant in practice and how it was realized.

¹⁵⁾ István KENYERES, *A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században* [The Administration and Management of the Domains of the Border Fortresses in the Sixteenth Century], *Századok* 135, 2001, pp. 1349-1412; István KENYERES, *XVI. századi uradalmi utasítások (Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére)* [Domianial Directions of the Sixteenth Century. (Rules for Prefects, Court Judges and Inspectors of the Chamber of Domains)], Budapest 2002, pp. 15-80.

ry.¹⁶⁾ In the 1630s, the administration of the Upper Hungary region was established more and more according to Palatine Miklós Esterházy's concepts, in terms of both the composition of its leadership and its denominational and political orientation.

The military and infrastructural centre of the region was Kassa (Košice, Slovakia), where high-capacity military industrial facilities were established in the second half of the sixteenth century, and from where all the castles of Upper Hungary could be provided with arms and military equipment.¹⁷⁾ The city was also the seat of the Szepes Chamber, which also enabled the agency of government supervising the royal revenues and the captain general to communicate with each other significantly more efficiently. Although there was no subordinate-superordinate relationship between the two entities, personal relationships played a very important role in their more effective cooperation.¹⁸⁾ In addition to this, one of the most important garrisons of the region was stationed in Kassa, occasionally with a staff of over a thousand people, directly under the command of the captain general, and the city was protected by the castellan.

However, the role of the captains general in Kassa was not limited to military affairs; the partial diets of the counties of Upper Hungary also took place under their chairmanship. This form of feudal self-administration became more important in the mid-sixteenth century. The partial diets were well-known forums for asserting interests in other parts of the country as well, and they followed the pattern of the county assemblies.¹⁹⁾ Convening the partial diet fell within the competence of the captain general, and served as a forum for discussing administrative, tax and economic matters, but in "emergency situations" it could act as a military factor supported by the firm political resolution of the nobility. One of the most striking examples of the importance of the latter is the September 1604 assembly in Gál-

---

¹⁶⁾ István CZIGÁNY, *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600-1700 [Reform or Failure? Attempts to Integrate Hungarian Soldiers into the Armed Forces of the Habsburg Empire, 1600-1700]*, Budapest 2004, pp. 69-98.

¹⁷⁾ Géza PÁLFFY, *A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai [Building a Military Workshop in Kassa and the Sources of Raw Material Supply]*, in: Tivadar Petercsák - Ernő Pető (edd.) *Végvár és környezet*, Eger 1995, pp. 183-219.

¹⁸⁾ In this connection, it is mainly the activities of János Bornemissza, deputy captain general of Szendrő that deserve special attention. With minor interruptions, he filled the post from 1626 until his death in 1653. The deputy captain general dealt with the actual administration, so he was in personal contact with the officials of the Szepes Chamber, the citizens of Kassa, the masters of the military workshop and the nobility of the narrower region, who became the captains of the smaller castles and their deputies.

¹⁹⁾ Géza PÁLFFY, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. Században [The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century]*, Budapest 2011, pp. 82-83.

szécs (Sečovce, Slovakia). But the partial diet held in Kassa in March 1607 was at least as important since it played a major role in pacifying and consolidating the region after Bocskai's death.²⁰⁾ Later, and until the end of the century, the partial diet was a forum convened regularly for the estates of Upper Hungary to assert their interests and make decisions.²¹⁾ Thus, in addition to organizing the military, the captain general played a very important regional role in feudal self-administration and in counteracting the increasing political influence of the princes of Transylvania. Accordingly, their selection must have taken place according to a very complex set of criteria in which, besides military merits, social position might have played an important role.

However, within the region there was a further division of powers between the territories beyond the River Tisza and the ones west and north-west of the River Tisza, which was definitely taken into account in the era. From the end of the 1570s, the captain general of Szatmár was increasingly tasked with organising the armed forces beyond the River Tisza, as well as conducting the insurrection of Bereg, Szabolcs and Szatmár counties, besides the border fortresses of Szatmár (Satu Mare, Romania) and Kálló. In the first half of the seventeenth century the captain of Szatmár was, in military matters, clearly under the command of the captain general of Upper Hungary. However, as the captain general of Kassa in the whole region, he played an equally important role in the operational management of the counties beyond the River Tisza.²²⁾ In other words, they coordinated the military and political affairs of the counties beyond the River Tisza with the help

²⁰⁾ Kálmán BENDA, *A Felső-Magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában [The Partial Diet of the Estates of Upper Hungary in Kassa in March 1607]*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 3, 1976, pp. 159–177.

²¹⁾ His crucial role in the preparation of the Wesselényi conspiracy and in the coordination of the short-lived armed movement is also highlighted by László Benczédi. László BENCZÉDI, *Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere [The Rebellion of 1670 in the Tisza Region and Its Social Background]*, Századok 109, 1975, pp. 540–579. The importance, operation and scope of the activities of the partial diets can be determined more precisely only after systematic research has been done.

²²⁾ This is excellently highlighted by the case study on the appointment of the officials of Szatmár Castle: Emese BORBÁS, *Urak vagy szolgák? Vártisztviselők a szatmári várban a 17. század első felében [Lords or Servants? Castle Officers of Szatmár Castle in the First Half of the 17th Century]*, in: Éva Gyulai (ed.), *Úr és szolga a történettudomány egységében - Társadalomtörténeti tanulmányok*. In *Memoriam Vári András (1953–2011) [Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History]*, Miskolc 2014, pp. 24–33; as well as the biographies of the captains of Kálló based on a very scarce resource base, which are of great help in getting familiar with the narrower regional relations: Gyula KOROKNAY, *Kállói kapitányok [Captains of Kálló]*, Nyiregyháza 2004.

of their own family and *familiaritas* relationships, including the problems related to the Hajdus.

The importance of the other castles belonging to Upper Hungary and how their management was intertwined with the agencies of the feudal administration has not been unravelled, but it is possible to set up an order based on the number of soldiers serving in each castle, which is to be revealed by systematic research in the future. First, the archontology of the castles must be undertaken.

After the end of the Fifteen Years' War, the number of border fortresses involved in the maintenance of the central military organization became steady. As compared to the second half of the sixteenth century, the loss of Eger meant a major change in the defence system of Upper Hungary, as a result of which the fortresses in the second line at that time moved directly into the front line. Of these, the importance of Szendrő increased to the greatest extent, especially during times when the other fortresses of the captaincy general of Upper Hungary came under Transylvanian rule. At that time, the number of soldiers serving in the castle could exceed 500, consisting of mostly Hungarian horsemen and a few infantrymen, but it was occasionally supplemented by German troops deployed there temporarily. In the second half of the sixteenth century, an independent castle district was established around Szendrő. The castles of Balog (Vel'ký Blh, Slovakia), Putnok, Szádvár and Krasznahorka (Krásna Hôrka, Slovakia), in which 50 to 100 Hungarian infantrymen performed garrison duties subordinated to the captain general of Szendrő, belonged to this district.²³⁾ The castle and the fortified market town below it functioned as the socio-political centre of the Borsod-Gömör region.²⁴⁾

From a strategic point of view, the second most important castle was Tokaj. Although it was the economic hub of the area due to the fact that there was a crossing place over the River Tisza, the leases of tithes in the neighbourhood and the

²³⁾ Österreichisches Staatsarchiv (further ÖStA), Finanz-und Hofkammerarchiv (further FHKA), Hoffinanz-Ungarn 1641, augusztus fol. 250–270. A szendrői katonaság lajstroma és hathavi fizetési jegyzéke pénzben és terményben 1641 júniusában [Register of the Szendrő military and six-monthly payroll in cash and crops in June 1641]; I. KENYERES, *XVI. századi*, p. 605; Kálmán BENDA, *A magyar végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején* [The Costs of the Border Fortress System in Hungary at the Beginning of the Seventeenth Century], in: Sándor Bodó – Jolán Szabó (edd.), *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században* (Tanulmányok), Eger 1983, pp. 49–59, here pp. 51–52.

²⁴⁾ Éva GYULAI, *A törökkori mezőváros társadalmá és gazdálkodása*, [Society and Economy of the Market Town Szendrő in the Turkish Era], in: László Veres – Gyula Viga (edd.), *Szendrő monográfiája*, Szendrő 2002, pp. 165–195; Tamás BODNÁR, *Topográfiai és genealógiai kapcsolatok a kora újkori végi Szendrő városában* [Topographical and Genealogical Relationships in the Early Modern Period in the City of Vég- Szendrő], A Herman Ottó Múzeum évkönyve 47, 2008, pp. 295–340.

rich market-towns of Hegyalja, as well as the villages of Szabolcs belonging to the fortress, also brought considerable benefits to the region.²⁵⁾ The valley of Hernád was protected by two other castles: that of Diósgyőr from the west, and that of Ónod from the east. Both border fortresses were in royal possession, but the estates belonging to them had fallen into the hands of pledge holders in the sixteenth century. In spite of this, the captains of the castles were appointed by the monarch, and the soldiers were paid from the royal treasury.²⁶⁾

The structure of noble society

There are two different approaches to studying the stratification of the early modern Hungarian noble society. One is the legal historical approach, which, according to Werbőczy's formulation, makes the cracks within the legally unified nobility the basis of differentiation. These cracks had already appeared in the late Middle Ages, as the wealthiest nobles, without holding an actual office, demanded rights for themselves similar to those of the "true barons", the most significant being their right to participate in the royal council and create their own military (banderium).²⁷⁾ During the sixteenth century, the number of nobles with personal privileges increased even more by their being granted the hereditary title of baron naturalised by the Habsburg rulers. The process reached its peak in Article 1 of 1608, in which "barons or magnates" were classified as members of the Second Estate, distinguishing them from the masses of nobility, while ensuring their personal appearance in the upper table of the Hungarian Diet. This became their most conspicuous and most important privilege. A research group focusing on the aristocracy, headed by Péter Katalin, defined the circle of the families of the nobility as the circle of families bearing the hereditary title of baron, court and state office holders (including the lord-lieutenancy) with an actual title of baron who were mentioned as "the baron of office", and persons invited to attend the Diet in person.²⁸⁾ Consequently, at the beginning of the seventeenth century the institution of the hereditary nobility was established, and this determined the

---

²⁵⁾ I. KENYERES, *XVI. századi*, pp. 701–703.

²⁶⁾ József BESSENYEY, *Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702 [Diósgyőr's History of Possession 1522–1702]*, in: Péter Tóth – Ferenc Szakály (edd.), *Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig*, Miskolc 1998, pp. 53–87.

²⁷⁾ András KUBINYI, *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején [Barons in the Royal Council in the Time of Matthias and Ulászló II.]*, *Századok* 122, 1988, pp. 147–215.

²⁸⁾ <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/> Date of access: 10 October 2021.

structure of the Hungarian nobility in terms of their political rights until the end of the traditional era.²⁹⁾

The other approach, which regards property as the starting point of the investigation, makes it possible to explore in a more subtle way the slightly schematic legal categories and to differentiate the lower layers of the noble society, and it can also form the basis for examining the individual embedded in the social fabric. At the same time, its major drawback is that, due to the poor availability of sources in the pre-statistic era and the diversity of the available sources, it is not so easy to apply the quantitative methods of analysis used in social history.

There are two types of tax registers that can be used upon their merits to investigate the stratification of the nobility according to their property. These were made in two time segments using relatively uniform criteria, so they are also suitable for a cross-national comparison.³⁰⁾ The tax base of the tax registers was the *porta*, which referred to a tenant plot during the mid-sixteenth century. By the second half of the century the concept of *porta* became, however, significantly devalued, thus not realistically reflecting either the size of the population or its economic carrying capacity. For this reason, in accordance with Article 3 of 1598, the tenant plot became the tax base, regardless of how many families lived in it. According to Zoltán Dávid, “it represents the basic cell of copyholder peasants under the jurisdiction of landlords – or if you wish – their social or production unit.”³¹⁾ It further enhances the importance of the tax register of 1598 that there are no similar data series, made on the basis of uniform principles, available from the seventeenth century. Thus, on the basis of the tax registers we can obtain basic data on the wealth stratification and the economic position of the landed nobility in relation to each other, which can form the starting point for research in social history. These data can be supplemented at the county or domanial level by various types of sources that reflect realistic property relationships better than the urbariums, or the economic documents of certain family archives.³²⁾

²⁹⁾ Bódog SCHILLER, *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon [The Origin of the Life Peerage in Hungary]*, Budapest 1900; Dániel BALLABÁS, *A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16-20. század) [The Social Division of the Hungarian Nobility (Sixteenth-Twentieth Centuries)]*, in: István Kollega Tarsoly – Eleonóra Kovács – Attila Pandula – Gábor Vitek (edd.), *Genealógia 2*, Budapest 2013, pp. 7–57.

³⁰⁾ Two large nodes are represented by the two repositories that were published in a printed form as well: Ferenc MAKSAJ, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I-II [The Property Relations of Hungary in the Mid-Sixteenth Century, I-II]*, Budapest 1990; Zoltán DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás. [The Dica Tax Register of 1598]*, Budapest 2001, p. 9.

³¹⁾ Z. DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, p. 7. See Table 1.

³²⁾ In this respect, as far as the Rákóczy estates are concerned, the guideline started by László Makkai can be considered as a model to follow. László MAKKAI, *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648 [The Economic Documents of György Rákóczi I.'s Estates, 1631–*

Consequently, on the basis of the data of the tax register made at the end of the sixteenth century, it is possible to determine the static status-position depending on the size of landed wealth, which can be the starting point for setting up a hierarchy within the region. The basic categories defined by Ferenc Maksay can be used very well for this purpose, according to which we can differentiate the following categories: small and middling landowners below 100 tax-paying tenant plots, wealthy middling landowners between 100–300 tenant plots, more modest large landowners in the category between 300–1000 tenant plots, and the group of very large landowners above 1000 tenant plots.³³⁾

Based on this, we can list seven people in the category of very large landowners in the Upper Hungary region, at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, who had an estate with more than 1000 tenant plots: István Báthory of Ecsed, István Homonnai, György Homonnai, Ferenc Dobó, Ferenc Dersffy, Zsigmond Forgách and Zsigmond Rákóczi. These seven people were members of the exclusive national elite who held the highest offices and had close kindred relationships with each other.

The Báthory family of Ecsed and the Drugeth family of Homonna had been a major social force of the region in the pre-Mohács era as well, and their landed wealth had been inherited in the baron families since the 14th century.

Three members of the Drugeth family of Homonna are listed in the register at the end of the century as owners of 4059 tenant plots, thus being the richest noble family after the Thurzo and Pálffy families in the Kingdom of Hungary (the third in the tax register was Barnabás Drugeth, who owned 657 tenant plots). The vast majority of estates lay in the counties of Ung and Zemplén, with Ungvár (Uzhorod, Ukraine), Barkó (Brekov, Slovakia), Terebes (Trebišov, Slovakia) and Jeszenő (Jasenov, Slovakia) as their centres. The family had by far the largest landed wealth in both counties, but some estates spread over the counties of Abaúj and Bereg.³⁴⁾ After the death of Bálint Drugeth of Homonna (and that of his son János), this

---

1648], Budapest 1954; and in connection with Sopron County: Péter DOMINKOVITS, *Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma [The Society of Landowners of Sopron County at the End of the Sixteenth Century]*, Soproni Szemle 53, 1999, pp. 99–122.

³³⁾ Although Ferenc Maksay applied this sort of categorisation of the dica tax registers of the mid-sixteenth century for the “portal” tax unit – including three families on average – Zoltán Dávid’s analysis reveals that the data of the dica tax register categorized in such a way show a very similar picture in their proportion. I. MAKASY, *Magyarország birtokviszonyai I*, pp. 4, 62; Z. DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, p. 31.

³⁴⁾ For the estates of the Homonnai-Drugeth family with respect to its story of the sixteenth century as well: Zoltán BORBÉLY, *A Homonnai-Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első felében [The Homonnai-Drugeth Family in Upper Hungary in the First Half of the Seventeenth Century]*, doctoral (PhD.) thesis, Eger 2015, pp. 75–88.

wealth was inherited (and increased) in the only branch of the family descended from György until its extinction.

György Drugeth, who was mainly known for taking action against Gábor Bethlen, being a patron of the Jesuits and involved in the process of recatholization, did not hold a military office, but his career as an official got as far as to the Court of Justice.³⁵⁾ His son János was the second to be given the title of count after György Thurzó in 1622, which went with the title of perpetual lord lieutenant of Ung County, and in 1631 he became the lord lieutenant of Zemplén County as well. Upon attaining the age of majority, he also became judge royal in 1636 and held the office until his death (1645); in addition, he also played his part in the military administration of the region as captain general of Upper Hungary (1636-1640), although he found it more a burden than an honour.³⁶⁾ Although he himself had a very disadvantageous marriage because he married Anna, the daughter of András Jakusith, who was far below him in rank and wealth, he had strong ties to the national elite through his mother, Katalin Nádasdy, and her ancestors. The campaign of the prince of Transylvania caused a fatal break in his career – similarly to that of his father’s – in 1644, and he died in the following year. His only son who lived to adulthood, György IV, was able to regain his family’s position in Upper Hungary in the second half of the 1650s for a short while, but his premature death terminated his career. The history of the family is almost unknown in the second half of the seventeenth century, but the basic prosopographical data reveal the turbulent history of a Catholic family, loyal to the Court, who lived in Upper Hungary with a Protestant majority and later ruled by Thököly, and who moved further and further away from the national elite.

A much smaller estate, which was, however, scattered over a much larger area, was in the possession of the last member of the Báthory family of Ecsed at the turn

---

³⁵⁾ Zoltán BORBÉLY, *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez [To the International Background of the Movement against Bethlen Led by György Drugeth of Homonna]*, in: Veronka Dáné – Ildikó Horn – Mária Lupescu Makó – Teréz Oborni – Enikő Rűsz-Fogarasi – Gábor Sipos (edd.), *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Kolozsvár 2014, pp. 295–309; Zoltán BORBÉLY, *Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György [A Converted Lord in Upper Hungary: György Drugeth of Homonna]*, in: Péter Kónya (ed.) *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, Presov 2014, pp. 370–388; László LUKÁCS – Antal MOLNÁR, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) [The Homonna Jesuit College (1615–1619)]*, in: Mihály Balázs – Zsuzsa Font – Gizella Keserű – Péter Ötvös (edd.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged 1997, pp. 355–399.

³⁶⁾ Referring to his state of health, he abdicated his position as captain general at the end of 1639 and handed it over to István Nyáry in April 1640. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (further: MNL OL) P 707. (Zichy family Archive), NB 41, No. 3630, 3631.

of the century. The oldest estates of the Ecsed branch of the Báthory family lay in Szatmár and Szabolcs, which gave them a clear predominance of power over the two counties at the beginning of the fifteenth century. They also had a major influence in Zaránd (Zărand, Romania) with the domain of Világos (Șiria, Romania), in Nógrád with that of Buják, and through the legacy of Marcal in the counties of Somogy and Zala in the southern region of Lake Balaton. However, the most important acquisition of property in the history of the family was made directly before the battle of Mohács through their acquisition of the Rozgony inheritance, which increased the wealth of the Báthory family with the fortresses of Rozgony (Rozhanovce), Varanno (Vranov nad Topľou, Slovakia), Tura and Csicsva (Čičava, Slovakia), the several dozen settlements belonging to the domains, and the property rights to half of the market town of Gyöngyös.³⁷⁾ In this way, their influence also increased in the counties of Abaúj and Zemplén, although their centre of power remained beyond the River Tisza. By the end of the 17th century, it was only the Thurzo, Pálffy, and Homonnai-Drugeth families, along with István Illésházy, who preceded István Báthory.³⁸⁾

In the case of the two families, the character as well as the size of the landed wealth was decisive; that is, as it was inherited property, it provided a much more secure economic foundation than the newly acquired landed properties, which were mostly acquired by the right of pledge from the middle of the 16th century. In the latter case, it was possible that the treasury would redeem the pledge upon the expiration of the pledge agreement and pass it on to the person who was willing to pay more for it. In the second half of the 16th century, some of the royal estates behind the line of fortifications along the border were primarily pledged, but it became increasingly common for the estates reverted to the Crown to be donated in the form of *donatio mixta* as well. On the one hand, this facilitated the acquisition of property as it was relatively easy to acquire properties through an adequate financial background and a thoughtful acquisition strategy; on the other hand, their retention and inheritance were much more difficult.

This is well demonstrated by the examples of the Dobó family of Ruszka, the Forgách family of Gimes and the Dersffy family, who could be listed among the national elite with an estate of more than a thousand tenant plots at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, and who possessed lands not only in Upper Hungary but all over the country. All three families were well embedded in regional social and family networks, but compared to the barons they had less land,

³⁷⁾ Richárd HORVÁTH, *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban [Castles of the Báthory Family of Ecsed in the Late Middle Ages]*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 41, 2006, pp. 305–326.

³⁸⁾ F. MAKSAY, *Magyarország birtokviszonyai I*, p. 1081; Z. DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, p. 661.

even in the late Middle Ages. They only achieved significant social and financial growth by making use of the opportunities of the post-Mohács war period. In each family, it was the family member with a bright military career who played a major role in it. In the case of the Dobó family, the elevation of the heroic defender of the castle of Eger in 1552, István, to the rank of baron created the social prestige that made it possible for them to acquire important lands by right of pledge, such as Telkibánya, or the rich villages of Hegyalja, with Sárospatak as their centre: Tolcsva, Újhely and Erdő Bénye. Léva (Levice, Slovakia) and the domain of Végles (Viglaš, Slovakia) in Bars County can also be listed here.³⁹⁾ Similarly, in the Dersffy family of Szerdahely it was István, and in the Forgách family it was Zsigmond who laid down the foundation for the social advancement of the family by performing military service.⁴⁰⁾ This meant, on the one hand, acquiring a hereditary baronial title and, on the other hand, acquiring some major estates belonging mainly to the border fortresses by right of pledge. The members of the next generation, who were consciously integrated into the roles of the nobility, even shaped their marriage relationships in this circle, thus increasing the social prestige of the family. Furthermore, joining the circle of the hereditary nobility opened up a new opportunity for them to acquire lands through inheritance. If they managed to acquire lands donated as perpetual holdings, they could only lose them through the extinction of the direct male line of the family, or through infidelity. By this means, families carrying a hereditary title could achieve a very high level of ownership concentration, which stabilized their position and even allowed them to obtain a monopoly position in the area where these estates lay.

At the time of the tax register, which the investigation is based on, we can find Chief Justice István Báthory of Ecsed in this situation. He virtually ruled the region beyond the River Tisza as his own province, and had the most important network of *familiares* in this part of the country, one to which the middle landowners of the region, such as the Telegdy or Melith families, also belonged.⁴¹⁾ After his

---

³⁹⁾ Zoltán BORBÉLY, *A katonai védelmi rendszer kiépítésének társadalmi hatásai [The Social Impacts of Establishing a Military Defence System]*, in: Györgyi Bujdosné Pap – Ingrid Fejér – Ágota H. Szilas (edd.), *Mozgó frontvonalak: Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568*, Eger 2017, pp. 169–194.

⁴⁰⁾ Dersffyekre, Forgáhokra: Gábor BENKŐ, *Alternatívák a mohácsi csata után a magyar nemesség számára: Forgách Zsigmond karrierépítő tevékenysége [Alternatives for the Hungarian Nobility after the Battle of Mohács: Zsigmond Forgách's Career Building Activity]*, in: Gergely Szabó (ed.), *Adsumus XIII. Tanulmányok a XIV. Eötvös Konferencia előadásából*, Budapest 2015, pp. 7–25.

⁴¹⁾ Dóra KOVÁCS, *Az ecsedi udvar. Szervitori hivatás és kapcsolatrendszer Báthory István familiájában [The Court of Ecsed: The Servitor's Profession and Relationships in István Báthory's Family]*, *Századok* 150, 2016, pp. 911–944.

death, his estate was divided according to his will, resulting in a very serious transformation of the power relations in the region beyond the River Tisza, and creating excellent opportunities for many families.⁴²⁾ The Drugeth family played a similar role in the counties of Ung and Zemplén. The exact delimitation of their circle of *familiares* is at a very early stage (and no significant progress is to be expected due to unfavourable resource capacities), but by knowing the activities of György Homonnai Drugeth in detail, we can assume that he could not have lagged much behind the system maintained by his predecessor as chief justice.⁴³⁾

Of the landowners at the turn of the century, Ferenc Dobó was a member of the second and, at the same time, the last generation of the family, and Zsigmond Forgách that of the third generation of the family who inherited the title of baron. Zsigmond Forgách came into possession of the estate of Losonczi in Upper Hungary by way of marriage to his first wife, Anna Losonczi, and thus acquired the manor of Hertnek (Hertník, Slovakia) in Sáros County owned by the family with the castle and villages of Szalánc (Slanec, Slovakia), the domain of Garam in Zala County, and the domain of Tiszaszentmárton in Szabolcs.⁴⁴⁾ Afterwards, Zsigmond Forgách, the captain general of Upper Hungary, managed to obtain a donation to the domain of Sebes (Vyšná Šebastová, Slovakia), which was vacated by the death of Ferenc Sebessy, and then in 1639 his son Zsigmond III acquired the scattered but fairly large estates of Székely Ferenc of Dálnok after his death.⁴⁵⁾ In this way, the Forgách family firmly strengthened its position in Upper Hungary, prima-

⁴²⁾ Veronika VADÁSZ (ed.), Ecsedi Báthori István végrendelete 1603 [*The Last Will and Testament of István Ecsedi Báthori*], Szeged 2002.

⁴³⁾ István FAZEKAS, *Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1620-ból* [*The Register of György Homonnai Drugeth III.'s familiares (1583–1620) from 1620*], in: Zsófia Kádár – Bálint Lakatos – Áron Zarnóczy (edd.), *Archivarium historicorumque magistra: Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*, Budapest 2013, pp. 277–292, Z. BORBÉLY, *Homonnai Drugeth György*, pp. 295–309.

⁴⁴⁾ András Péter SZABÓ, *Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645)* [*A Catholic Aristocrat of Upper Hungary on a Razor's Edge: Zsigmond Forgách (III.)'s Correspondence with György Rákóczi I, Prince of Transylvania (1644–1645)*], *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 2, 2014, pp. 291–343, here pp. 300–301; 771 tenant plots can be found in the dica tax register of 1598 next to the name of György Székely of Dálnok, who obtained them in return for his father, Antal Székely's, military service beside Ferdinand in the 1560s. Pongrác SÖRÖS, *Dálnoki Székely Antal*, *Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve* 7, 1916–1917, pp. 146–170.

⁴⁵⁾ András Péter SZABÓ, *Forgách (III.) Zsigmond levelezése Lippay Györggyel (1639–1644)* [*Zsigmond Forgách (III.)'s Correspondence with György Lippay (1639–1644)*], *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 3, 2015, pp. 247–295, here pp. 250, 252–257.

rily in the counties of Borsod, Sáros and Szabolcs, where family members reaching the age of majority also became lord lieutenant. But the post of captain general, which the members of the Forgách family filled for 15 years in the first half of the seventeenth century, was of even more importance. Moreover, the estates of the family in Nógrád and Nyitra counties, which were considered to be their central residence, assigned similar roles to the Forgách family in the mining area as well.

The role that the Derssffy family played in Upper Hungary was relatively short-lived. The roughly one thousand tenant plots in the tax register made before the turn of the century referred to the domains belonging to the castles of Sáros (Veľký Šariš, Slovakia) and Szádvár owned by Ferenc Dersffy from 1594. He managed to acquire both domains from the heirs of Hans Rueber, former captain general of Upper Hungary (1568–1584), through a lengthy procedure, and then to put them in pledge to Ferenc Dersffy.⁴⁶⁾ However, the estates were passed on to a new owner shortly afterwards, as in 1603 István Csáky laid the foundations for the positions of his family in the royal administration by acquiring these two estates by right of pledge.⁴⁷⁾

Besides the domains of the treasury – most of which had come into the hands of pledge holders in the second half of the 16th century – the lands belonging to the fortresses were also increasingly pledged in the first half of the 17th century. In addition to the domains of the smaller castles, such as those of Putnok, Ónod and Krasznahorka, Tokaj and later also Szendrő became a pledged property from the 1610s.⁴⁸⁾ While maintaining the military personnel of the castles was the responsibility of the ruler, for practical reasons the captain's post was usually filled by the pledge holder, who thus played an increasingly important role in the organization and maintenance of the defence system. However, only this very small elite had at their disposal enough financial capital – namely the resources to “invest” in this, similarly to István Csáky – as well as social capital, i.e., their kinship relations with the life peerages and their circle of *familiares*, which were just as essential as material resources in maintaining the defence system. Ferenc Dávid's statement that,

---

⁴⁶⁾ ÖStA, FHKA, HFU 1593, fol. 776 (36–146). MNL, OL A 57 (Libri Regii), Lib. 5. fol. 213–215. The most important estates of the family lay in the western part of the country, in Sopron County (through the inheritance of the Oláh-Császár family) and in Zólyom, the lord-lieutenant of which was Ferenc Dersffy's brother, Miklós. At the same time, he was also the largest landowner of the county, as the pledge holder of the castle of Zólyom. His marriage to Orsolya Derssffy created a legal basis for Miklós Esterházy to acquire these estates, due to the fact that they were a Dersffy inheritance.

⁴⁷⁾ Klára PAPP, *Az erdélyi Csákyak [The Csáky Family of Erdély]*, Kolozsvár 2011, pp. 20–23.

⁴⁸⁾ A report of the Szepes Chamber on the pledged properties in Upper Hungary in 1619. ÖStA, HKA, HFU Nr. 119, konv. 1619, július 88–89, about Szendrő in more detail: Éva GYULAI, *A törökkori mezőváros [The Turkish Market Town]*, pp. 181–195.

compared to the state of affairs of the mid-sixteenth century, “*there had been no significant shift in the proportion of large estates over 50 years*”⁴⁹⁾ can be considered valid for the mid-seventeenth century as well; however, the Báthory and Dobó families were succeeded by the Csáky, Wesselény, Nyáry and Esterházy families.⁵⁰⁾

However, the most significant family of Upper Hungary was undoubtedly the Rákóczi family. Zsigmond Rákóczi worked his way to the top and entered the highest circles of nobility by performing military service and by way of very successful marriages, characteristic of the *homo novus* of the end of the 16th century, and he was an integral part of the society of the region. In the 1598 tax register, more than half of the *portas* were registered next to his name through his guardianship right to Ferenc and Gáspár Mágóchy, as well as to Ferenc Alaghy.⁵¹⁾ Although his actual landed property was much smaller at that time, he was already a large landowner. Rákóczy’s acquisitions of lands accelerated after the turn of the century; the fact that he made the most of the economic opportunities provided by the long war must have played a great role in this, but his landed estate increased considerably when he was elected prince of Transylvania, or more precisely, when he abdicated that position.⁵²⁾ After his election as prince, György Rákóczi and his sons broke away from the society of the region, but retained a significant influence on it as a parallel social organizing force beside the king. Accordingly, the social and economic questions related to the exercise of power and military organization of the Rákóczi family in Hungary should be investigated in the future by taking modern aspects into consideration, specifically by narrowing it down to, and analysing the institution of, the *familiaritas*.

In connection with the family, László Makkai’s exemplary study of the Rákóczy family’s acquisitions of family property is probably the best known and most elaborated analysis of the history of ownership in the Upper Hungary region.⁵³⁾ I think it is worth noting that besides the two Reformed boys (György and Zsigmond), Pál became Catholic under the influence of his foster mother, Borbála Telegdy, and achieved a remarkable career in the service of the Habsburg ruler.⁵⁴⁾ Following his studies in Vienna and Graz, he inherited the family’s estate in Sáros County, as

⁴⁹⁾ Z. DÁVID, *Az 1598. évi házősszeírás*, p. 31.

⁵⁰⁾ Erzsébet NAGY, *Magyarázatok a »legnagyobb földbirtokosok a Habsburg-királyi Magyarországon az 1640-es években« c. térképhez [Explanations of the map titled »The Largest Landowners in the Habsburg-Royal Hungary in the 1640s«]*, *Agrártörténeti Szemle* 29, 1987, pp. 190–213.

⁵¹⁾ Out of the 4195 taxpaying tenant plots included in the dica tax register of 1598, almost two thousand belonged to the domain of Munkács (1944), which he had to hand over to his foster son, Ferenc Mágóchy, in 1603.

⁵²⁾ Zoltán BORBÉLY, *A végvárrendszer*, pp. 183–187.

⁵³⁾ *Ibidem*.

⁵⁴⁾ Sándor SZILÁGYI, *I. Rákóczi György, 1593–1648*, Budapest 1893.

a result of which he became lord lieutenant of Sáros from 1622 and royal master of the doorkeepers from 1625. Then in 1631 he was appointed by Ferdinánd II to be chief justice, an office he held until his death (1636).⁵⁵⁾ His son László, born to Anna Pethe and belonging to the family of a Catholic intellectual-official of the region, successfully preserved the positions of the Catholic branch of the Rákóczi family until his tragic death during the siege of Várad (Oradea, Romania) in 1664.⁵⁶⁾ In addition to the princely dynasty, it is worth paying attention to the Catholic branch of the family; they were an integral part of the national elite, as is well illustrated by their kinship relationships and the offices they held.⁵⁷⁾

Although there is no accurate data on the size of Pál Rákóczi's landed estate, according to the property classification he can be assigned - at least in the early period of his career - to the category of the more modest landowners, i.e., those with fewer than 1,000 tenant plots, which was still a rather narrow category. This includes the emerging families that formed the regional elite. Since the size of the landed wealth of the nobility changed continuously through inheritance or the acquisition of smaller pledged lands, it is very difficult to draw the borderline for this layer of noble society based on a single snapshot.

However, at the top of the group there are names that received the title of baron shortly after the tax register, or else one of their direct descendants was raised to the peerage, such as the Károlyi, Melith, and Kun of Rozsály families. But there are also families among them, such as the Andrásy and Telegdy families, who were considered wealthy according to the size of the lands they owned, yet were elevated to the peerage and appeared as military or administration dignitaries only generations later, in the second half of the seventeenth century. A counter-example is the Barkóczy family, who owned only 55 tenant plots at the turn of the century. However, in 1631 László Barkóczy was elevated to a baronial status and set his family upon the path to increasing its estate with his brilliant military career.⁵⁸⁾ It is beyond the scope of this study to give a more detailed description of the mobility opportunities of the Hungarian aristocracy in the seventeenth century; I only wish to point out that it was the persons with an estate in the north-eastern part of the country who were elevated to the baronial status in great numbers.

⁵⁵⁾ He took over the office of the judge royal from Alaghy Menyhért, who died on June 15, 1631.

⁵⁶⁾ Ildikó HORN, *Rákóczi László pályája (1633-1664) [László Rákóczi's Career (1633-1664)]*, *Hadtörténelmi Közlemények* 103, 1990, pp. 61-90.

⁵⁷⁾ But we can gain empirical knowledge of its actual manifestations most obviously from László Rákóczi's diary. Ildikó HORN (ed.), *Rákóczi László Naplója [László Rákóczi's diary], 1653-1658*, Budapest 1990.

⁵⁸⁾ A biographical summary based on a very narrow resource base: G. KOROKNAY, *Kállói kapitányok*, pp. 67-72.

However, the modest circle of these landowners was spectacularly concentrated in the region beyond the River Tisza. Its members had regional leadership roles basically there: the Kun and Károlyi families served as lord lieutenant in Szatmár, the Nyáry and Melith families in Szabolcs, and the Daróczy and Lónyay families in Bereg.⁵⁹ It was mostly these families, especially the Nyáry family, who benefited from the Báthory inheritance of Ecsed. As a result, they gained a significant position at the regional level but were not too competitive at the national level. The fact that István Nyáry was granted the title of baron in 1632 illustrates excellently that he stood out from the wealthy nobility of the region, not necessarily due to the size of his landed wealth, but rather to his family relationships with Miklós Esterházy. Although his brother-in-law did not have a particularly good opinion of István Nyáry's abilities, he managed to secure him the post of captain general of Upper Hungary, a position he was very reluctant to take on and had to be dissuaded from resigning on several occasions.⁶⁰

However, the elite of the noble society of the region beyond the River Tisza achieved dominance only within the region; even so, this still far surpassed the positions available for the large number of representatives of the common nobility of the county. After the Bocskai uprising, the captains of the castles of Szatmár (Satu Mare) and those of the somewhat less significant castles of Kálló came from the more modest landowner families, who had very close kinship relations and, in many cases, business relations with the nobility of the Partium. For example, this explains how György Haller was granted the post of captain general of Szatmár. By marrying Borbála, the sister of István Nyáry, he began acquiring properties in Hungary, founding the Catholic branch of his family in the area of the Kingdom of Hungary.⁶¹

Apart from the Nyáry family, the Melith family was the most influential family of the region, gaining a foothold in the region under György Fráter's patronage after escaping from the Ottoman conquest in the sixteenth century.⁶² In the last third of the century, István Melith, as president of the Szepes Chamber, along with his brother Pál, who was granted the title of baron and served as the lord lieutenant

⁵⁹ Zoltán FALLENBÜCHL, *Magyarország főispánjai 1526–1848 [Hungary's Lord lieutenants 1526–1848]*, Budapest 1994, pp. 67, 93–94, 97, 98.

⁶⁰ Miklós Esterházy's letters to István Nyáry, August–September 1640: MNL OL P 707, NB 41, No. 7553–7558.

⁶¹ András Péter SZABÓ, *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája [The Career of an Aristocrat of Erdély in the Seventeenth Century]*, Doctoral (PhD) thesis, Budapest 2008, p. 18.

⁶² József MOLNÁR, *A Subich-nemzetségből származó brebiri Melith-család [The Melith Family of Brebir from the Subich Kindred]*, Hajdúnánás 1939; Emil PETRICHEVICH HORVÁTH, *Az utolsó Csaholyak [The last Csaholy's]*, Turul 53, 1939, pp. 73–77.

of Bereg County due to his service in the cavalry of Szatmár, managed to consolidate the positions of the family. The fact that they belonged to the Catholic denomination played a very important role.⁶³⁾

It can be observed that during the seventeenth century there were very close kin ties among the families mentioned above, and also among the Barkóczy family, the Csapy family of Eszeny, the Károlyi family, Lónyai family, Perényi family, Pethő family of Gerse and the Telegdy family. These relationships reached not just Transylvania but the upper circles of the aristocracy of the Kingdom of Hungary and the wealthy common nobility of the region as well.⁶⁴⁾ A more detailed description of this layer of the more modest landowners, who were highly differentiated according to their wealth, will be the objective of future research, in which special attention should be paid to giving a more detailed analysis of the marriage-kinship as well as the *familiaritas* relationships of both the national elite and the *bene possessionatus* nobility. It was possible for both the Prince of Transylvania and the king to manage the politically extremely unstable region in the north-eastern part of the country only by winning over these families.

Below them there was a very significant layer of the lesser nobility consisting of more than fifty families, which represented a considerable political and wealth potential as owners of 50-to 100-tenant plots. Although the large landowners played a more dominant role west of the River Tisza, the members of the lesser nobility, who acted independently of any social constraints and represented an independent political entity, were also present in fairly large numbers in this part of the country.

By doing further prosopographical and archontological research and carrying out a comparative analysis of the situation in Western Transdanubia, we can answer the question of how much the *familiaritas* relations influenced the personal ambitions of the lesser nobility in the operation of the counties and in the partial diets, as well as what weight these social relationships carried in the military management of the eastern part of the country.

⁶³⁾ Pál LUKCSICS, *A Briberi Melith-család genealógiája [The Genealogy of the Melith Family of Briber]*, Turul 44, 1930, pp. 97–99, Zoltán DARÓCZY, *Az utolsó Melith halála [The Death of the Last Melith]*, Turul 53, 1939, p. 81.

⁶⁴⁾ István FAZEKAS, *Katholische Adelige jenseits der Theiß. Ein Beitrag zur ungarischen Adels-geschichte zwischen 1550 und 1640*, in: Katrin Keller – Petr Mat’ a – Martin Schuetz (edd.), *Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie*, Wien 2017, pp. 43–61, here pp. 53–55.

Conclusion

Due to its geographical location, Upper Hungary played a special role as a buffer zone between the royal part of the Hungarian Kingdom and the Principality of Transylvania during the Turkish occupation. In the decades following the Battle of Mohacs (1526), the Habsburg rulers who succeeded to the Hungarian throne began to reorganise the country's government and administration, instituting reforms which were part of the centralising organisation undertaken by the Habsburgs to consolidate their position as a great power in Central Europe. During this process, new institutions of financial and military administration were established in Upper Hungary, the Szepes Chamber and the captaincy general of Upper Hungary in Kassa, thereby providing a kind of regional autonomy for the area.

However, the centralising policies initiated by Ferdinand I. were limited by the movements of the Hungarian estates led by István Bocskai (1604–1606), as a result of which – in contrast to other states of the Habsburg Monarchy – the Hungarian estates successfully strengthened their rights and privileges. All this coincided with the end of the long Turkish War (1591–1606), which ended open warfare with the Ottomans for decades, so that in the first half of the 17th century, Vienna paid less and less attention to the maintenance and management of the Hungarian defence system, and more and more space was given to the administration of Hungarian estates in these areas.

Within the Hungarian estates, the balance of power clearly shows the predominance of the nobility over the free royal towns and the Catholic ecclesiastical leadership. However, the Hungarian nobility was a highly differentiated social group in the early modern period. From the beginning of the 17th century, persons and families with hereditary titles (baron, *gróf*/count) acquired the right to participate in the Hungarian Diets in person, while the masses of the common nobility could only participate in the legislature by proxy, through the delegates of the noble county. The stratification of the social hierarchy can be more clearly expressed by comparing wealth backgrounds. On this basis, we can also distinguish a national elite within the nobility, which included only a dozen families but owned almost a third of the country's landed property. This narrow national elite became an increasingly closed circle of relatives by the mid-17th century. The majority of the aristocracy was on a much more modest level in terms of wealth, and their contacts and activities were mainly regional. A similar wealth differentiation is noticeable among the middle classes, but the regional differences are more striking.

In the western part of the country, the aristocracy, which constituted the national elite, had a near monopoly on the management of the military defence system and the leadership of the estate institutions, and they relied on a dependent, and not very wealthy, middle class. In Upper Hungary the positions of the high

aristocracy were much more limited. They held the very complex post of captain general in Upper Hungary, but in the smaller castles of the defence system, which was structured in depth, we find members of the regional elite and a very wealthy group of commoner nobles. The members of this "*bene possessionatus*" had a financial background almost independent of the nobility and pursued an independent estate policy. This specificity gave the Upper Hungary region a dominant political image, which was a dominant part of the social support for the 17th-century estate movements.

Table 1: Owners of more than 100 serf houses in Upper Hungary in 1598

Rákóczi Zsigmond	4195	Widow of Prépostváry Bálint	192
Báthori István	3573	gersei Pethő Ferenc	190
Homonnai István	1899	gersei Pethő István	186
Dobó Ferenc	1681	Thököly Sebestyén	183
Homonnai György	1352	Becsky György	168
Dersffy Ferenc	1005	Kállay György	157
Forgách Zsigmond	802	Palocsay György	157
Székely György	771	Pethe László	151
Widow of Károlyi Mihály	698	Bornemissza Miklós	149
Homonnai Barnabás	591	Kapy András	141
Widow of Thelegdy Pál	559	The Orphans of Gergely Horváth	140
Melíth Pál	453	Sulyok István	139
Andrássy Mátyás	409	Péchy Zsigmond	135
Kun László	390	Alaghy Ferenc	134
Széchy Tamás	346	Pethő Gáspár	122
Szakolyi Miklós	339	Büdi Mihály	116
palocsai Horváth György	331	Monoky Péter	112
Prépostváry István	296	Bánffy István	110
Paczóth Ferenc	290	Espán István	110
Kun Gáspár	237	Pethe Márton	110
Sebesy Pál	220	Widow of Tárkányi János	106
Andrássy Mátyás and the family of Csetneki	215	Keczer István	105
Widow of Perényi György	210	Serényi Mihály	101
Perényi István	200	Ujlaky Mihály	99
Ibrányi Ferenc	195	Daróczy Ferenc	97
Widow of Thelegdy János	194	Szakolyi Péter	95

Map 1. Source: Pálffy Géza - Nagy Béla - Borbély Zoltán

Zoltán B o r b é l y

STRUKTURA ŠLECHTICKÉ SPOLEČNOSTI A INSTITUCIONÁLNÍ RÁMEC JEJÍHO ŽIVOTA V HORNÍCH UHRÁCH V PRVNÍ POLOVINĚ 17. STOLETÍ

SHRNUTÍ

Ekonomická, sociální i politická role šlechty se v 17. století radikálně změnila ve většině evropských zemí včetně Uher. Vídeňská smlouva, která roku 1606 ukončila Bočkajovo povstání, zachovala a dále posílila šlechtická privilegia, a tím zakonzerovala feudální instituce i autonomii uherských magnátů a jejich samosprávu. Jednotlivé vrstvy šlechty se odlišným způsobem podílely na této stavovské samosprávě a na fungování vojenského obranného systému, který se ovšem v různých částech země lišil. V Horních Uhrách vytvořila šlechta komplexní systém vycházející z geografických odlišností a z rozsahu tohoto území.

Předložená studie analyzuje strukturu šlechty usazené v Horních Uhrách a snaží se postihnout její působení na různých úrovních vojenského obranného systému i v rámci stavovské samosprávy první poloviny 17. století, přičemž je kladen důraz na průniky mezi oběma oblastmi. Lze shrnout, že se v rámci uherské aristokracie vytvořila celostátní elita šesti či sedmi rodů, které kontinuálně obsazovaly nejvyšší pozice v rámci zemské správy a které byly navíc navzájem pokrevně spřízněny. Začátkem 17. století došlo k posílení jejich postavení, zároveň však tyto aristokratické špičky doplňovala místní šlechta, rody jako Nyáry, Melith nebo Károlyi. Jejich členové následovali po roce 1608 nejvyšší uherské aristokraty i ve funkcích vojenských komisařů, jejichž pozice byla ovšem v Horních Uhrách slabší než na západě země nebo v Chorvatsku. Narůstající samostatnost uherské šlechty i v otázce vojenského obranného systému navíc souvisí s koncem dlouhé turecké války (1591–1606), po níž následovala v první polovině 17. století desetiletí bez otevřeného válečného konfliktu. Ze strany Vídně proto byla věnována menší pozornost také „údržbě“ uherského vojenského systému, čehož stavovská správa ihned využila a postupně přebírala jeho organizaci.

Jiří J u s t

***POZNAMENÁNÍ NĚKTERÝCH VĚCÍ ANEB SKUTKŮ
VÁCLAVA HOLÉHO JAKO REFLEXE KONFESNÍHO
NÁSILÍ NA VÝCHODOČESKÉM PANSTVÍ
PERNŠTEJNŮ PO POLOVINĚ 16. STOLETÍ****

ABSTRACT

Poznamenání některých věcí aneb skutků *by Václav Holý as a Reflection on Confessional Violence at the Pernštejn's Estate in East Bohemia after the Middle of the 16th Century*

The Unity of Brethren - which was subjected to persecution after 1547 due to the renewal of St Jacob's Mandate - had a fairly dense network of congregations in East Bohemia, especially at the estates of the Pernštejn family and the Kostka of Postupice family. These noble families' attitude to the existence of the Unity of Brethren was lenient and they did not prevent it from spreading, but since the ruler had issued the mandate prohibiting the Unity of Brethren to exercise religious activities, they had to order the congregations at their premises to close down and to ensure that the ruler's will would be respected. Had they not done so, they would have been punished just as priests of the Unity of Brethren who attempted to ensure at least essential functioning of their religious communities by celebrating secret services and by intensive pastoral care. In the region below the Orlické Mountains, members of the Unity of Brethren congregations were cared for by priest Václav Holý - his fate in the period 1547-1559 is documented in a collection entitled *Acta Unitatis Fratrum*, which is the largest collection of documents pertaining to the history of non-Catholic confessional culture in the 16th century Bohemian lands.

Keywords: The Unity of Brethren - *Acta Unitatis Fratrum* - House of Pernštejn - Religious persecution

---

* Obrysy tohoto pojednání byly prezentovány dne 14. září 2017 na 11. sjezdu českých historiků v Olomouci v referátu „Poznamenání některých věcí aneb skutků bratrského kněze Václava Holého“ v rámci panelu Cesty k pochopení hodnoty raně novověkých narativních pramenů.

Náboženské dějiny Čech prošly v 16. století poměrně složitým vývojem, který na jedné straně vedl k určité konsolidaci katolické církevní správy, otřesené odklonem velké části obyvatel k církevní reformě podněcené husitským hnutím a ústící ve zřízení autonomní utrakvistické správy s vlastní konzistoří po polovině 15. století, na straně druhé k etablování protestantských konfesních kultur, které na našem území probíhalo v důsledku vlivu evropské reformace a přispělo k další diverzifikaci náboženské scény. Specifický konfesní útvar představovala v tomto procesu jednota bratrská, která se v roce 1467 volbou vlastního kněžstva vyčlenila ze struktur utrakvistické církve, čímž se proměnila v autonomní společenství, které ovšem stálo mimo právní rámec vymezený ujednáním kutnohorského míru z roku 1485.¹⁾ Její působnost tím zůstala omezena jen na šlechtická panství, pokud na nich byly vrchnosti ochotné tolerovat existenci bratrských sborů, případně riskovat určitý postih ve chvíli, kdy panovník obnovil protibratrské mandáty.

Základní opatření proti jednotě bratrské, jehož platnost trvala až do vyhlášení Rudolfova majestátu na náboženskou svobodu, vydal král Vladislav Jagellonský v souvislosti s usnesením svatojakubského sněmu, který se sešel v Praze 25. července 1508.²⁾ Mandát zakazoval bratřím konat jejich shromáždění, nařizoval konfiskaci budov, které se k těmto účelům využívaly, popř. zabavení a zničení jejich spisů. Správci bratrských sborů a učitelé měli být postaveni před kněžstvo obou v zemi povolených náboženských stran a poučeni. Všichni stoupenci jednoty se museli rozhodnout, ke které z těchto stran se připojí.³⁾ Postih hrozil i vrchnostem, které by na svých panstvích aktivity bratří trpěly a odmítly by naplnit panovníkovu vůli.

Zatímco valnou část první poloviny 16. století působila jednota bratrská v obou hlavních zemích České koruny zejména díky ochraně svých šlechtických vrchností téměř nerušeně, což se projevilo na rostoucím počtu jejich stoupců, situace v Čechách se dramaticky změnila po nezdařeném stavovském povstání v roce 1547. Král Ferdinand I. využil situace, kdy se stavovská opozice dostala v důsledku postihu účastníků odboje do defenzivy a pokusil se systematictěji zasáhnout také do

¹⁾ Základní přehledovou literaturu k náboženským dějinám Čech v první polovině 16. století představují práce: Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547 I/I-II*, Praha 1968, 1984; Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530*, München – Wien 1981; TÝŽ, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985; Josef MACEK, *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001. K dějinám jednoty bratrské srov. Joseph Theodor MÜLLER, *Geschichte der Böhmischen Brüder I-III*, Herrnhut 1922–1931; Amedeo MOLNÁR, *Boleslavští bratři*, Praha 1952; Rudolf ŘÍČAN, *Dějiny jednoty bratrské*, Praha 1957.

²⁾ J. MACEK, *Víra a zbožnost*, s. 332.

³⁾ Text mandátu vydal František PALACKÝ (ed.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské VI*, Praha 1872, s. 391–393.

náboženských záležitostí.⁴⁾ Vykázal ze země luteránské duchovní, kteří působili především v pohraničních oblastech Čech,⁵⁾ zásadnějším způsobem však mohl postihnout jednotu bratrskou, protože se pod přímý vliv úředníků komory dostala řada panství konfiskovaných šlechtickým stoupencům jednoty. Na některých z těchto panství působily významné sbory jako například v Litomyšli, která byla centrem bratrské správy pro celé východní Čechy.⁶⁾ Řada bratrských duchovních za nastalé situace opustila zemi a spolu s několika sty poddaných z panství Litomyšl, Nový Bydžov a Chlumeck nad Cidlinou odešla do Polska a Královských Prus, kde se během následujících let vytvořila nová samostatná provincie jednoty. Těžiště činnosti bratří se na další dvě desítky let přesunulo na Moravu, která zůstala – i díky odporu zemské stavovské reprezentace – před plošnými zásahy panovníka do náboženských záležitostí víceméně ušetřena.

Nejistá situace, do níž se jednoty v Čechách po roce 1547 dostala, ovšem nezabránila jejímu vedení v realizaci pozoruhodného historiografického díla, které mělo vyvážit nedávné ztráty důležitého archivního materiálu a zároveň předejít dalším, které by mohly vzniknout v souvislosti s nastalým pronásledováním. V květnu 1546 postihl východočeskou Litomyšl ničující požár, jemuž padla za oběť značná část města, včetně budovy bratrského sboru a v něm uloženého archivu, kam se biskup Jan Augusta rozhodl soustředit vedle běžných písemností vzniklých činností jeho úřadu také starší bratrské spisy.⁷⁾ Aby se zabránilo dalším podobným ztrátám původního rukopisného materiálu, rozhodl se kněz Jan Černý, správce sboru v Mladé Boleslavi a člen úzké rady, že kromě písemného zachycení

⁴⁾ Události spojené se stavovským povstáním i potrestání jeho účastníků podrobně popsal J. JANÁČEK, *České dějiny I/I*, s. 173–347. Srov. též Petr VOREL, *Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29.–30. 9. 1997*, Pardubice – Praha 1999.

⁵⁾ Jiří JUST – Zdeněk R. NEŠPOR – Ondřej MATĚJKA et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009, s. 69–71.

⁶⁾ Postih jednoty bratrské po porážce povstání přehledně shrnul J. JANÁČEK, *České dějiny I/I*, s. 328–332. Ze starších prací srov. Karel TIEFTRUNK, *O příčinách krutého pronásledování bratří českých v letech 1547 a 1548*, *Časopis Musea Království českého* 43, 1869, s. 72–86; TÝŽ, *O protivěnstvích Jednoty bratrské v Čechách l. 1547 a 1548*, *Památky archaologické a místopisné* 9, 1871–1873, sl. 177–188; Václav SCHULZ, *Jak se nakládalo s Českými Bratry po vydání královského mandátu r. 1548*, *Časopis Musea Království českého* 72, 1898, s. 555–558.

⁷⁾ Srov. dopis Jana Černého Matthiasi Flaciu Illyrikovi, datovaný 10. května 1556 v Mladé Boleslavi; Národní archiv Praha, Akta Jednoty bratrské – Acta Unitatis Fratrum (dále jen AUF), sv. VIII, fol. 155r–v; Anton GINDELY (ed.), *Quellen zur Geschichte der Böhmischen Brüder, vornehmlich ihren Zusammenhang mit Deutschland betreffend*, Wien 1859, s. 278. Požár Litomyšle a jeho následky barvitě popsal Jakub Bilek ve svém líčení o uvěznění a žalářování Jana Augusty; Mirek ČEJKA (ed.), *Historie pravdivá Jana Augusty a Jakuba Bilka*, Středokluky 2018, s. 14–16.

současného dění v Čechách bude pro paměť budoucím generacím systematicky shromažďovat a opisovat i starší na různých místech dochované bratrské prameny. S touto činností započal v roce 1551, a když mu v souvislosti s jeho nástupem do biskupského úřadu o dva roky později vyvstala řada nových povinností, předal práci Janu Blahoslavovi, který se v Mladé Boleslavi jako Černého učedník připravoval k duchovenskému povolání. Tímto způsobem byly položeny základy rukopisné sbírky *Acta Unitatis Fratrum*, která je svými čtrnácti dochovanými svazky nejvýznamnějším souborem pramenů k dějinám a teologii jednoty bratrské v 15. a 16. století.⁸⁾

Blahoslav shromážděné texty nejprve sám načisto opisoval a zároveň je opatřil vlastním spojujícím komentářem. Položil tím základ první řadě *Akt*, kterou dnes tvoří svazky č. 7–10 a 12–14.⁹⁾ Látka je v nich řazena chronologicky a zaznamenává právě uplynulé události. V práci pokračoval i poté, kdy byl v roce 1557 zvolen biskupem a o rok později přesídlil do moravských Ivančic. Zde však již angažoval celou skupinu opisovačů, kterou tvořili zejména jáhni a pomocní kazatelé, působící při jeho sboru, a snad i někteří nadanější studenti bratrské ivančické školy. Jeho nejbližším spolupracovníkem na *Aktech*, a to pravděpodobně již v době jeho působení v Mladé Boleslavi, byl kněz Vavřinec Orlík († 1589), na něž Blahoslav v Ivančicích delegoval i část organizační složky práce, jak dokazují Orlíkovy četné příписky v několika svazcích.¹⁰⁾ Orlík pocházel z východních Čech, narodil se v roce 1520 v Solnici, nebo v Brandýse nad Orlicí a s prostředím, odkud pocházel, udržoval i v pozdější době kontakty. V roce 1553 byl na synodu v Přerově ordinován na kněze, nevíme však s jistotou, kde do doby, než odešel s Blahoslavem do Ivančic,

⁸⁾ V kritické edici byly doposud vydány pouze texty prvních dvou svazků: Jaroslav BIDLO (ed.), *Akty Jednoty bratrské I–II*, Brno 1915, 1923. První čtyři svazky AUF byly zpřístupněny taktéž v bilingvní regestové edici: Joachim BAHLCKE – Jindřich HALAMA – Martin HOLÝ – Jiří JUST – Martin ROTHKEGEL – Ludger UDOLPH (edd.), *Acta Unitatis Fratrum. Dokumente zur Geschichte der Böhmischen Brüder im 15. und 16. Jahrhundert I. Regesten der in den Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV überlieferten Texte*, Wiesbaden 2018; TITÍŽ, *Acta Unitatis Fratrum. Prameny k dějinám jednoty bratrské v 15. a 16. století I Regesty textů dochovaných v rukopisných svazcích Acta Unitatis Fratrum I–IV*, Praha 2021 (v tisku). K současnému edičnímu projektu srov. Martin ROTHKEGEL, *Éditionsprojekt Acta Unitatis Fratrum*, Comenius Jahrbuch 19, 2011, s. 241–244; Jiří JUST, *Acta Unitatis Fratrum. Ediční projekt*, Folia Historica Bohemica 29, 2014, s. 451–462.

⁹⁾ Vlastní rukou opsál Blahoslav celé svazky č. VII a VIII. Edita BLAŽKOVÁ [=Štěříková], *Blahoslavova Akta Jednoty bratrské*, diplomová práce Univerzity Karlovy, Praha 1960, s. 27–28.

¹⁰⁾ Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Blahoslavova Akta Jednoty bratrské*, Theologická příloha Křesťanské revue 31, 1964, s. 81–88, 97–105. Orlíkovy životní osudy shrnul Jiří JUST – Martina ŠAROVCOVÁ, *Bohemian Book Painting in the Early Modern Period in a New Context. An Illuminated Printed Book from the Property of the Bohemian Brethren Priest Vavřinec Orlík*, Umění 64, 2016, s. 462–479.

jako duchovní působil.¹¹⁾ Během práce na *Aktech* si sám pro své vlastní účely pořizoval opisy bratrských pramenů, které si nechal svázat teprve tehdy, kdy již opět pobýval ve středních Čechách.¹²⁾ Orlikův svazek obsahuje řadu textů, které jsou dochovány i v jiných svazcích *Akt*, především ve druhém, ale také množství unikátních jednotek, zejména teologických traktátů. Poslední souvislou částí Orlikova svazku, zapsanou na 89 foliích, je však historiografický opus, který nese název *Poznamenání některých věcí aneb skutků, co se dalo v tomto Království českém, počna od léta Páně 1547. až dosavad, zvláště s jednotou bratrskou, jak na ni Pán Bůh dopustiti ráčil veliké úzkosti a trápení skrze Antikrista a moc světa*.¹³⁾ Jeho autorem je bratrský kněz Václav Holý, který v 50. a 60. letech 16. století působil právě v té části východních Čech, odkud pocházel Vavřinec Orlík.

O autorovi samotném není k dispozici příliš mnoho informací. Nebyl pouhým řadovým knězem, ale není o něm známo, že by kromě *Poznamenání* vytvořil jiné literární dílo nebo významněji zasáhl do dějin jednoty.¹⁴⁾ Narodil se někdy na přelomu první a druhé dekády 16. století a prvním jistým letopočtem v jeho životním běhu je rok 1537, kdy byl na synodu v Prostějově vysvěcen ke kněžskému úřadu.¹⁵⁾ Nevíme však, kde celé další desetiletí jako správce sboru působil. Není vyloučeno, že to bylo na Moravě, neboť bratrský biskup Martin Michalec, jehož sídlem byl od roku 1537 Prostějov, mu krátce před svou smrtí, jež nastala v lednu 1547, odkázal část svých českých knih, jak je zapsáno v jeho poslední vůli zanesené v pozůstalostní knize města Prostějova.¹⁶⁾ V době, kdy se jednota bratrská dostala v Čechách

¹¹⁾ Joseph FIEDLER (ed.), *Todtenbuch der Geistlichkeit der Böhmischen Brüder*, Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen, Abt. 1. Scriptorum, Bd. V. Codex Strahoviensis. Todtenbuch der Geistlichkeit der Böhmischen Brüder, Wien 1863, s. 213–310, zde s. 286.

¹²⁾ Polokožená vazba, která byla provedena v mladoboleslavské bratrské knihařské dílně, je na přední desce opatřena monogramem W O a letopočtem 1582. Ivan VÁVRA, *Knížní vazby bratrské dílny ivančicko-kralické (1562–1620)*, in: Bohumil Nuska (ed.), *Historická knižní vazba*. Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb 5–9, 1966–1970, s. 86–160; zde s. 97–100, 147, č. 32. Orlík zemřel 21. dubna 1589 v Klášteře Hradiště nad Jizerou na panství Jana Labounského z Labouně, není vyloučeno, že právě tam po svém návratu z Ivančic pobýval.

¹³⁾ AUF XI, fol. 256r–344v.

¹⁴⁾ Skromné životní údaje zachycuje tzv. Nekrologium jednoty bratrské. J. FIEDLER (ed.), *Todtenbuch*, s. 253.

¹⁵⁾ Tamtéž.

¹⁶⁾ Jan KÜHNDEL, *Kulturní a majetkové poměry Prostějova v 16. stol. na základě poručení*, Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané 1, 1923, s. 28–52; zde s. 36. Od bratrských duchovních se očekávalo, že své knihy, ať již rukopisné nebo tištěné, před svou smrtí odkáží biskupům, kteří jimi po vzájemné dohodě obohacovali diecézní knihovny. To zároveň nevylučovalo omezené individuální odkazy jako v případě Martina Michalce a Václava Holého.

v důsledku panovníkových opatření do potíží a byla ohrožena existence jejich sborů, působil Václav Holý již ve východních Čechách. Je doložen v roce 1547 jako správce sboru v Žamberku, o tři léta později přešel do Rychnova nad Kněžnou, ale ještě v roce 1550 byl nucen působiště opět změnit a usadil se v Solnici.¹⁷⁾ Jeho pohyb v prostoru Podorlicka, který lze dobře doložit na základě jeho vlastních zpráv v *Poznamenání*, byl závislý na momentální situaci vyvolané obnovením protibratrského mandátu a na ochotě lokálních šlechtických vrchností nařízení tohoto mandátu naplňovat, jak bude níže popsáno.

Protože Václav Holý i za nepříznivých okolností jako duchovní správce obstál a vedle odvahy zřejmě projevil i dostatek organizačních schopností, byl v roce 1550 na synodu v Prostějově zvolen do úzké rady, vedoucího grémia jednoty bratrské, v němž kromě biskupů (seniorů) zasedali také tzv. „spolulosní“, neboli konsenioři, jichž bylo po prostějovském synodu spolu s Holým celkem třináct.¹⁸⁾ Jeho vstup do organizačně-správních struktur jednoty se odrazil také na rozšíření jeho geografické působnosti. V 50. letech 16. století zahrnovala prakticky oblast celého Podorlicka od Nového Města nad Metují až po pravý břeh Tiché Orlice. Kromě Rychnova nad Kněžnou, Žamberku a Solnice je doložena Holého pastýřská a vizitační činnost, která se realizovala i konáním tajných shromáždění, také v Kostelci nad Orlicí, Libchavách, Ústí nad Orlicí a v Brandýse nad Orlicí, který se v roce 1558 stal Holého sídlem.¹⁹⁾ Ze všech uvedených míst právě Brandýs jevil z hlediska bratrské správy největší perspektivy rozvoje. Panství v uvedeném roce odkoupila za 7000 kop grošů českých od královské komory do dědičné držby Libuše z Lomnice a již následujícího roku jej odkázala svému synovi z prvního manželství Janovi staršímu ze Žerotína.²⁰⁾ Dlouhodobá přízeň vrchnosti vedla k tomu, že se z Brandýsa postupně vytvořilo stabilní centrum východočeských sborů, které snad již v roce 1564, tedy ještě v době, kdy zde působil Václav Holý, poskytlo dočasné útočiště a zázemí Janu Augustovi, propuštěnému z královské internace.²¹⁾

¹⁷⁾ Ferdinand HREJSA, *Sborové Jednoty bratrské*, Praha 1935, s. 51.

¹⁸⁾ Joseph Theodor MÜLLER, *Geschichte der Böhmischen Brüder III. Die polnische Unität 1548-1793. Die böhmisch-mährische Unität 1575-1781*, Herrnhut 1931, s. 397; srov. též J. FIEDLER (ed.), *Todtenbuch*, s. 253.

¹⁹⁾ F. HREJSA, *Sborové*, s. 26–27.

²⁰⁾ August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze království Českého II. Hradecko*, Praha 1883, s. 138. V bratrském *Nekrologiu* je Žerotín, který patřil k předním ochráncům jednoty bratrské v Čechách i na Moravě stejně jako jeho syn Karel starší ze Žerotína, charakterizován jako „člověk pokojný a dobrých lidí zvláštní ochránce, mnohým lidem v radách a v věcech dosti nesnadných velice potřebný“. J. FIEDLER (ed.), *Todtenbuch*, s. 276.

²¹⁾ AUF IX, fol. 137v–138r. Joseph Theodor MÜLLER, *Geschichte der Böhmischen Brüder II (1528-1576)*, Herrnhut 1931, s. 377.

Na rozdíl od předchozí dekády byla 60. léta 16. století pro Václava Holého relativně klidným obdobím, které českým sborům přineslo konsolidaci poměrů a vnitřní rozvoj. V roce 1562 vedení jednoty na synodu v moravském Přerově schválilo revidovaný dokument, který nově vymezoval povinnosti členů úzké rady.²²⁾ Podepsali jej všichni čtyři biskupové (Jan Černý, Matěj Červenka, Jiří Izrael a Jan Blahoslav) a úřadující konsenioři, mezi nimi na prvním místě Václav Holý.²³⁾ Je to však jediný doklad, který v tomto období zachycuje Holého úřední činnost a zároveň také časově poslední záznam o jeho působení. Václav Holý zemřel 29. srpna 1570 v Brandýse nad Orlicí a zde byl „na novém krchově“ o dva dny později pohřben.²⁴⁾ Bratrský kněz Samuel Benedikt, který v závěru 16. století vykonával úřad správce sboru v Kostelci nad Orlicí, do jednoho z dochovaných exemplářů Eberova *Historického kalendáře* k datu 29. srpna retrospektivně poznamenal, že Václav Holý byl „pochován při kostele novém“.²⁵⁾ Z kombinace těchto údajů vyplývá, že místem Holého pohřbu se stal hřbitov při kostelíku, který nechal na místě zvaném Loukoř vystavět zmíněný Jan starší ze Žerotína, a to především jako své rodové pohřebiště.²⁶⁾

Poznamenání, díky němuž bývá Václav Holý moderními historiky pokládán za jednoho z bratrských dějepisců,²⁷⁾ je barvitým vylíčením událostí, které postihly po roce 1547 sbory jednoty ve východních Čechách v důsledku panovníkových protibratrských opatření a jichž byl Holý mezi lety 1547 a 1558 (respektive 1560) svědkem. Základem díla, který zároveň tvoří jeho časovou linii, je Holého vyprávění o těžkostech, s jakými se museli po obnovení svatojakubského mandátu vypořádat stoupenci jednoty bratrské v podorlických sborech Žamberku, Rychnově nad Kněžnou, Solnici, Novém Městě nad Metují, Brandýse nad Orlicí, Kostelci nad Orlicí, Kunvaldu a v Javornici. Některé části tohoto vyprávění mají charakter sa-

²²⁾ Celé znění dokumentu, který je v bratrských pramenech citován také jako „sexternik officiorum“, obsahuje dochovaný synodní protokol. Antonín GINDELY (ed.), *Dekrety Jednoty bratrské*, Praha 1865, s. 208–212.

²³⁾ Tamtéž, s. 212. Holého pozice mezi podepsanými osobami poukazuje na fakt, že Holý byl od roku 1560 v úzké radě služebně nejstarším konseniorem. Srov. J. T. MÜLLER, *Geschichte III*, s. 398.

²⁴⁾ J. FIEDLER (ed.), *Todtenbuch*, s. 253. Autor záznamu *Nekrologia*, kterým byl v období mezi lety 1560–1589 Vavřinec Orlik, o Holém poznamenal, že byl „muž Bohu a jednotě věrný, pracovitý, snažný a šlechtitný a bez ouhony etc. nemocní drahně let ztrápený“; tamtéž.

²⁵⁾ Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 109640-A, s. 283. Záznamy, na nichž se kromě Samuela Benedikta podíleli tři další bratřští duchovní, otiskl Ferdinand MENČÍK (ed.), *Kalendářní zprávy o některých moravských bratrech*, Zprávy o zasedání Královské české společnosti nauk – třída filosoficko-historicko-filologická 1885, s. 67–76. V této edici však zápis o smrti Václava Holého, zřejmě v důsledku editorova přehlédnutí, chybí.

²⁶⁾ A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 139.

²⁷⁾ Kamil KROFTA, *O bratrském dějepiscství*, Praha 1946, s. 66–68.

mostatného líčení, jinde jde spíše o spojující texty, jejichž účelem bylo zasadit do kontextu opisy dobových dokumentů, kterými byl Holého text na mnoha místech doplňován. V podstatě jde o podobný přístup, který aplikoval v sedmém svazku *Akt* Jan Blahoslav, byť Holého dílo nedosahuje stejné literární kvality a je menšího rozsahu.²⁸⁾ Vzhledem k jeho úzkému zaměření na regionální prostor Podorlicka je spíše také jen doplňkem velkoryseji pojatého záměru Jana Černého a Jana Blahoslava, nicméně jeho vypovídací hodnota spočívá právě v detailním pohledu na konkrétní následky panovníkových opatření v prostoru a čase. Umožňuje nám poznat, jakými cestami docházelo k realizaci královských výnosů namířených po roce 1547 proti nelegálnímu společenství jednoty bratrské, vrhá světlo na jednotlivé aktéry tohoto procesu a v neposlední řadě poukazuje na to, jak do něj byly zapojeny instituce vrchnostenské správy. Zároveň nám Holého líčení dává poznat, jakými způsoby na situaci reagovali představitelé bratrských sborů, zejména jejich duchovní správci, jakými strategiemi se snažili postihnout, který byl spojen i se ztrátou hmotného majetku jednotlivých sborů, odvracet či alespoň oddalovat a nakolik byli přitom úspěšní. Tím *Poznamenání* zároveň nabízí vhled do organizační struktury bratrských sborů a jejich duchovní správy.

Přestože máme k dispozici pouze opis *Poznamenání* v Orlikově svazku *Akt*,²⁹⁾ z některých formulací v textu vyplývá, že Holého líčení vzniklo retrospektivně, snad přímo na vyžádání Vavřince Orlíka, který jej chtěl získat pro svou soukromou sbírku bratrských dokumentů.³⁰⁾ Není jasné, zda jsou Holého autorské pasáže zcela původním textem, či do jaké míry jsou upraveny Orlikovými redakčními zásahy. Nevíme ani, zda veškeré opsané dokumenty shromáždil sám Holý, nebo zda se iniciativy chopil i Vavřinec Orlík, který mohl získat některé z opsaných pramenů dodatečně. Konečně nelze též spolehlivě rozhodnout, zda si Orlík nechal Holého *Poznamenání* opsat ještě před svým odchodem do Ivančic, k němuž došlo zřejmě

²⁸⁾ Za určitý nedostatek díla lze též považovat poněkud matoucí umístění opisů některých dokumentů, které se vymykají z chronologie Holého líčení. Jde však pouze o jednotlivé případy.

²⁹⁾ Téměř celý text *Poznamenání* je v AUF XI zapsán rukou jednoho písaře (k tomu dále srov. pozn. 31). Z hlediska vzniku Orlikova svazku stojí za pozornost, že se na opisu jeho textů podílelo ve srovnání s jinými svazky AUF nejvíce písařů (celkem 15, přičemž jen čtyři z nich opisovali texty také pro svazky Blahoslavovy chronologické řady AUF). Ani jeden text neopsal Orlík sám, od něj pocházejí pouze různé rozsáhlé poznámky připisované k textům zejména na okraji. Srov. E. BLAŽKOVÁ, *Blahoslavova Akta*, s. 30–31, 92–96.

³⁰⁾ Na fol. 247v, kde jsou popisovány události, k nimž došlo na potštejnském panství v roce 1549, autor o Jaroslavi z Pernštejna uvádí: „*toho času ještě pán panství potštejnského*“ (Jaroslav z Pernštejna prodal Potštejn knížeti Arnoštovi Bavorskému v roce 1556). Konkrétní údaj pro dataci se nachází na fol. 279r, kde Holý ve zpětném pozitivním hodnocení svého nekompromisního odmítnutí přijímat svátosti od utrakvistických duchovních konstatuje: „*Až i nyní tohoto léta 1558. táž svoboda nám zůstává a Pán Bůh jí žehná do dnešního dne.*“ Teprve v tomto roce tedy začal Holý psát své *Poznamenání*.

teprve v roce 1559, nebo zda opis vznikl až v době jeho ivančického pobytu.³¹⁾ Na některé z těchto otázek snad nalezneme odpověď pokračující výzkum celé sbírky *Acta Unitatis Fratrum*. Na poněkud jistější půdě se dostáváme při zvažování otázky, jakým způsobem se Orlík k Holého *Poznamenání* dostal. Zde můžeme předpokládat vzájemné kontakty obou osob, dané jejich vztahem k oblasti Podorlicka.

Václav Holý své líčení začíná teologizující úvahou,³²⁾ v níž vysvětluje, proč Bůh dopouští pronásledování jednoty. Zmiňuje přitom obnovení svatojakubského mandátu v roce 1547 a jeho bezprostřední následky, zejména likvidaci bratrského sboru v Litomyšli a odchod jeho členů do polského exilu. Nezastírá také, že mnozí byli událostmi zaskočeni a propadli pochybnostem, jiní naproti tomu trpělivě podstoupili žalářování. Zmiňuje, že jednota se pokoušela před panovníkem písemně obhájit,³³⁾ ale se svým vysvětlením, že bratří nejsou ti „pikharté“, na něž se mandát vztahuje, nenalezla pochopení.³⁴⁾ Holý dále líčí postihy konkrétních bratrských sborů, přičemž do textu vkládá list arcivévodý Ferdinanda Tyrolského královským komisařům,³⁵⁾ v nichž je zpravuje, že poručil hejtmanům panství Litomyšl, Rychmburk a Rohozec (na všech se nacházely bratrské sbory), aby zajistili přestoupení zde usedlých bratří do církve podobojí nebo pod jednu. Pokud se nepodvolí, mají být vypovězeni ze země Koruny české. Dále Holý informuje o vystěhování bratří z Litomyšle, (Nového) Bydžova, Chlumce nad Cidlinou a Turnova a poté v líčení obrací pozornost na potštejnské panství, které stojí v centru jeho zájmu.

Spojené potštejnsko-litické panství vlastnili od konce 15. století Pernštejnové, kteří je v roce 1495 odkoupili od Jindřicha I. z Minsterberku.³⁶⁾ Spolu s pardubic-

³¹⁾ Vzhledem k tomu, že ruka opisovatele textu Holého *Poznamenání* se nenachází v žádném ze svazků Blahoslavovy chronologické řady AUF, je pravděpodobné, že jej Orlík angažoval ještě před svým odchodem do Ivančic. Tuto hypotézu by mohl podpořit fakt, že texty v AUF XI, fol. 341r–344r, které zachycují dokumenty vzniklé v roce 1559 a 1560, evidentně opsál ještě jiný pisář, čehož si E. Štěrliková při svých paleografických analýzách nepovšimla; srov. E. BLAŽKOVÁ, *Blahoslavova Akta*, s. 31. Pořadí složek s jednotlivými texty v Orlíkově svazku není při posuzování otázky chronologie vzniku opisů rozhodující (text Holého *Poznamenání* je poslední jednotkou opsanou ve sv. AUF XI), protože složky byly seřazeny a svázané do knižního bloku teprve v roce 1582.

³²⁾ AUF XI, fol. 256r–257v.

³³⁾ Srov. nedatovaný list jednoty bratrské Ferdinandovi I. do Augsburgu (tamtéž, fol. 43v–47r) a také nedatovaný list císaři Karlu V., v němž bratří prosí, aby se císař u svého bratra přimluvil (tamtéž, fol. 47r–v). Odpověď Ferdinanda I. je datována 7. ledna 1548 v Augsburgu (tamtéž, fol. 47v–48r).

³⁴⁾ Tamtéž, fol. 257v–258r.

³⁵⁾ Tamtéž, fol. 258r–259r (list je datován na Pražském hradě 4. května 1548).

³⁶⁾ František PALACKÝ (ed.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské V*, Praha 1862, s. 550–552; A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 83; Petr VOREL, *Vývoj pozemkové držby pánů z Pernštejna v 15.–17. století*, in: Týž (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1995,

kým panstvím tvořilo jádro jejich majetku v Čechách, který v průběhu dalších desetiletí významně zvětšovali. Tyto akviziční aktivity vyvrcholily za Jana z Pernštejna, který se však ve 40. letech 16. století dostal do finanční krize, s jejímiž následky se po jeho smrti jen s velkými obtížemi vyrovnávali jeho synové Jaroslav a Vratislav, kteří byli donuceni odprodat velké části pernštejnského česko-moravského dominia. Postava Jana z Pernštejna je významná i z hlediska náboženských dějin. Patřil k předákům české nekatolické opozice a usiloval o reformu utrakvistické církve, kterou se mu však nepodařilo prosadit.³⁷⁾ V osobních postojích se vyznačoval „nadkonfesním“ pojetím křesťanství a na svých panstvích nebránil v životě početným bratrským sborům, přestože vůči jednotě, dávající občas až příliš okázale najevo svou exkluzivitu, zachovával rezervovaný postoj.³⁸⁾ Ve stavovské rezistenci v roce 1547 se angažoval zdrženlivě, ale po porážce povstání sehrál důležitou diplomatickou prostředkující úlohu mezi králem a stavy.

Úvodní části *Poznamenání* Václava Holého chronologicky spadají již do závěru Janova života. Objevuje se zde opis listu z 25. října 1547, v němž Pernštejn napomenul bratří v Žamberku, aby se řídili královským mandátem a zanechali scházení ve sboru, přičemž neopomněl připojit i omluvná slova: „*Já se podlé poručení krále Jeho Milosti tak zachovati musím, nechťc se sebe těžkosti dopustiti*“.³⁹⁾ Bratří z podorlických sborů se pokusili vyjednávat a zaslali Janovi zřejmě ještě na podzim 1547 nedatovanou suplikaci, v níž prosí, aby se jich vrchnost ujala a zajistila jim ochranu. Nato Holý zaznamenal Pernštejnovu reakci: „*Toto pán když ráčil přečísti, promluviv něco s poslanými a politovav jich i s pláčem, nic poddaným svým nepolehčil, ale propouštěje je od sebe, tuze přikázal, aby se chovali podle mandátu*“.⁴⁰⁾

Podle Holého byla v té době situace nejhorší na kyšperském panství Zdeňka Žampacha z Potštejna, jemuž patřila polovina Žamberku, kde žila část bratří tam-

s. 9–75; zde s. 73; TÝŽ, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999, s. 100–101.

³⁷⁾ P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 162–166. Téma české stavovské opozice v době vlády Ferdinanda I. komplexně představil W. EBERHARD, *Monarchie und Widerstand*.

³⁸⁾ Josef VÁLKA, *Politika a nadkonfesijní křesťanství Viléma a Jana z Pernštejna*, in: P. Vorel (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, s. 173–183. V listu Kunrátovi z Krajků na Mladé Boleslavi, významnému podporovateli jednoty bratrské, se Jan z Pernštejna 28. ledna 1542 vyjádřil kriticky k věroučným rozdílům, které brání bližší spolupráci obou konfesi: „... a račte mi toho jistě věřiti, což by na mně bylo, že bych to rád viděl a k tomu pomáhal, aby mezi jednotou naší a vaší [tj. mezi utrakvisty a bratřími – pozn. autora] raději láska a svornost byla, nežli taková rozdílové, kterými se nic nepůsobí dobrého a užitečného, a jiného z toho nepochází, než že Pán Bůh náš tudy se vykořeňuje i láska křesťanská ...“. František DVORSKÝ (ed.), *Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích XX*, Praha 1902, s. 111.

³⁹⁾ AUF XI, fol. 259r–v.

⁴⁰⁾ Text suplikace, v níž jsou zastoupeny sbory v Rychnově nad Kněžnou, Kostelci nad Orlicí, Solnici, Žamberku, Kunvaldu a v Javornici, následuje tamtéž, fol. 259v–261r.

ního sboru. Zdeněk nařídil žamberskému utrakvistickému faráři Vítovi, aby bratřím křtil děti a vysluhoval jim svátosti, bratří, kteří se vzpouzeli, nechal na čas uvěznit.⁴¹⁾ Žampach navíc proti bratřím podnítil i Jana z Pernštejna, který se 7. března 1548 z Velkého Meziříčí dotazoval svého potštejnského úředníka Mikuláše Absolona z Ledské, zda se v Žamberku bratři i přes zákaz scházejí. Pokud ano, má tomu Mikuláš okamžitě zabránit, načež Pernštejn zdůraznil: „*Neb jestliže se tak nestane a předce se scházeti budou, jistě těm učitelóm jejich rozkáži přeč, neb já na sebe pro ně jisté těžkosti nedopustím*“.⁴²⁾ Absolon poslal obratem přípis Pernštejnova listu Mikuláši Sýkorovi, který byl zřejmě starším žamberského sboru a poručil mu, aby schůzky bratří v Žamberku i v Kunvaldu okamžitě přestaly.⁴³⁾ Bratři z obou sborů na tento dopis reagovali a Absolonovi písemně sdělili, že zprávy o jejich scházení jsou falešné; tyto pomluvy prý vznikají pokaždé, když se dva nebo tři bratři sejdou „*pro jakoužkoli potřebu tělesnou*“.⁴⁴⁾ Po krátké zprávě o zatčení bratrského biskupa Jana Augusty následuje opis delšího listu, který Václav Holý 13. října 1548 adresoval nejmenovanému šlechtici, jenž se hlásil k jednotě, ale nyní se ve společnosti svých vrstevníků vyjádřil na adresu bratrských kněží tak, jako by oni byli svým jednáním vinni nastalou situací: „*Pán Buoh pro nádhermosti a pejchu šatuov a stavení toto pokušení dopustil*“.⁴⁵⁾ Holý jej za takové smýšlení pokáral a varoval jej před přijímáním svátosti jinde než v jednotě – má se obrátit na svého duchovního správce. Má-li něco proti bratrským kněžím, ať to oznámí přímo jim. Holý se také zastal Augusty, někteří urození o něm totiž pravili, že „*kdyby byl mlčel, mohl dobře v pokoji býti, než což sobě vymluvil, vypsál, to on již má*“.⁴⁶⁾ Pronásledování na jednotu podle Holého přišlo proto, aby se ukázalo, kteří z jejich stoupenců jsou pokrytci a opustili ji.

V následujícím roce 1549 se Holý dostal do sporů dokonce s některými bratrskými kněžemi, správci okolních sborů, protože příliš přísně postupoval proti jednomu z lanškrounských bratří, který byl v nouzi ochoten nechat se oddat žamberským

⁴¹⁾ Tamtéž, fol. 261r–262r.

⁴²⁾ Tamtéž, fol. 262r (opis celého Pernštejnova dopisu).

⁴³⁾ Tamtéž, fol. 262v–263r. Absolonův list je datován 11. března 1548 na Potštejně, kde se nacházelo správní centrum podorlického perňštejnského dominia – spojeného potštejnsko-litického panství a přilehlých statků.

⁴⁴⁾ Tamtéž, fol. 263r–265v. List je datován 14. března 1548 v Žamberku.

⁴⁵⁾ Tamtéž, fol. 265v–271r; uvedený úryvek na fol. 266r.

⁴⁶⁾ Tamtéž, fol. 268v. V této souvislosti srov. list, který 31. října 1547 napsal Václav z Ludanic Janu Augustovi, v němž moravský zemský hejtman bratrského biskupa obvinil z piklů proti králi a z účasti na podloudných jednáních se saským kurfiřtem Janem Fridrichem. Srov. Jiří JUST, *Internace Jana Augusty na Křivoklátku jako příklad konfesního násilí a problém její interpretace*, Folia Historica Bohemica 30, 2015, s. 33–46; zde s. 38–39. Je evidentní, že část české a moravské šlechty kriticky vnímala některé aktivity bratrských duchovních a jejich sebevědomé vystupování.

utrakvistickým knězem.⁴⁷⁾ Mezitím došlo ke změně majitele rozsáhlého pernštejnského dominia. Po smrti Jana z Pernštejna († 8. září 1548) se stali dědici jeho českých i moravských panství jeho tři synové, z nichž ani nejstarší Jaroslav (bylo mu v té době 20 let) neměl výraznější zkušenosti se správou majetku. Dědictví spravovali nejprve v nedělu prostřednictvím svých úředníků a rádců. Byli však postaveni do velmi složité situace, neboť nevyřešená finanční krize jejich otce se v polovině 16. století prohloubila natolik, že jediným východiskem byl postupný rozprodej valné většiny pernštejnských statků.⁴⁸⁾ Než tato nutnost dolehla i na potštejnské panství, snažil se zde Jaroslav, veden svými rádci, aktivně zasahovat i do náboženských záležitostí, přičemž nemusel být veden ohledy svého otce, který měl jako jeden z vůdců české stavovské nekatolické opozice pro jednotu určitě pochopení, byť ani on po stavovském povstání nešetřil kritikou počínání bratrských kněží.⁴⁹⁾ Podle Václava Holého se Jaroslav z Pernštejna ještě v roce 1549 obrátil na svého potštejnského úředníka, aby ověřil, zda bratři zachovávají královský mandát, a sdělil mu, kde nechávají křtít své děti. Měl současně vrchnosti poslat soupis po vydání mandátu narozených pokřtěných i nepokřtěných dětí bratrských rodičů.⁵⁰⁾ Holý se radil s dalším členem úzké rady, Pavlem Paulinem, toho času správcem sboru v Rychnově nad Kněžnou,⁵¹⁾ jak dále postupovat, protože některé děti zůstávaly již přes dva roky nepokřtěné. Nedospěli však k jednotnému řešení. Paulin povolil rychnovským bratřím za této situace nechat děti pokřtít utrakvistickým duchovním, Holý takovou újmu svému přesvědčení nehodlal připustit a vypravil z obvodu svého sboru pět vozů s rodiči a jejich pokřtěnými i malými nepokřtěnými dětmi do Zábřehu, kde byly nepokřtěné děti prostřednictvím Václava Holého opatřeny svátostí. Rodičům, a to i těm, kterým již dříve pokřtil dítě tajně v Žamberku, pak poradil, aby na dotaz vrchnostenského úředníka odpověděli, „že jezdili s dítkami svými do Moravy ke křtu“.⁵²⁾ Zároveň Holý touto malou lstí učinil zadost i svému svědomí: „A tak sme z toho pokoj o to přijali.“⁵³⁾

⁴⁷⁾ AUF XI, fol. 271v–274v.

⁴⁸⁾ P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 184–210.

⁴⁹⁾ Srov. list Jana z Pernštejna Půtovi z Ludanic, v němž pisatel komentuje královo rozhodnutí uzavřít bratrské sbory s narážkou na provokativní chování jednoty bratrské: „I přišlo na přísloví, že dotud pes štěká, až na se vlka z lesa vyšteká; i tolikéž se jim přitrefilo podle jejich způsobův a zbytečnosti. A tak obecný lid pro správce a učitele své to všecko trpěti musí, mezi kterejmiž Pán Bůh svých dosti má.“ F. DVORSKÝ (ed.), *Archív český XX*, s. 261, č. 432.

⁵⁰⁾ AUF XI, fol. 274v–275v.

⁵¹⁾ F. HREJSA, *Sborové*, s. 48. Paulin byl zvolen do úzké rady již v roce 1543 a jako služebně starší byl tedy v hierarchii členů tohoto grémia Holému nadřazen; J. T. MÜLLER, *Geschichte III*, s. 397.

⁵²⁾ AUF XI, fol. 275r.

⁵³⁾ Tamtéž, fol. 275r–v.

Žamberský utrakvistický farář Vít nesl Holého tvrdošijnost těžce a Jaroslavovi z Pernštejna ve „stížném listu“ vyčetl, čím bratří přestupují královský mandát, přičemž uvedl, že dokonce „v domě bratrském pacholkuov nic neubylo a spíše, tuším, přibylo; a často hostě mívají, někdy ve dvou koních, někdy na kočím“.⁵⁴⁾ V podobném duchu napsal Pernštejnovi i rychnovský farář Jan a zároveň si postěžoval, že bratří mají při svém sboru školu, která je na újmu škole farní.⁵⁵⁾ Jaroslav z Pernštejna poručil potštejnskému úředníkovi Mikuláši Absolonovi, aby informace ověřil a zaslal mu seznam neaktivnějších osob.⁵⁶⁾ V důsledku uvedených udání byly prohlédány bratrské domy v Rychnově a v Žamberku, ale nikdo z nalezených přítomných nebyl bezprostředně postižen.⁵⁷⁾ V roce 1550 došlo v úřadech správce obou uvedených sborů k personálním změnám, neboť Paulin byl vedením jednoty z Rychnova povolán na Moravu a Václav Holý nastoupil na jeho místo.⁵⁸⁾ Přesun zřejmě souvisel s tím, že Holý byl v tomto roce zvolen do úzké rady a sbor v Rychnově nad Kněžnou patrně tvořil v rámci bratrské církevní organizace vyšší správní jednotku.⁵⁹⁾ Holý ovšem na novém působišti dlouho nepobyl. Jaroslav z Pernštejna sborový dům v Rychnově bratřím zabavil (na což měl podle svatojakubského mandátu právo) a propůjčil jej do užívání Janu Špetlovi z Janovic za jeho služby vykonané pro pernštejnský rod.⁶⁰⁾ Stížnosti rychnovských proti odejmutí sborového domu,⁶¹⁾ vystavěného nákladem někdejšího majitele panství Albrechta Rychnovského z Rychnova a po prodeji rychnovského panství Vilémovi z Pernštejna v roce 1497

⁵⁴⁾ Tamtéž, fol. 275v–277r (list není v opisu datován).

⁵⁵⁾ Tamtéž, fol. 277r–278r (list není v opisu datován).

⁵⁶⁾ Tamtéž, fol. 278r–v (list je datován 10. října 1549 v Pardubicích). Holý cituje také část nedatovaného listu pernštejnského dvořana Lacka Štramberského z Hustopeč, který Mikuláše Absolona napomíná, ať je vůči bratřím nekompromisní, „aby potom pozdě někdo bycha nehonil“. Tamtéž, fol. 278v–279r. Štramberský v letech 1550–1556 vlastnil v Pardubicích dům někdejšího bratrského sboru, který byl v roce 1548 jednotě zkonfiskován; Petr VOREL (ed.), *Česká a moravská aristokracie v polovině 16. století. Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550–1551*, Pardubice 1997, s. 66.

⁵⁷⁾ AUF XI, fol. 279r–v.

⁵⁸⁾ Tamtéž.

⁵⁹⁾ Usuzujeme tak proto, že sbor v Rychnově nad Kněžnou byl prakticky již od vzniku jednoty bratrské obsazován buď biskupem, nebo členem úzké rady. Za centrum správy podorlických sborů jej považuje i F. HREJSA, *Sborové*, s. 48.

⁶⁰⁾ AUF XI, fol. 279v–280r (s opisem listu, v němž Jaroslav z Pernštejna 22. srpna 1550 zpravuje Mikuláše Absolona o důvodu uvolnění rychnovského bratrského domu pro Jana Špetle a pověřuje jej vyřízením této záležitosti). Dočasně užívání rychnovského bratrského domu mělo Špetlovi zřejmě také částečně vynahradit jeho neúspěšnou snahu o odkup několika vesnic potštejnského panství. Srov. P. VOREL (ed.), *Česká a moravská aristokracie*, s. 144, č. 224. Odejmutí sboru bratřím předcházela další písemná denunciacie rychnovského faráře Jana, podaná vrchnosti před 20. srpnem 1550 (AUF XI, fol. 282v–283v; suplikace není v opise přesněji datována).

⁶¹⁾ Tamtéž, fol. 280v–282r (suplikace podaná Jaroslavovi z Pernštejna není v opise datována).

předaného bratrským biskupům, nebyla úspěšná. Odejmutí prakticky celého hmotného zázemí bratrskému společenství v Rychnově vedlo k tomu, že Václav Holý město opustil a odešel se svými pomocníky do nedaleké Solnice, kde pobýval dvě léta v podružství a v nejistotě „*jako zajíc ve kři*“, obstaráváje nadále okolní bratrské sbory.⁶²⁾ Důstojnějšího zázemí se mu dostalo teprve v roce 1552, kdy Jakub Mohelnický z jeho čeládky, přijatý v Solnici za souseda, zde svým jménem koupil dům.⁶³⁾

Přestože protibratrský mandát stále zůstával v platnosti, Holému se intenzivní misijní prací pod Orlickými horami podařilo pro jednotu získat řadu nových duší, až nakonec v roce 1553 znovu otevřel pět sborů, které měl pod svou správou a konal v nich shromáždění, na některých místech nerušeně až po dobu půldruhého roku.⁶⁴⁾ Jaroslav z Pernštejna proto opět urgoval u potštejského úředníka, tentokrát Jana Čenka ze Džbánova, dodržování mandátu,⁶⁵⁾ avšak jeho ochotu naplňovat vůli vrchnosti podvazoval fakt, že Čeněk se sám hlásil k jednotě bratrské a snažil se nad bratřími naopak držet ochrannou ruku.⁶⁶⁾ Když začala být Čenkovy nerozhodnost, zda má dát přednost příkazu svého pozemského pána, či zachovat věrnost tomu nebeskému, příliš velká, Holý mu záležitost obšírně a s uvedením biblických příkladů vysvětlil.⁶⁷⁾

Během roku 1553 nechal provést revizi dodržování mandátů také arcivévoda Ferdinand, a to prostřednictvím vyslaných komisařů na vybraná panství.⁶⁸⁾ Zjištěný stav jej přesvědčil o nutnosti dalších opatření. Dne 9. března 1554 vydal nový protipikartský mandát.⁶⁹⁾ Načež Jaroslav z Pernštejna na potštejském panství opět bratřím zapověděl veškeré aktivity.⁷⁰⁾ Situace byla nyní pro jednotu složitější, neboť Jan Čeněk musel úřad potštejského hejtmána opustit a nový úředník postupoval striktně v duchu vrchnostenských příkazů. Jáhna Matěje, který sloužil sboru v Kostelci nad Orlicí, nechal uvěznit v Pardubicích, kde se jím prý chtěl Jaroslav z Pern-

⁶²⁾ Tamtéž, fol. 284v–285r.

⁶³⁾ Tamtéž, fol. 285r.

⁶⁴⁾ Tamtéž, fol. 285v.

⁶⁵⁾ Tamtéž, fol. 286r–v (list Jaroslava z Pernštejna Janu Čenkově z 29. října 1553). Jan Čeněk nastoupil do úřadu potštejského úředníka na přelomu května a června 1551 poté, co na funkci rezignoval Mikuláš Absolon z Ledské. Předání úřadu Janu Čenkově proběhlo 28. června 1551. Srov. Petr VOREL, *Petr Hamza ze Zábědovic a regentská správa pernštejských dominií v Čechách v letech 1550–1552*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Institute of Languages and Humanities 2, 1996, s. 115–142, zde s. 135, pozn. 51.

⁶⁶⁾ AUF XI, fol. 286v.

⁶⁷⁾ Tamtéž, fol. 286v–288r (opis listu Václava Holého Janu Čenkově ze Džbánova z roku 1553, bez bližší datace).

⁶⁸⁾ Tamtéž, fol. 288r–v.

⁶⁹⁾ Klement BOROVIČ (ed.), *Jednání a dopisy konsistoře katolické i utrakvistické II. Akta konsistoře katolické*, Praha 1869, s. 159–160.

⁷⁰⁾ AUF XI, fol. 289r.

štejna „pochlubit“ králi Ferdinandovi, jenž pobýval spolu s nejvyššími zemskými úředníky a řadou českých šlechticů od pátku 21. září 1554 na zámku, ale u krále nevzbudil žádný velký zájem. Panovník podle Holého slov „*kratičkou odpověď na to ráčil dáti, prý: 'nepřijeli sme na to nyní, abychom měli co o víry a náboženství jednati, jinými sme věcmi zaneprázdněni'*“.⁷¹⁾

Postihy bratří na potštejnském panství v roce 1554 zřejmě nepřinesly žádný dlouhodobý efekt, protože již v únoru následujícího roku musel Jaroslav z Pernštejna opět zakazovat konání bohoslužeb, načež zástupci podorlických sborů znovu neúspěšně suplikovali.⁷²⁾ Zákroky proti jednotě bratrské probíhaly v kontextu panovníkovy intenzivnější snahy omezit v Čechách mezi lety 1554–1555 působení jiných duchovních, než na jaké se vztahovalo ujednání kutnohorského míru.⁷³⁾ V rámci výslechů těchto osob nechal arcivévoda v březnu 1555 předvolat do Prahy také několik bratří z Brandýsa nad Orlicí, neboť i tam se pokusili obnovit bohoslužby.⁷⁴⁾ Z toho vyvstaly těžkosti Bohušemu Kostkovi z Postupic († asi 1557), jemuž panovník za účast v odboji zkonfiskoval velkou část statků a panství Brandýs mu ponechal pouze jako manství.⁷⁵⁾ Navzdory svému nevalnému zdraví byl Bohuše předvolán také a z hrozícího postihu, jenž pro něj mohl mít fatální důsledky, vyvázl doložením, že bratří si otevřeli sbor bez jeho vůle.⁷⁶⁾

⁷¹⁾ Tamtéž, fol. 292r–v. Údajný nezájem krále Ferdinanda I. o věci víry a náboženství je bezpochyby Holého stylizací, neboť jednání v Pardubicích se týkalo především obnovy úřadu defenzorů utrakvistické konzistoře a jiných náboženských záležitostí. Srov. P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 205–206 a list krále Ferdinanda I. pro arcivévodu Ferdinanda Tyrolského, datovaný 27. září 1554 v Pardubicích, s instrukcemi stran examinování utrakvistického kněžstva; Klement BOROVIČ (ed.), *Jednání a dopisy konzistoře katolické i utrakvistické I. Akta konzistoře utrakvistické*, Praha 1868, s. 324, č. 511. V AUF XI, fol. 292v–294v následuje opis korespondence mezi vězněným Matějem (který byl poddaným Vojtěcha z Pernštejna) a Václavem Holým ze srpna a září 1554.

⁷²⁾ AUF XI, fol. 294v–295r, 295r–298v. Suplikace bratří podaná Jaroslavovi a Vratislavovi z Pernštejna je datována 12. března 1555 a obsahuje obšírnou teologickou argumentaci a apel na formální princip české reformace: „*Víra jest dar Boží, kterehož člověk člověku dáti nemůže, ale sám Bůh jest její dárcem, jakž kdy komu ráčí*“ (fol. 297v). Suplikanti se obrazení na oba Pernštejny, kteří v nedilu spravovali potštejnské panství. Právě v roce 1555 došlo k druhému dělení perněstejnských statků, přičemž česká panství Pardubice a Potštejn převzal sám Jaroslav, Vratislav obdržel tu část moravských panství, která zbyla po prvním dělení z roku 1552, kdy se majetkově osamostatnil Vojtěch z Pernštejna a odešel na Moravu; srov. P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 188–189.

⁷³⁾ K tomu vydal řadu dokumentů K. BOROVIČ (ed.), *Akta konzistoře katolické*, s. 167–207.

⁷⁴⁾ AUF XI, fol. 299r–300v.

⁷⁵⁾ A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 138.

⁷⁶⁾ AUF XI, fol. 300v–303r. Do Holého líčení jsou vloženy opisy listů arcivévody Ferdinanda Tyrolského Bohušemu Kostkovi z 22. března a 20. června 1555 a listu Ferdinanda I. Bohušemu Kostkovi z 12. května 1555.

Nejistá situace jednoty ve východních Čechách se příliš nezměnila ani v roce 1556, přesto se začalo poněkud blýskat na lepší časy. Když se městská rada v Rychnově nad Kněžnou rozhodla na bratrském hřbitově o své vlastní vůli postavit kostelík, nesetkala se s pochopením vrchnosti, která jim nařídila stavbu zastavit a vybrat pro ni prostornější místo.⁷⁷⁾ Do sporu se vložil i sám Holý, který bránil někdejší pozemek bratří a podnítil nejmenovaného bývalého správce potštejnského panství, aby se pokusil záměr rychnovských měšťanů zvrátit.⁷⁸⁾ Zda měla tato intervence nějaký dopad, nebo zda k ní vůbec ze strany bývalého úředníka došlo, se z Holého *Poznamenání* nedozvídáme. Stavba kostelíku však pokračovala i poté, kdy celé potštejnské panství koupil od Jaroslava z Pernštejna vévoda Arnošt Bavorský.⁷⁹⁾ Bratři se tedy obrátili suplikací na něj a argumentovali nařízením Jaroslava z Pernštejna.⁸⁰⁾ Pokusili se novou vrchnost ovlivnit i prostřednictvím Jindřicha Regera z Regeru, někdejšího perňštejnského kancléře v Kladsku,⁸¹⁾ který byl nyní ve službách Arnošta Bavorského a s nímž zprostředkoval styk Vilém Helmus z Nitzendorfu, ale i tato jejich snaha byla bezvýsledná.⁸²⁾ K podobným ztrátám bratrského majetku jako v Rychnově nad Kněžnou došlo i v Novém Městě nad Metují, kde byly jednotě odejmuty dvě nemovitosti a hřbitov a nic na tom nezměnily ani opakované intervence bratří u panského úředníka Mikuláše Proga z Velnic, ani jejich pokus přesvědčit přímo Wolfganga ze Stubenbergu, za nimž se vypravili tři bratři se suplikací až do štýrského Kapfenbergu. Stubenberg měl sice pro situaci bratří pochopení a majetek jim dokonce přikázal na čas vrátit, ale kvůli obavám z postihu

⁷⁷⁾ Tamtéž, fol. 303v–304r (list potštejnských úředníků Mikuláše Saka z Bohuňovic a Augustína Branišovského z Dolan purkmistru a konšelům města Rychnova i list Jaroslava z Pernštejna týmž jsou oba datovány 4. října 1556, list Viléma Helmuse z Nitzendorfu týmž 9. října 1556).

⁷⁸⁾ Tamtéž, fol. 304v–306r (list není datován; nabízí se zde domněnka, že mohl být adresován Janu Čeňkovi ze Džbánova, který se sám k jednotě hlásil, oslovení adresáta „pane kmotře“ poukazuje na určitou blízkost pisatele listu a jeho příjemce, která snad odráží stejnou profesní příslušnost).

⁷⁹⁾ A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 84. K důvodům prodeje potštejnského panství srov. P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 208. K pozoruhodné postavě tohoto církevního preláta, který završil svou kariéru jako zástavní pán kladského hrabství, srov. Hans KAMMERMAYER, *Herzog Ernst von Bayern (1500–1560). Geistlicher Landesfürst im Hochstift Passau, Erzstift Salzburg und der Grafenschaft Glatz*, München 2018.

⁸⁰⁾ AUF XI, fol. 306r–v (list není datován).

⁸¹⁾ K jeho postavě srov. P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 192, 196–197; TÝŽ, *Hrabství kladské a finanční politika krále Ferdinandů I. ve druhé třetině 16. století*, Východočeský sborník historický 12, 2005, s. 3–14; zde s. 8.

⁸²⁾ AUF XI, fol. 306v–307r (list Jindřicha Regera z Regeru Vilému Helmusovi z Nitzendorfu z 24. listopadu 1556).

od krále, jak se domníval Václav Holý, jednotu nakonec odmítl na svém panství chránit.⁸³⁾

Když se Holý k roku 1557 opět vrátil k líčení situace na potštejnském panství, dal již zcela nepokrytě průchod svému zaujetí proti Jaroslavovi z Pernštejna: „*Jsa zlej, zlostně obmejšlel nás bratří zkaziti na témž panství, divné obmysly stroje k tomu*“.⁸⁴⁾ Důvodem tohoto příkrého postoje byla zřejmě skutečnost, že přestože Pernštejn prodal své podorlické panství již v předcházejícím roce Arnoštovi Bavorskému a v červenci 1557 jej měl definitivně postoupit nové vrchnosti, stále se snažil ovlivňovat náboženské záležitosti.⁸⁵⁾ Poté, co se pán na Pardubicích doslechl, že jeho poddaní navštěvují bratrská shromáždění na sousedním statku Václava Okrouhlického z Kněnic, dal mu najevo, že by bylo třeba zakročít a Okrouhlický se tomu ve velmi diplomatické odpovědi nijak nestavěl na odpor.⁸⁶⁾ Nezdá se pravděpodobně, že by se Jaroslav z Pernštejna po ztrátě svého majetku na Podorlicku rozhodl Václavovi Holému naschvál ztrpčovat život, jak se bratrský kněz snažil čtenáři podsunout. Přesto se jej v červnu 1557 pokusil zajmout, aby jej mohl odeslat do Prahy. Holého líčení této události nepostrádá dramatický spád a zároveň názorně ukazuje, jak v praxi vypadala správcovská funkce člena úzké rady, dohlížejícího na život určitého okruhu sborů.

Holého cesta začala v Solnici, kde 6. června vedl shromáždění. Ještě v noci na pondělí se odebral do Kostelce nad Orlicí, kde ráno vykonal bohoslužby a ihned poté využil příležitosti a odjel z Kostelce kočárem nejmenované šlechtičny směrem na Brandýs nad Orlicí.⁸⁷⁾ Přes Ústí nad Orlicí dospěl do Libchav, kde ve středu 9. června vedl bohoslužby a dále pokračoval do Žamberku. A právě ve středu překvapil bratrský dům v Solnici Augustin Branišovský s pacholky a domáhal se Václava Holého. Když jej zde nenalezl, vydal se rovněž do Žamberku. Holý byl však

⁸³⁾ Tamtéž, fol. 307v–317r. V části rukopisu, kde Holý líčí situaci bratří v Novém Městě nad Metují, jsou ponechány dvě strany volné (fol. 311r, 313r), pravděpodobně za účelem dodatečného opsání textů příslušných dokumentů. Srov. též Johann LOSERTH, *Das Haus Stubenberg und die böhmischen Brüder*, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 44, 1906, s. 256–264.

⁸⁴⁾ AUF XI, fol. 317r.

⁸⁵⁾ K realizaci prodeje došlo 25. května 1556, intabulace byla provedena 16. října téhož roku; srov. P. VOREL, *Vývoj pozemkové držby*, s. 74.

⁸⁶⁾ AUF XI, fol. 317r–v (list Jaroslava z Pernštejna Václavovi Okrouhlickému z 31. května 1557 a odpověď Okrouhlického z 1. června). Míněno je zřejmě panství Borovnice, které Okrouhlický koupil v roce 1532 právě od Pernštejnů. Nacházelo se v blízkosti urbánního centra potštejnského panství, nedaleko Kostelce nad Orlicí.

⁸⁷⁾ Tamtéž, fol. 318r. Holý neuvádí místo, odkud se „z domů té paní“, patrně pěšky, vydal dále do Brandýsa, ale není vyloučeno, že jeho cesta vedla právě přes Borovnici, která leží mezi dvěma výše uvedenými lokalitami (zdejší tvrz byla domovem Václava Okrouhlického z Kněnic a jeho manželky Johanky ze Šarova).

předem varován, a protože nechtěl riskovat, že někde cestou padne Branišovskému do rukou, zůstal ve městě a ukryl se v žamberském bratrském domě. Ten Branišovský se svými pomocníky prohledal, ale Holého nenalezl. Přestože se prohlídka opakovala týž den ještě dvakrát, Holý zůstal v domě bez úhony až do čtvrtého večera, kdy odjel do Kunvaldu. Hledali jej však i zde, a to po několik dní a podle Holého zprávy hlídali i cesty, aby jim neunikl. Z nebezpečí jej dostal teprve nejmenovaný rytíř, který pro něj do Kunvaldu poslal svého bratra a švagra s kočárem a několika služebníky.⁸⁸⁾

Holého úspěšné „vyklouznutí“ pronásledovatelům v červnu 1557 mělo však nepřijemnou dohru pro některé bratří ze Žamberku a Solnice. Když zde Branišovský Holého nenalezl, přiměl městské rady obou lokalit, aby se zaručily, že jakmile se ve městě objeví bratrský duchovní správce nebo učitel (jak byli bratrství duchovní v mandátech nazýváni), nechají jej bez okolů zatknout a předají vrchnostenskému úřadu. V radách obou měst seděli ovšem také bratří a těm Holý adresoval list, v němž jim vysvětloval, proč jako členové jednoty na sebe tento závazek nemohou přijímat.⁸⁹⁾ Z pohledu Holého jako duchovního, který se v případě nouze mohl uchýlit na jiné místo, kde by našel relativní bezpečí, bylo doporučování takové rezistence, podpořené příslušnou biblickou argumentací, vcelku pochopitelné, jeho radu se však odvážil následovat jen málokdo z těch, jimž byla určena, protože takový postoj nutně vedl k dalšímu postihu, před nímž se dotyčný mohl bránit méně, než výrazně mobilnější bratrský správce.⁹⁰⁾

Zajímavé informace podává Holý o tom, jak probíhalo ve dnech 12. a 13. července 1557 postoupení potštejnského panství nové vrchnosti Arnoštovi Bavorskému. Jaroslav z Pernštejna se aktu osobně neúčastnil, alespoň ne postoupení prvního dílu, k němuž došlo 12. července v Rychnově nad Kněžnou. Nechal se zastoupit svým strýcem Petrem ze Šelmberka, který byl mladším bratrem Jaroslavovy matky Hedviky, rádcem Mikulášem Absolonem z Ledské a dvořanem Lackem Štramberským z Hustopeč. Ačkoliv byl vévoda Arnošt také přítomen, „*však sám nic nečinil, než vše panu kanclířovi poroučel, toliko se oknem z zámku na horáky své díval, jenž na plac shromáždění byli před zámek ... oni pak knížeti slibovali člověčenství a pan kanclíř zase na místě knížecím přiríkal, že poddaným svým Jeho Milost knížecí v žádné svobody, kteréž by kde měl(i), vstupovati neráčí*“.⁹¹⁾ Během aktu bylo také ze strany knížete Arnošta proklamováno, že „*to panství čisté a svobodné postupující a přijímající, propouštějí všechny z rukojemství i pokutování, bratří i nebratří, jakéžkoli mezi nimi odpornosti a těžkosti byly vznikly, doloživše to slovo*

⁸⁸⁾ Tamtéž, fol. 318r–v.

⁸⁹⁾ Tamtéž, fol. 321r–324v (list je datován 2. července 1557).

⁹⁰⁾ Tamtéž, fol. 326r–327r.

⁹¹⁾ Tamtéž, fol. 327v–328r.

„pro pokoj“⁹²⁾ Holý kvitoval o několik dní později sdělení Mikuláše Absolona, že tím se skutečně ruší i opatření vzniklá v souvislosti s červnovým pokusem Augustina Branišovského o Holého zajetí a že se již nemusí cítit ohrožen. Pokusil se proto hned vyjednávat o dalším uvolnění poměrů, přičemž požádal o zprostředkování schůzky s Jindřichem Regerem z Regeru,⁹³⁾ ale tyto aktivity již nevedly k úspěchu. Arnošt Bavorský totiž poručil v lednu 1558 městským radám v Rychnově nad Kněžnou, Solnici a Žamberku, aby řádně dodržovaly královské mandáty, a zjistí-li, že se bratři někde scházejí, mají je uvěznit a oznámit to knížeti.⁹⁴⁾ Bratři ze všech tří míst chtěli knížeti odpovědět suplikacemi, jež nechali za tímto účelem přeložit do němčiny, ale Arnošt mezitím své nedávno nabyté panství začal po částech rozprodávat. Tedy od toho upustil.⁹⁵⁾

V roce 1558, po osmi letech a tentokrát již naposledy, změnil Václav Holý své působišťe, když přesídlil do Brandýsa nad Orlicí. Z jeho líčení nevyplývá, kdy přesně k tomu došlo. Ještě o první neděli postní přísně napomínal brandýské, že se scházejí volně, „jako by plná svoboda toho byla“ a chovají se téměř provokativně: „Před nešporem tu před tímto domem ženy, děti stojí, a snad i starší, aby všickni viděli a [...] říkali: Hle, jížť se opět zrádní pikharté svobodně scházejí“.⁹⁶⁾ Z jeho dalších slov je přitom zřejmé, že se o této situaci dověděl z doslechu. To byl však již v běhu proces změny majitele brandýského panství. Poté, co zřejmě v roce 1557 zemřel Bohuše Kostka z Postupic, poslední mužský člen rodu, Brandýs jako manský statek spadl na krále, který jej prodal vdově po Kostkovi, Libuši z Lomnice. Dne 19. února 1558 došlo k uzavření smlouvy a již 6. dubna bylo Libuši panství vloženo do zemských desek.⁹⁷⁾ Zda změna Holého sídla souvisela jen s příchodem nové brandýské vrchnosti, není jisté, spíše k ní došlo následkem ztráty sborového domu v Solnici, o níž autor *Poznamenání* k tomuto roku také informuje.⁹⁸⁾ V každém případě, když Holý vydal 19. srpna 1558 v Brandýse nad Orlicí dobrozdání putujícímu bratrskému knězi Tobiášovi Beranovi, aby mohl využít pohostinnosti bratrských sborů, povolil mu také vysluhovat svátosti a oddávat. Tobiáš nato oddal dvě osoby

⁹²⁾ Tamtéž, fol. 328r. O vyvázání solnických a žamberských bratří z rukojemství požádal Václav Holý kancléře Jindřicha Regera z Regeru ještě před postoupením panství, adresátovi přitom vylíčil svou obtížnou situaci. Tamtéž, fol. 329r–330r (list je datován 10. července 1557).

⁹³⁾ Tamtéž, fol. 328r–v (list Václava Holého Mikuláši Absolonovi z 21. července 1557).

⁹⁴⁾ Tamtéž, fol. 330r–v (list Arnošta Bavorského rychnovským měšťanům datovaný 13. ledna 1558 v Kladsku).

⁹⁵⁾ Tamtéž, fol. 332r. Také v této části *Poznamenání* jsou v rukopisu ponechány volné části stran, nebo celé strany pro dodatečně opsání příslušných dokumentů (tamtéž, fol. 331v, 332r–v).

⁹⁶⁾ Tamtéž, fol. 335r–339v (opis Holého promluvy k brandýským bratřím z 27. února 1558).

⁹⁷⁾ Národní archiv Praha, České gubernium – guberniální listiny, sign. 2067; A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 138.

⁹⁸⁾ AUF XI, fol. 334r.

v Solnici, a jak Holý dodává: „Zjevně, před bratřími i nebratřími, jako i prvé tu též činěno bylo za mého tam bytu“.⁹⁹⁾ V tu dobu byl tedy pro něj solnický pobyt již minulostí.

Zatímco se v Brandýse nad Orlicí situace pro stoupence jednoty bratrské s příchodem nové vrchnosti v průběhu roku 1558 již postupně rozvolňovala, na jiných místech Podorlicka nevypadala příliš nadějně. Ještě v době, kdy Arnošt Bavorský vlastnil potštejnské panství, hrozila bratřím v Žamberku ztráta sborového domu, ale zřejmě z důvodu nejasných vlastnických poměrů nemovitosti ponechal kníže celou záležitost k vyřízení nové vrchnosti, kterou se stal Václav Okrouhlický z Kněnic.¹⁰⁰⁾ Holý poznamenal, že kromě žamberského (kde navíc byla situace nejistá) zůstaly jednotě v kraji pouze domy v Ústí nad Orlicí a v Brandýse.¹⁰¹⁾ Přestože nový brandýský správce měl nyní jistější zázemí, jeho schopnosti vykonávat úřad vážně narušovaly zdravotní problémy. Již před postoupením potštejnského panství Arnoštovi Bavorskému si Holý v listu knížecímu kancléři postěžoval na „příliš těžkou nemoc na kámen a dnu“, kvůli které nemohl téměř ani psát.¹⁰²⁾ V dopise Absolonovi Sobkovi z Kornic z 19. srpna 1559 přiznal takové obtíže, „jako by za takou nemocí a bolestí smrt měla konec učiniti“.¹⁰³⁾ Tento a ještě jiný list témuž šlechtici, psaný o šest dní později,¹⁰⁴⁾ jsou však již posledními dokumenty z *Poznamenání* Václava Holého, které mají bezprostřední vztah k osobě původce celého díla. Holého komentáře k jednotlivým dokumentům ustávají dokonce ještě dříve, a to stručným úvodem k opisu výše zmíněné promluvy k brandýským bratřím z 27. února 1558, aniž by byly formálně nějak ukončeny. Zda chtěl Holý ve svém díle dále pokračovat a neznámé okolnosti jeho práci znemožnily, nebo byly podklady Vavřince Orlika neúplné, můžeme pouze spekulovat.¹⁰⁵⁾

⁹⁹⁾ Tamtéž, fol. 333r.

¹⁰⁰⁾ Tamtéž, fol. 333r–v (list žamberských bratří Václavovi Holému z 5. dubna 1558 a list Arnošta Bavorskému žamberskému písaři Janovi z 19. února 1558). Arnošt Bavorský prodal 12. července 1558 druhou část litického panství, oddělenou od potštejnského, Václavovi Okrouhlickému z Kněnic, který se poté stal majitelem celého litického panství i města Žamberka, v němž se nacházel bratrský sbor; A. SEDLÁČEK, *Hrady II*, s. 84. Dne 27. března 1559 Okrouhlický uvedl průvodním listem, který se taktéž dochoval v opise v *Aktech*, svým poddaným na litickém panství ve známost vydání dalšího protibratrského mandátu krále Ferdinanda I. (srov. AUF IX, fol. 251r). Není však nic známo o tom, do jaké míry jeho naplňování sám vymáhal.

¹⁰¹⁾ AUF XI, fol. 333v–335r.

¹⁰²⁾ Tamtéž, fol. 329r.

¹⁰³⁾ Tamtéž, fol. 340r–341r.

¹⁰⁴⁾ Tamtéž, fol. 341r–v.

¹⁰⁵⁾ Opisy dokumentů na posledních šesti stranách jedenáctého svazku AUF se k Holého *Poznamenání* hlásí z hlediska geografického původu jejich obsahu. Je zde opis listu krále Ferdinanda I. ve věci sporu žamberských měšťanů Matěje Škorničky a Jana Bednáře z 23. února 1560,

Přestože Holého zdravotní situace vypadala v roce 1559 velmi neutěšeně, nakonec se mu vrátilo zdraví v takové míře, že ještě dalších jedenáct let působil v úřadu brandýského duchovního správce i konseniora. Nevíme však o tom, že by napsal nějaké další literární dílo. Jeho *Poznamenání*, které si nechal opsat Vavřinec Orlik, je pozoruhodnou kombinací narativního pramene a řady dobových dokumentů. Podává velmi plastický obraz událostí, které jednotu bratrskou postihly na potštejském panství po porážce stavovského povstání v roce 1547. Na skladbě opsaných dokumentů je pozoruhodná jejich provenienční rozmanitost, která dokládá komunikaci vedenou na několika úrovních: mezi vrchností a správním aparátem panství, mezi patrimoniálními úředníky a osobou duchovního správce (případně dalšími zástupci bratrských sborů) a mezi různými institucemi bratrské duchovní správy navzájem. Zejména ty dokumenty, které vznikly činností úředníků patrimoniální správy, nebo dokonce zachycují jejich interní komunikaci, svědčí o tom, že Holý měl v regionu, v němž jako duchovní působil, k dispozici poměrně spolehlivé komunikační kanály a zdroje, které dovedl efektivně využívat. V této souvislosti lze poukázat na potštejského úředníka Jana Čeňka ze Džbánova, který byl dokonce stoupencem jednoty bratrské a mohl Holému zprostředkovávat informace, jež měly význam pro jeho „strategii přežívání“.

Možnosti bratrského duchovního správce a zástupců sborů, jak čelit postihům, nebyly sice ve sledovaném období nijak velké a většinou nevedly k záchraně hmotného majetku (nejčastější strategií bylo podávání suplikací, které zpravidla jen odálily realizaci konkrétních opatření). Pokud však jde o cílené postihy jednotlivých osob, ukazuje se, že v tomto ohledu měli bratři určitý manévrovací prostor, který dokázali efektivně využívat. Donucování poddaných hlásících se k jednotě bratrské, aby přijímali svátosti od utrakvistického duchovního, a naopak zakazování vysluhovat svátosti bratrským duchovním, mohlo být dlouhodobě úspěšné pouze jejich důslednou kontrolou, a ta předpokládala spolupráci několika složek: vrchnostenského úředníka, lokálních utrakvistických duchovních a představitelů samosprávy poddanských měst a městeček, v nichž se nacházely sbory. Zdá se, že k takové souhře docházelo spíše jen výjimečně v případě trvalého tlaku vrchnosti, pokud ovšem tato usilovala o důsledné naplňování protibratrských mandátů. Vynalézavost bratrského správce, který při zákazu bratrských bohoslužeb v Čechách zajistil svým svěřencům alternativní řešení účelovými cestami na Moravu k duchovnímu v Zábřehu, tyto snahy relativně úspěšně mařila. Nakonec i v přípa-

---

jehož podstatou však nebyly záležitosti viry (tamtéž, fol. 341v–342r), stížnosti solnického faráře Víta proti bratřím „*seky valdenské, jinak boleslavské*“ formulované v sedmi artikulech a předložené vrchnosti Benjaminovi z Vlkanova v roce 1559 (tamtéž, fol. 342v–343r) a list neznámého úředníka solnického panství své vrchnosti ze dne 17. února 1559, který se vztahuje k obsahu artikulů kněze Víta (tamtéž, fol. 343r–344r). Posledně jmenovaný dokument dokládá přítomnost Vavřince Orlika v únoru 1559 v Solnici.

dě, že se ocitl v ohrožení samotný Václav Holý, jak ukazuje událost z roku 1557, kdy se jej vrchnostenský úředník pokoušel zadržet, dokázal bratrský správce najít východisko, jímž byla pomoc nejmenovaného lokálního šlechtice. Holého *Poznámání* je tedy současně dokladem, jaký význam měla šlechta, zejména nižší, pro existenci jednoty vůbec. Podorlicko, kde se Holým vylíčené události odehrávaly, je oblast relativně hustě osídlená šlechtickými stoupenci a podporovateli bratrského společenství, jak je ještě zjevnější na přelomu 16. a 17. století,¹⁰⁶⁾ a také proto zde po období stagnace, které zachytil polozapomenutý bratrský historik Václav Holý, jednota zažila v poslední čtvrtině 16. století a na začátku století 17. nebývalý rozkvět.

---

¹⁰⁶⁾ Jiří JUST - Markéta RŮČKOVÁ (edd.), *Bratrská šlechta v Čechách a na Moravě a formování konfesní identity v raném novověku*, Dolní Břežany - Praha 2020, s. 35-36.

Jiří J u s t

***POZNAMENÁNÍ NĚKTERÝCH VĚCÍ ANEB SKUTKŮ*
BY VÁCLAV HOLÝ AS A REFLECTION
ON CONFESSIONAL VIOLENCE
AT THE PERNŠTEJNS' ESTATE IN EAST BOHEMIA
AFTER THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY**

SUMMARY

Relatively little-known treatise entitled *Poznamenání některých věcí aneb skutků* [Remarks about Certain Issues and Deeds] by Václav Holý († 1570) – the aim of which was to describe the situation of the Unity of Brethren congregations at the Pernštejns' estate in Potštejn in the decade after the defeat of the first Bohemian Revolt – is a combination of a narrative source and many period documents. This genre is typical of the oldest volumes of *Acta Unitatis Fratrum* [AUF] collection; these were transcriptions of sources pertaining to the history of the Unity of Brethren made for internal purposes of the Unity of Brethren administration that were meant to capture all important written documents created in connection with the existence of this minority reformation confession. *Poznamenání* can be found in the 11th volume of this collection which was commissioned by Vavřinec Orlík († 1589) for his personal use; Orlík was a colleague of the Unity of Brethren bishop and the main editor of AUF, Jan Blahoslav. Out of his personal interest Orlík commissioned transcriptions of texts which he had acquired thanks to his contacts, especially in East Bohemia. *Poznamenání* was incorporated into the AUF collection along with other texts only after Orlík's death. The transcription of *Poznamenání* by Václav Holý constitutes a significant part of Orlík's volume. Václav Holý was the ecclesiastic administrator of congregations in Žamberk, Rychnov nad Kněžnou, Solnice and Brandýs nad Orlicí and since 1550 also a member of a narrow council; his accounts describe consequences of the renewed St Jacob's Mandate for the Unity of Brethren, namely in the Podorlicko Region in the period 1547–1559. Transcriptions of a wide range of documents were continuously added; these documents came into existence thanks to activities of institutions of both the nobility and the ecclesiastical administration (both Utraquist and that of the Unity of Brethren). A not negligible share of these documents capture communication between these institutions and manorial lords Jan and Jaroslav of Pernštejn, and towards the end of Holý's accounts also communication with Prince Albrecht of

Bavaria. Václav Holý's intention was to show the Unity of Brethren as an elite community of believers who were persecuted because of their faith (like in the Bible). This "adversity of the world" at the same time served as a self-confirmation of the existence of their autonomous community. Similarly to other texts with the topic of religious persecution, *Poznamenání* by Holý played an important role with respect to building the confessional identity of the Unity of Brethren, strengthening the sense of belonging among the believers, as well as to strengthening their relationship with ecclesiastical administrators.

Translated by Daniela Reischlová

III

LITERATURA

Jiří JUST - Markéta RŮČKOVÁ a kol. (edd.), Bratrská šlechta v Čechách a na Moravě a formování konfesní identity v raném novověku, Archiv Matouše Konečného, sv. III, Praha, Scriptorium 2020, 416 s.

Nález truhliček s písemnostmi jednoty bratrské na mladoboleslavské Karmeli v roce 2006 patří nepochybně k nejpozoruhodnějším nečekaným výskytům ukrytých raně novověkých pramenů. V zásypu podlahy sice dělníci ke svému velkému zklamání neobjevili cenné kovy, šperky či drahokamy, ale pro historiky šlo o pravý poklad. Jím se otevřely nové průhledy do náboženských i politických dějin jednoty bratrské před Bílou horou. A především se rozhojnily informace o stycích urozených osob s autoritami jednoty a o jejich vlivu na náboženské dění v Čechách i na Moravě. Výsledky odborného zhodnocení letitých výzkumů karmelského nálezu, na nichž se dosud nejvíce edičně podíleli Jiří Čepelák, Jiří Just a Markéta Růčková či Martin Steiner, se zhmotnily ve třech edicích.¹⁾ Poslední z nich se týká české a moravské šlechty a jejího vztahu k dlouhodobě proskribovanému, mimo zákonný rámec působícímu a současně stále exkluzivnějšímu prostředí menšinové, nekatolicky orientované domácí církve. Ačkoli se s osobností a částí díla Matouše Konečného mohli čtenáři seznámit přinejmenším už před osmdesáti lety,²⁾ je dosah jeho působení včetně regionálních „poboček“ jednoty bratrské patrný mnohem lépe až nyní.

Jednota bratrská, jejíž čelní představitelé se opakovaně pokoušeli dosáhnout zákonného uznání svého v podstatě ilegálního působení v Čechách a na Moravě, svého cíle dosáhla až jedenáct let před porážkou druhého stavovského povstání. Z dnešního pohledu je pozoruhodná míra sebevědomí, kterou i po prvním stavovském odboji prokazovali její členové i vůdci, a to zvláště v časech, kdy osobně jako

¹⁾ Jiří JUST - Markéta KLOSOVÁ - Martin STEINER (edd.), *„Hned jsem k Vám dnes naschválí poslíka svého vypravil“*. Kněžská korespondence Jednoty bratrské z českých diecézí z let 1610-1618, Archiv Matouše Konečného I, Praha 2011; Markéta RŮČKOVÁ - Jiří A. ČEPELÁK (edd.), *„Poslušensství synovské vzkazují Vám, můj nejmilejší pane otče“*. Studium a korespondence kněžského dorostu Jednoty bratrské v letech 1610-1618, Archiv Matouše Konečného II, Praha 2014.

²⁾ Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ (ed.), *Mravvy ctnostné mládeži potřebné. Bratrské mravouky Jiřího Strejce, Adama Šturma z Hranic a Matouše Konečného*, Praha 1940.

jedinci³⁾ i kolektivita zakoušeli nelíčený panovníkův hněv a nenávistné pohrdání, což platí ponejvíce o českém králi Ferdinandovi I.⁴⁾ Pokusy o legální etablování protestantské církve, leckdy se blížící svým smýšlením kalvinismu, musely na katolické Habsburky působit jako sotva uvěřitelná troufalost, možná i drzost. Je pravděpodobné, že kromě sebevědomí vyrůstajícího z vlastní historicity potřebovali mít představitelé jednoty bratrské také další, pro svá usilování podstatně silnější mocenskou oporu: šlechtice a šlechtičny jako přívržence, členy a ochránce.⁵⁾ To mimo jiné vyjevuje recenzovaný ediční podnik. Jako obvykle jde o mnohem více než o pouhý přetisk textů českých či latinských (a v tom případě opatřených českým registrem). Přibližně třetinu knihy tvoří obsáhlá studie o bratrské šlechtě. Následuje edice více než 130 různorodých písemností: korespondence z Archivu Matouše Konečného, například korespondence se Žerotíny, Budovci, dále seznamy šlechticů z rejstříků členů jednoty, proslovená, ale pouze v rukopisech zůstavená pohřební kázání Matouše Konečného, jeho *Knihy o povinnostech křesťanských* i anonymní *Naučení ... lidem ... k správě světa postaveným* (1612, 1563). Specifické místo mají šlechtické rukopisné záznamy v bratrských tiscích: pánů Hochauzarových z Hochauzu, pana Dobřenského z Dobřenic a Dobříkovského z Malejova.

Edici doprovázejí jak rejstřík lokalit biblických, tak i soupis osobní (jmenný) a místní, přehled pramenů pocházejících z třinácti badateli navštívených archivů v České republice, Polsku a Itálii, soupis 78 vydaných pramenů, 74 starých tisků a 540 titulů různorodé literatury. Knihu uzavírá stručné německé resumé – na škodu celé práce poměrně skrovně využitá příležitost přiblížit téma i zahraničním badatelům. Z hlediska formálního i obsahového, stejně jako typografického jde o skutečně cennou vědeckou práci s prameny, již nelze nic zásadního vytknout. Je tu především zjevné, že pečlivá edice rukopisů zjevně vyžadovala značné paleografické dovednosti. Vedle autorsky pečlivě vyvedených textů (s. 60) bylo třeba důvtipu tam, kde koncepty dopisů připomínají spíše seismografický záznam (s. 68). Některá sdělení a formulace mohou otevírat otázky či námitky, jež tu co nejstručněji nastíním.

Úvodní části se zhostili odborníci známí svými předchozími výzkumy raného novověku. První kapitola hutně přibližuje bratrskou šlechtu v dosavadní české i zahraniční (zvláště německé) historiografii. Představuje současně spektrum témat,

³⁾ Kamil KROFTA, *Doktor Václav Mitmánek panu tatíkovi milému. Listy z let 1533–1553*, Praha 1931.

⁴⁾ Reakce Ferdinanda I. na bratrské poselstvo ve Vídni zachytil spis Timoteus Čestmír ZELINKA (ed.), *Cesty českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava*, Praha 1942. Srov. také Ferdinandovo zpupné chování v letní Praze 1547, jež líčí Josef JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu, O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950.

⁵⁾ Vojtěch SOKOL (ed.), *Tůma Přeloučský, Spis o původu jednoty bratrské a o chudých lidech*, Praha 1947.

jež edice i studium Archivu Matouše Konečného nabízí. Jiří Just mimo jiné definuje užívaný pojem „*konfesionalizace*“ právě s ohledem na německé badatelské prostředí. V reakci na monografii Petra Mati se však problematickým jeví sdělení, že „*u části šlechty lze hovořit o konfesní indiferenci*“ (s. 15, pozn. 8). Používáme-li pojem „indiference“ ve smyslu národnosti pro 20. století, je pochopitelný při souběžném sepětí bilingvismu a nacionální (sebe)identifikace. Lze ho však vskutku smysluplně použít pro zdánlivě nejasnou náboženskou příslušnost? Šlechta zajisté mohla být indiferentní nacionálně, tedy sebe sama nedefinovala jinak než zemskou příslušností, jak mnohdy vidíme i v moderní době. Jak však v praxi vypadala indiferentnost konfesijní? Stejně tak se lze ptát, co v praxi znamenalo „*správně*“ věřit (s. 16). Autor nabízí jistě uvěřitelné vysvětlení, protože „*ohrozit pravou službu Bohu*“ muselo přinášet obavy z Božího hněvu. Zde byla – kromě určité sebereflexe, „*autodisciplinace*“ každého věřícího – důležitá také role dohledu kněží, jak ji vidíme v prostředí luterské (německé) šlechty v působení superintendentů. Význam měla určitě i proslovená, eventuálně tištěná pohřební kázání, zmíněná zde v komentáři i v edici. Je-li řeč o zajišťování prostor pro bratrské bohoslužby, nabízí se úvaha, zda šlechta mohla sáhnout k opatřením, která by na přechodnou dobu umožnila vznik „*simultánních*“ kostelů, jak je známe nejen z Horní Lužice, ale i ze severočeského prostředí v Českém Dubu, kde Oppersdorfové v druhé půli 16. století umožnili v jediném městském kostele střídavě bohoslužby katolíkům i luteránům, čímž se kromě jiného ušetřily náklady na výstavbu nového svatostánku.

V kapitole o utváření bratrské šlechtické obce 16. a 17. věku zaujmou také idealistické až utopické představy duchovních správců jednoty očekávajících od urozenců pokorné poddání se a bezvýhradné přizpůsobení se náročným podmínkám elitního náboženského společenství. Pozoruhodná je specifická představa vůdců jednoty bratrské o urozenosti coby ctnosti, kdy šlechtice neprezentují erb, rodokmen a starobylost či stavovská titulatura, ale křesťanská šlechtnost a pokora. Přitom si však bratři uvědomovali realitu, již byla zřetelně hierarchizovaná společnost, která se nemohla proměnit v sociálně nivelizovanou křesťanskou obec jen proto, že si to přáli duchovní. Jejich výstražné úvahy o smrtelných hříších trestaných Bohem stejně jako soubor požadavků na život vrchnosti nezatažující své poddané nadměrnými fyzickými robotami, vysokými daněmi a dalšími neoblíbenými povinnostmi náleží do obvyklého biblického instrumentária, které bychom našli patrně i v jiných křesťanských církvích. Jiří Just si oprávněně klade otázku po přitažlivosti jednoty pro některé šlechtice. A nalézá relativně uvěřitelné odpovědi. Uváženo do krajnosti – jednota bratrská vykazovala podobné „*disciplinarizační*“ rysy jako třeba novokřtěnci, do jejichž společenství se však z české či moravské šlechty nikdo nehrnul.

Pro následování ve víře byla bezesporu podstatná i rodinná šlechtická tradice. Podle očekávání nabídl Jiří Just v dalším výkladu příklady konverzí původně s jed-

notou sympatizujících či v jejich intencích vychovávaných, přesto nepochybně velmi ambiciózních Viléma Slavaty a Albrechta z Valdštejna. Nezanedbatelný majetkový, resp. mocenský vzestup obou mladých pánů již tehdy – stejně jako dnes – mohl vzbuzovat nedůvěru v opravdovost, upřímnost a nevypočítavost přestupu ke katolické církvi. Ostatně ani podporovatelky jednoty nemusely dojít u bratrských historiků laskavého či dokonce objektivního hodnocení, jak vidíme na příkladu Marty z Veselice. Naopak zdánlivá stálost ve věroučné příslušnosti bratřím je pěkně demonstrována na příkladu peripetii Krajířů z Krajku. Též další případy z rodů Žerotínů, Valdštejnů či Hrzánů ukazují občasně rozpory mezi představou bratrských duchovních a životní realitou. Lze souhlasit, že kdysi Josefem Válkou formulovaná teze o „*nadkonfesijním křesťanství*“ je typická pro předbělohorskou generaci vychovanou v prostředí konfesijní rozmanitosti a snášenlivosti. Podíl šlechticů i šlechtičen na zdánlivě toliko společenských událostech (křtinách, svatbách, pohřbech) však nemusí být jen ukázkou vědomí sounáležitosti se stavovskou obcí, ale i jasným vědomím křesťanských povinností, které nelze ignorovat jen kvůli odlišné konfesijní orientaci.

O výchově a vzdělávání bratrské šlechty pojednal Martin Holý. Shrnul výsledky svých předchozích zkušeností z tohoto druhu výzkumu a ve stručnosti ukázal na přístup k poskytování vzdělání českobratrským chlapcům a mladíkům, výběr škol v zahraničí, edukativní náplň jejich pobytu. K výčtu znalostí a dovedností získávaných na kavalírských cestách lze připočíst hru na hudební nástroj (s. 53). Překvapení asi vzbudí autorova úvaha o tom, zda „*šlechtičny z řad jednoty bratrské ... sloužily královně či některé jiné člence habsburského rodu*“. Skutečně by si katolické arcivévodkyně z habsburské dynastie vybraly – byť ještě v 16. století – do svého fraucimoru příslušnici náboženské pospolitosti považované obecně za „*kacířskou*“? Zajisté cenné jsou pasáže věnované vzdělání, intelektuálním i konfesijním zálibám mimořádného muže, Václava Budovce z Budova, stejně jako Karla staršího ze Žerotína. Jejich známý veřejný obraz, znovuvtvářený historiografií druhé půle 20. století, se už patrně příliš nezmění; přes to však nově nalezená korespondence pomáhá zpřesňovat okruh zahraničních adresátů jako kompetentních diskutérů v náboženských i politických tématech. Naopak málo pozitivní obraz osobnosti Henyka z Valdštejna na Dobrovici další objevená korespondence posiluje. Urozenec se jeví jako povahově komplikovaná a charakterově nepřijemná persona, která nevynechá snad žádnou příležitost projevit se konfliktně či aspoň utrousit dvojsmyslnou, posměšnou či přímo jedovatou poznámku (s. 190–192, 214–215).

Jestliže bratrská duchovní správa pohlížela na své členy s obvyklou přísností, nevyhnuli se jí ani šlechtici. Jiří Just předkládá zajímavý obraz privilegovaného přístupu urozených lidí k bohoslužebným záležitostem. Současně ukazuje i jejich dosti nemilosrdné charakteristiky v bratrském nekrologiu. Na jedné straně vidíme odraz „normovaných“ osobních vlastností vždy chvályhodných, vycházejících

z biblických vzorů (Konrád Krajíř z Krajku), na druhé čteme nelichotivá hodnocení majetkuchtivých mužů a zvláště klevetných žen (Bohunka z Pernštejna). Otázkou je, zda dobovému pisateli opravdu tolik vadilo scelování dominií, nebo dal spíše průchod své nelibosti vůči vrchnostenským zásahům do církevní správy. Současně lze dnes sotva vytykat nekrologistovi, že „*přehlédl skutečnost, že sňatky Pernštejnů a Kostků z Postupic patřily v 16. století ke strategii obou rodů*“ a souvisely s budováním šlechtických domén. Tak daleko zřejmě pisatel ani nedohlédl, spíše ho zajímaly křesťanské ctnosti, k nimž hromadění statků rozhodně nepatřilo. O tom by svědčily i lehce ironické poznámky k pohřbu Jana Diviše ze Žerotína roku 1616. Ostatně právě pohřební kázání se mohla stát vhodnou příležitostí, jak umravnit urozenou společnost, předestřít jí a zopakovat správný vzor křesťanského života, myšlení a jednání. Někteří šlechtici pak skutečně mohli upřímně věřit, že jejich posláním je stát se bratrským duchovním, jak vidíme v rozhodnutí Jeronýma Šlika. Tento bohužel opakovaně neúspěšný zájemce o kazatelské místo v jednotě je patrně zatím ojedinělým úkazem mezi urozenými vzdělanými přívrženci bratrského vyznání.

Kapitola o knižní kultuře a recepci literatury bratrskou šlechtou patří skutečně k radostnému čtení. Shrnuje sice již některé známé informace z jiných badatelských výzkumů posledního půlstoletí (i starší), nicméně přináší komplex dalších cenných poznatků. Budování privátních biblioték, knižní mecenáš bratrských či sběratelství mimořádných tisků, cílená výzdoba erbovními a iniciálovými supralibros stejně jako vlastnické komentáře o vazbě a financích investovaných do vazby a úpravy knih jsou stále nosnými tématy dějin knižní kultury. Zvláště bohatá knihovna Žerotínova či Budovcova a dalších urozených intelektuálů budí zaslouženou pozornost. Čtenářské vpisky ukazují, že ze zděděných knih sice „*nelze činit závěry ohledně úrovně vzdělání jejich držitele*“, nicméně je otázkou, k čemu by byly nikdy nečtené knihy. Skutečně jen pro sebeprezentaci, eventuálně jako upomínka na předky, od nichž byly získány? Jistě, ne každý si přečetl Bibli třidvacetkrát jako zmíněný saský rytíř Christoph von Loß... Tři pamětní záznamy v tiscích vydaných jednotou bratrskou tvoří užitečný doplněk edice, byť se nejedná přímo o nález z Karnele.

S vrchnostenskými privilegii jednoty v českých zemích se musela vypořádat Markéta Růčková. Postihla názorovou proměnu bratří na společný majetek a vlastnictví obecně. Vědomí, že je třeba odolat pokušení hromadit pozemské statky, zůstalo nepřekročitelnou maximou při úvahách o příslušnosti (soukromého, obecního) majetku a o jeho správě. Právě způsob jeho užití má zásadní roli ve vztahu křesťanů k hmotným statkům. Závěti a inventáře je měly evidovat, současně však umožňovat reflexi neúměrného zadlužování, či dokonce špatného hospodaření a nezodpovědného zacházení se svěřenými prostředky. Samozřejmě i zde nacházíme intenzivní prostoupení každé úvahy o majetku či skutku vztahem k Písmu. Autorka se také věnovala formální a obsahové analýze některých vrchnostenských

listin. Ty mimo jiné informují o vyvazování z člověčenství a poddanosti či o majetkových nadáních.

Bratrské šlechtě coby ochránkyni jednoty se ještě jednou věnoval Jiří Just. Představil podporu urozených při budování bratrských kostelů před Bílou horou. Zmínil stručně komplikace, které urozeným členům či mecenášům jednoty přinesl pobělohorský exil. Lze jen dodat, že majetkové ztráty nezpůsobil pouze „*pád tržních cen půdy*“ a „*přesycení trhu rozprodávaným pozemkovým vlastnictvím*“, ale i samotná kaláda vyhlášená jako důsledek nezodpovědného, kořistnického chování mincovního konsorcia kolem Albrechta z Valdštejna a Karla z Lichtenštejna.

Poslední část úvodu, která pojednala korespondenci coby pramen pro studium bratrské šlechty, zpracoval Ondřej Podavka. Ten si všímá jazykové různosti textů, zvláště korespondence (žerotínské, budovcovské v rámci Evropy vzdělanců, ale i obou urozenců navzájem) a žánrové pestrosti i tematického bohatství dopisů. Kapitola hutně shrnuje i zobecňuje dosud známé či nově získané poznatky o epistolárních pramenech osobností spjatých s jednotou.⁶⁾

Úhrnem lze říci, že třetí svazek edice téměř čtyři staletí zapomenutých pramenů českých předbělohorských dějin jednoty bratrské nabízí více, než se na první pohled zdá, a to jak pramenně, tak interpretačně.⁷⁾ Je obvyklé, že při větším zpracovatelském okruhu se některé informace opakují, další formulace odpovídají dobovým a generačním specifikám autorského vyjadřování.⁸⁾ Rovněž určitá zestručnění může čtenář vnímat jako zjednodušující či nepřesná.⁹⁾ Ale i přes tyto drobné výhra-

⁶⁾ Autoři všech kapitol se pozitivě vyrovnávají se starší literaturou a upozorňují na tradované omyly nebo přímo na chyby v edicích. Sympatické je, že uvádějí také digitalizáty archiválií či starých tisků.

⁷⁾ Drobnou nevýhodou je, že edice postrádá obvyklý diferenční slovník, takže čtenář si některé výrazy musí dohledat, pokud je editoři nevyšvětlili přímo v edici v poznámce pod čarou.

⁸⁾ Jinak dobrou redakční práci hyzdí několik pravopisných omylů. Porozumění textu ztěžují občasné komplikované formulace se slovosledem německého typu i někdy nadbytečná kumulace cizích slov (nikoli terminologie), ač bylo možné použít stejně přesné české výrazy (na to si často stěžují nejen studující historie, ale i laičtí zájemci o dějiny).

⁹⁾ Při poměrně velkém rozsahu poznámek v edici není jasné, proč v případě zabití manželky Petra Ježovského z Lub roku 1615 najde čtenář namísto vysvětlení případu jen odkaz na Dačického Paměti, ač kronikářovo líčení zločinu a hrdelního trestu pro vraha čítá sotva pět řádek. A podobně nejasný je násilný skon Mikuláše Sekerky ze Sedčic roku 1588, neboť ani odkazovaná monografie o *Rytířích renesančních Čech ve válkách* (2016) nic nevysvětluje. Výklad o mandátech proti jednotě (recenzovaná kniha, s. 25 a pozn. 68) činí dojem, že Vladislav Jagellonský vydal svatojakubský mandát dříve než roku 1508, což je však dále uvedeno na pravou míru (tamtéž, s. 97, pozn. 530). Nevím, zda jde o záměr, či opomenutí, ale Svata říše římská národa německého je zde opakovaně označována jen coby „*Říše římská národa německého*“ (tamtéž, s. 16, pozn. 13, s. 52). Z Mackova „*husitského revolučního hnutí*“ se stalo jen „*husitské hnutí*“ (tamtéž, pozn. 9). „*Britské ostrovy*“ určitě nebyly jen „*anglickánské*“ (tamtéž, s. 53). Některé formulace působí bezděčně humorně: Jaký „*počet*“ účastníků bohoslužeb uvádí pisatel,

dy jsme svědky poctivé drobné ediční a kultivované interpretační práce, která slouží upřímné ocenění a díky.

Milan Svoboda

Kateřina ŠOLCOVÁ (ed.), Jan Jesenský – Proti tyranům, Praha, Academia 2019, 134 s.

Na české stavovské povstání je většinou v historiografii nahlíženo jako na střet politický, na konflikt mezi habsburským panovníkem a velkou částí stavovské reprezentace v Čechách, ve vedlejších zemích Koruny české i v širší oblasti střední Evropy. Nežrídka se přitom zapomíná na to, že ačkoli zmíněný střet vyrůstal z konkrétní politické situace, odrážely se v něm obecnější politické názory a koncepce. Ty se dostávaly na povrch ve chvílích, kdy bylo třeba legitimizovat účastníky konfliktu, získat podporu mezi domácími i zahraničními autoritami nebo sestavit programový dokument, jenž by měl nastínit budoucí směřování a cíle válčících stran.

Ve druhé polovině 16. století a na začátku století následujícího se v západní i střední Evropě začala objevovat díla, která dokázala jasně artikulovat představy o politickém systému raně moderních států i o postavení panovníka a stavů v nich. Na rozdíl od německých knížectví, polsko-litevské unie či od uherských zemí však bylo české prostředí na spisy reflektující západoevropskou politickou teorii poměrně chudé. Ani vzdělání šlechtici nebo humanisté po sobě nezanechali výraznější teoretické dílo, které by poskytlo základy pro ospravedlnění odporu proti habsburskému panovníkovi. V tomto kontextu je útlý latinský spisek lékaře a pozdějšího

---

když sděluje, že „*bylo posluchačů dosti*“ (tamtéž, s. 45, pozn. 186)? Používali-li autoři *Rukověť humanistického básnictví*, není jasné, proč nepracovali i se šestým dílem, resp. s Dodatky (Josef HEJNIC – Jan MARTÍNEK, *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě od konce 15. do začátku 17. století. Dodatky A–Ž*, Praha 2011)? Pokud editoři upozorňují na konflikt vyvolaný v Žerotínův neprospěch Zikmundem z Ditrichštejna (recenzovaná kniha, s. 118), proč neodkazují na Vybiralovu monografii (Zdeněk VYBÍRAL, *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*, České Budějovice 2005), jež se mu obsáhle věnovala? Též by bylo možno upozornit čtenáře, že šestidílná Bible králická byla v roce 1995 vydána v Německu ve faksimilové podobě. Z hlediska terminologického nelze souhlasit s opakovaně chybně užívaným pojmem „*monogram*“, když se na výzdobě knižních desek jedná zcela zjevně o „*iniciály*“ křesťanských jmen a příjmení (predikátů) vlastníků či objednavatelů vazeb, a jde proto o „*iniciálová supralibros*“ (recenzovaná kniha, s. 82 an.). Terminologická rozpolcenost se objevuje v podobě synonymního užívání literárního termínu „*moderní legenda*“ a „*pověst*“ v případě nepochopení, a proto i svérázné interpretace ikonografického významu náhrobku Heřmana z Bubna v 19. století (s. 110, též v pozn. 596). Jedinou nejednoznačností přepisu z nich jmen je „*Chyträus*“, též ve variantě „*Chytraeus*“ (tamtéž, pozn. 258, 262).

rektora pražské univerzity Jana Jesenského-Jessenia *Pro vindiciis contra tyrannos* opravdovou výjimkou a už proto je velmi dobře, že vyšel roku 2019 konečně i v českém překladu.¹⁾ A to v podobě, která odpovídá jeho druhému vydání z roku 1620, tedy z doby vrcholícího stavovského povstání.

Editorka a překladatelka Kateřina Šolcová pracovala s Jesseniovým textem jako s filozofickým traktátem a zařazuje jej do tradice evropského monarchomachismu po bok teoretiků bojujících proti neomezené vládě jediného muže. Ačkoli ani zdaleka nevyčerpává všechnu relevantní historickou ani filozofickou literaturu, která se danému tématu věnovala a jejíž množství je v dnešní době již jen obtížně přehlednutelné, podává K. Šolcová přesvědčivý výklad hlavních Jesseniových inspiračních zdrojů. Vedle začlenění do dějin evropské politické filozofie však v úvodních studiích poněkud chybí zařazení do českého politického myšlení, které se odrazilo například během koncipování právních dokumentů předbělohorské doby, zejména potom v různých redakcích zemského zřízení a ve stavovských programech.²⁾ Podobně závažným nedostatkem je však také malá kontextualizace Jesseniova díla v době samotného stavovského povstání a jeho vztah ke klíčovým dokumentům, jako byla akta české konfederace nebo obě stavovské apologie. Souvislosti, v nichž je spis Jana Jessenia pojednán, jsou tak poměrně omezené, neboť samotné kritické edici s překladem předchází pouze Jesseniův stručný biogram a letný pohled do protestantské a dále do (převážně) francouzské monarchomachické tradice politického myšlení. K. Šolcová však zároveň přesvědčivě dokládá, že právě tato byla pro vznik dílka *Pro vindiciis contra tyrannos* zásadní.

Mezi ostatními, kteří se snažili během 16. století ve svých spisech napadnout silnou vládu jediného člověka nad celým státem, vynikala jako inspirační vzor kniha anonymního autora (snad Philippa du Plessis Mornaye) *Vindiciae contra tyrannos* do té míry, že je pravděpodobné, že Jessenius svůj spisek vytvořil právě jako krátkou obranu tohoto díla proti Jeanu Bodinovi. Jeho jméno u Jessenia přímo nezazní, Kateřina Šolcová jej však s přesvědčivostí a s odkazem na Stanislava Soušedíka rozpoznává v onom „koryfejovi“ či „politickém autorovi“, vůči němuž se rudolfinský lékař a jeden ze stavovských direktorů na řadě míst svého spisu vyme-

¹⁾ Jesseniově filozofii se zatím věnoval nejpodrobněji Tomáš NEJESCHLEBA, *Jan Jesenský v kontextu renesanční filozofie*, Praha 2008. Pokud pomíneme v mnohém zastaralou biografii Friedela PICKA (*Joh. Jessenius de Magna Jessen, Arzt und Rektor in Wittenberg und Prag, hingerichtet am 21. Juni 1621. Ein Lebensbild aus der Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, Leipzig 1926), chybí bohužel zatím komplexní Jesseniův životopis. Snad tuto mezeru v budoucnu vyplní již několikrát avizovaná, stále však nevydaná, kniha Marie ŠEDIVÉ KOLDINSKÉ, *Jan Jessenius mezi historií, ideologií a politikou*. Dílo by mělo vyjít v nakladatelství Academia.

²⁾ Srov. Jaroslav PÁNEK, *Republikánské tendence ve stavovských programech doby předbělohorské*, FHB 8, 1985, s. 43–62.

zoval.³⁾ Je zásluhou K. Šolcové, že identifikovala v editovaném spise množství doslovných i parafrázovaných úseků z anonymního díla *Vindiciae contra tyrannos*, čímž Jessenia do značné míry relativizovala jako originálního myslitele. Také jej však usvědčuje z toho, že někdy až příliš doslovně a bez potřebné kritiky přejímal cizí argumenty, což lze ukázat na příkladu dlouhé pasáže, převzaté od Theodora Bězy a vztažené k výsledkům 4. toledského koncilu (s. 89–93). Běza do značné míry dezinterpretuje ustanovení tohoto raně středověkého shromáždění v místech, kde zmínil omezení vůči lidu, k nimž byl panovník donucen. Ve skutečnosti, jak uvádí v poznámce pod čarou K. Šolcová, šlo o omezení krále vůči tehdejší církvi. Editorce se rovněž daří rozeznávat některá topoi, která se objevovala v monarchomachické literatuře a která Jessenius ochotně užívá (např. fiktivní přísaha aragonských králů směřovaná k lidu před nastolením nebo příběh o Marii Stuartovně vyhnané ze své země kvůli údajnému porušení slibu daného jejím obyvatelům). Tato fakta jsou ostatně ve shodě s tvrzením samotného Jessenia, který přiznal původ vydaného spisu v rukopisu dizertace obhájené během studií v Padově roku 1591, který náhodou našel po smrti své ženy. Mělo tedy jít o přepracovanou školní práci, jejímž účelem byla schopnost uspořádat a obhájit názory jiných učenců.

K. Šolcová vycházela při edici i v následném překladu z druhého vydání Jesseniova spisu, které se od toho prvního, jež se zachovalo v Čechách pouze v knihovně českokrumlovských minoritů (dnes v klášteře Zlatá Koruna), liší podle jejich slov zejména v dedikaci a předmluvě. Na základě porovnání obou vydání popsala editorka významové posuny, které spočívaly zejména v radikalizaci, která je patrná především z úvodních pasáží. Jessenius podle jejich zjištění navíc rozpracoval myšlenku oddělení království a krále, a z toho vyplývající nadřazenosti instituce nad osobou vládce (s. 52–53). Toto oddělení pak nejen u Jessenia, ale i u dalších monarchomachů (J. Althusius) implikovalo existenci státních institucí nezávislých na vůli panovníka či jemu přímo nadřazených, což bylo u řady monarchomachů spojeno s primární rolí lidu nebo zákonů při řešení konfliktních či jinak vypjatých situací uvnitř země nebo při rozpoznání hranice, kdy se král přestal chovat jako král a začal se chovat jako tyran, proti němuž lze vést legitimní odpor. A v tomto bodě se podle mého mínění dostáváme ke smyslu a důvodu, proč Jessenius spis vydal. Tímto důvodem se zdá být absence srozumitelného a náležitě právně i filozoficky zdůvodněného práva českých stavů na odpor. Hledání, čím nahradit nedostatek historické či přirozenoprávní legitimizace, bylo však společné všem středoevropským stavovským reprezentacím během jejich zápasů s Habsburky. To samozřejmě

³⁾ Stanislav SOUSEDÍK, *Jan Jesenský jako ideolog stavovského povstání*, Filosofický časopis 40, 1992, s. 69–81, zde s. 70 an. Oproti tomu Machiavelliho jako terč Jesseniovyh útoků uvádí například Josef POLIŠENSKÝ, *K politické činnosti Jána Jesenského - Jessenia*, AUC-HUCP 2, 1961, s. 87–128, zde s. 95.

poskytuje dnešnímu historikovi vítaný komparativní materiál a umožňuje to srovnávat různé pohledy na *ius resistendi* napříč střední Evropou. Tento rozměr však v recenzované práci povážlivě schází.⁴⁾

Jessenius napsal svůj spisek jako obranu stavů, které považuje za „lid“ oprávněný regulovat rozhodnutí panovníka nebo jej přímo sesadit ve chvíli, kdy se začne chovat jako tyran. Jeho argumentace však není konfesně založená, i když často vycházela z citací biblických příběhů a apoštolských epištol. Sama otázka Jesseniovy konfesionality je poměrně komplikovaná a editorka ji ponechala stranou. Je totiž nejisté, zda ji lze z některých pasáží vydaného spisku či ze způsobu argumentace odhadnout. Na základě nedávno vydané knihy Tomáše Nejeschleby by však možná bylo možné odhalit v Jesseniově politickém díle stopy renesančních filozofických směrů, především novoplatonismu a neostoicismu.

Nesporným přínosem recenzované knihy je český překlad Jesseniova latinského textu, řazený paralelně, zrcadlově k originálu, který se nachází vždy na sudé straně od s. 70 do s. 130. Jelikož není latinský text rozčleněn do odstavců, doplnila je editorka a překladatelka podle logického plynutí textu. Podobným vkladem K. Šolcové jsou i kurzivní pasáže, které představují Jesseniovy citace jiných autorů a čtenáři, porovnávacímu originál s překladem, výrazně usnadňují orientaci v textu. Hodnocení kvality překladu z latiny do češtiny ponechám povolnějším, i laika však zaujme fakt, že vedle odborných lektorů-filozofů není v tiráži recenzované knihy uvedeno jméno osoby, která by revidovala jazykový překlad. Přesto musím přiznat, že je text překladu plynulý a nachází se v něm pouze minimum větných konstrukcí sice odrážející styl originálu, v češtině však znějících poněkud kostřbatě (v tomto směru lze zmínit například nepříliš uhlazený poslední odstavec překladu na s. 131). Knize by slušel také vědecký aparát na závěr: i když se nejedná o rozsáhlé dílo, přesto v něm postrádám (alespoň jmenný) rejstřík či souhrn citované literatury.

Edice historických pramenů jsou vždy záslužným počinem a dvojnásob to platí u kritické edice dobového latinského textu s překladem do současné češtiny. Možná byla v původním záměru grantového projektu, z něžž recenzovaná publikace vychází, zamýšlena tato edice jen jako doplněk či „vedlejší produkt“ souhrnného

⁴⁾ Ke koncepcím práva na odpor v Uhrách existuje rozsáhlá literatura částečně shrnutá ve sborníku Balázs TRENCSENYI – Márton ZÁSZKALICZKY (edd.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden – Boston 2010 (zejména statě B. Vargy a B. Trencsenyiho; K. Šolcová podstatněji reflektuje jen text Keese Teszelszkyho, který se věnuje přímo Jesseniovi). O právu na odpor v kontextu rakouských zemí např. Arno STROHMEYER, *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*, Mainz 2006 (srov. také další texty téhož autora).

pojedenání, které vyšlo o rok později.⁵⁾ Možná byla jen přípravou k sepsání kapitoly o Janu Jesseniovi v tomto hlavním grantovém výstupu. Každopádně vzniklo dílo, jemuž není možné po formální ani obsahové stránce nic závažnějšího vytknout.

Jiří Hrbek

Silvia TAMMARO, *Theatrum Sabaudiae. Das Kupferstichwerk der Herzöge von Savoyen. Entstehung, Rezeption, Funktionswandel (1660–1740)*, Wien, Böhlau 2021, 300 s.

Knížka o knížce. Tak by se dala nejobecněji charakterizovat kniha Silvie Tammara o *Theatru Sabaudiae*, reprezentativní publikaci, kterou savojské vévodové propagovali na přelomu 17. a 18. století svůj rod, jeho činy a své dominium na dnešní francouzské i italské straně Alp s novým hlavním městem, moderně vystavěným Turínem. Kniha vyšla z podnětu Karla Emanuela II. (1634–1675), který se ovšem jejího vydání nedožil, neboť byla poprvé vydána až v roce 1682, a to v renomovaném nakladatelském domě Blaeu v Amsterdamu. Kromě tohoto latinského vydání se do roku 1726 dočkala ještě francouzské a nizozemské mutace. Obsah se mírně měnil, nicméně ve všech vydáních a jazykových mutacích knížka zahrnovala kromě textových pasáží portréty příslušníků savojského rodu, mapy dotčených historických území na severozápadě dnešní Itálie (a s nimi dnes sousedících francouzských teritorií) a četné veduty – nejčastěji výpravné a propracované pohledy z ptačí perspektivy na města a rezidence v Piemontu a plány významných budov.

Graficky zdařilá publikace vydaná v nakladatelství Böhlau přináší daleko více než jen formální popis vyobrazení, která kniha zahrnuje, přehled jejich vydání a seznam míst dochování v hlavních evropských knihovnách a archivech. To, spolu s rodokmenem Savojských, tvoří rozsáhlý aparát knihy, kterému ovšem předchází obsáhlá úvodní studie. Ta je koncipována s cílem podat obsahovou a formální analýzu knížky, popis jejího vzniku, šíření a percepce po Evropě, zejména ve Vídni, kam směřovala ze Savojska výrazná kulturní linka díky osobnosti Evžena Savojského. Pro autorku je *Theatrum Sabaudiae* také „knihou měst – „Städtebuch“, která komunikuje textem, obrazem a také s kartografickým a alegorickým jazykem. Řadí ji tak z hlediska obsahu blízko např. k „Topografiim“ Matthäuse Meriana či k *Civitates orbis terrarum*. Zatímco na této úrovni jsou pro Tammara inspiračním zdrojem práce Cesare De Sety a Tanjy Michalsky, v rovině formálního popisu a pohle-

---

⁵⁾ Kateřina ŠOLCOVÁ – Stanislav SOUSEDÍK, *Kapitoly z dějin politické filosofie v českých zemích 17. století*, Červený Kostelec 2020.

du na knihu jako nástroj reprezentace skrze architekturu a umění vycházela z díla Michaely Völkel. *Theatrum Sabaudiae* totiž autorka představuje také v kontextu sebezreprezentace (dvorské reprezentace) skrze umělecká díla a především skrze série vedut. To knihu činí zajímavou nejen pro badatele o dějinách knižní kultury, ale také pro ty, kteří studují ikonografii šlechtického velkostatku či různé formy reprezentace šlechtických rodů. Samozřejmostí je přitom, v duchu úvodního citátu: „*Perrinde paginas meas legere, atque sedendo peregrinari*“, to, že se zdařilá kniha Silvie Tammara zařazuje do knihoven všech badatelů o dějinách měst i dějinách cestování v raném novověku.

Eva Chodějovská

Michal WANNER - Karel STANĚK, Císařský orel a vábení Orientu. Zámorská obchodní expanze habsburské monarchie (1715–1789), Praha, Scriptorium 2021, 528 s.

Publikace, jež je společným dílem historiků Michala Wannera a Karla Staňka, vnáší do české historiografie důležité hospodářské téma obchodní expanze habsburské monarchie do zámorí během 18. století. Jejich výzkum, zacílený na snahy habsburské monarchie o zapojení do světového obchodu ve druhé polovině 18. století, si vyžádal rešerše a zhodnocení pramenů, jež jsou dnes rozptýleny v archivech různých evropských zemí (Státní archiv ve Vídni, Státní archiv v Terstu, Národní archiv v Londýně, Městský archiv v Antverpách, Státní archiv v Bruselu, Národní archiv v Praze aj.). Již během přípravných prací na publikaci tak byl společnými silami obou autorů, kteří jsou pro takto pojatý výzkum též dobře vybaveni jazykovými znalostmi, proveden úctyhodně široký průzkum pramenů různé provenience, zčásti usnadněný rychle se rozvíjející digitalizací materiálů.

Vybrané téma je strukturováno do pěti hlavních částí, z nichž každá obsahuje řadu dalších, tematicky sevřených kapitol. První část (I. Otevření se moři, s. 15–74) přináší širší a naprosto nezbytné uvedení do politické a hospodářské situace habsburské monarchie po nástupu Karla VI. k moci (1711) a po válkách o španělské dědictví (1714), jež přinesly podunajské monarchii řadu územních zisků. Velká pozornost je v tomto kontextu věnována zejména politickému a správnímu vývoji Rakouského Nizozemí, jehož zisk (v rámci utrechtského míru roku 1713) byl pro habsburskou expanzi do zámorí v následujících letech naprosto klíčový. Další cestu k rozvoji mezinárodního obchodu otevřela Habsburkům mírová smlouva s osmanskými Turky (požarevacký mír z roku 1718), jejíž součástí byly nejen strategicky významné územní zisky v oblasti jihovýchodní Evropy (Rakouské Přímoří), ale navazovala na ni také nová, oboustranná obchodní dohoda s Turky. Na jejím zákla-

dě byl obyvatelům habsburského soustátí umožněn svobodný obchod na celém území Osmanské říše a také plavba po Dunaji až k Černému moři.

Pro pochopení širších souvislostí a významu mezinárodního podunajského obchodu se pak autoři vracejí zpět až do 16. století a nezapomínají ani na významnou roli tureckých a řeckých kupců a sefardských Židů v této obchodní výměně během následujícího 17. a 18. století. Současně se věnují rozvoji přístavů na rakouském a chorvatském pobřeží Jadranu, mezi nimiž nabyly pro mezinárodní obchod v 18. století největšího významu Terst a Fiume (dnes Rijeka). Již v roce 1719, tedy jen krátce poté, co se oblast dostala do správy Habsburků, byla totiž pro obchod s Osmanskou říší na akciovém základě založena Císařská privilegovaná orientální společnost. Politické úspěchy prvních let vlády Karla VI., územní zisky, jež se staly východiskem habsburských snah o zámořskou expanzi i další historické souvislosti jsou v textu zpracovány přehledně. Autoři současně rekapitulují dobové, merkantilismem ovlivněné tendence a pokusy o ekonomický rozvoj monarchie.

Těžiště celé publikace však představuje až následující II. část (Vzestup a pád Ostendské společnosti, s. 75–293), jež je zaměřena na zámořské aktivity Habsburků, vycházející z Rakouského Nizozemí. V této nejrozsáhlejší části knihy se Wanner se Staňkem soustředil na historii přístavního města Ostende a jeho následný rozvoj poté, co se tento vlámský region (dnes Belgie) dostal roku 1713 do správy habsburské monarchie. Jednalo se o území, které díky přímému napojení na světový, zaoceánský obchod, patřilo již od 16. století k ekonomicky nejrozvinutějším oblastem západní Evropy. Pro vzestup původně nepřilíš významného přístavního města Ostende (Oostende) a jeho přerod v největší přístav Rakouského Nizozemí s přímými kontakty na Asii, mělo pak rozhodující význam právě převzetí správy území Habsburky.

Pro rozvoj ostendského obchodu s Asií (zejména s Indií) byly významné již soukromé obchodní výpravy, realizované po roce 1713 ostendskými obchodníky se souhlasem a pod ochranou habsburské vlády. Mezi aktéry těchto výprav je ale třeba počítat též kupce z Antverp a Gentu, stejně jako další mezinárodní investory, kteří se v rámci obchodních konsorcií na jednotlivých, mnohdy riskantních, ale současně ekonomicky slibných výpravách finančně podíleli. Autoři přinášejí přehled jednotlivých výprav do Asie (Indie, zejména Bengálsko a dále Čína) i ke břehům afrického kontinentu (Guinea), jež byly mezi lety 1715–1721 z Ostende podniknuty. Tam, kde jim to prameny, či stávající odborná literatura umožnily, přinášejí též údaje o itineráři a cílových destinacích výprav, o personálním složení lodí (kapitáni), hlavních investorech i celkové rentabilitě jednotlivých cest. Wanner a Staňek současně reflektují také rivalitu, konfliktní vztahy až po otevřené nepřátelství mezi ostendskými konsorcií a obchodními společnostmi Angličanů a Nizozemců, jež zámořské výpravy vedené z Ostende vyvolaly.

Pozitivně hodnotím, že jsou v knize současně zařazeny též pasáže vysvětlující jak způsob organizace obchodních konsorcií, tak praktické otázky související přímo s technickou stránkou a rychlostí plavidel, s najímáním námořníků, s organizací lodní posádky i s každodenností na palubě během dlouhých dní plavby na otevřeném moři. Prostor je věnován také komoditám, jejichž obchodní výměna byla hlavním důvodem výprav. Nejvýznamnější asijské komodity představovaly indické textilie (bavlna), čínské hedvábí, čaj a káva, dále např. pepř, porcelán. Až 92 % komodit vyvážených z Ostende tvořilo podle autorů stříbro, což ukazuje na výrazně pasivní bilanci ostendského asijského obchodu dané doby. Odlišná byla obchodní situace se západní Afrikou, kde našli ostendští obchodníci uplatnění pro celou řadu evropských výrobků, jako bylo např. slezské a české plátno, sklo, železářské a mosazné výrobky, střelný prach nebo alkohol, zatímco zpět do Evropy exportovali hlavně slonovinu a zlato.

Zhmotněním snah rakouských Habsburků o průnik do světového koloniálního obchodu ale představovalo až založení Ostendské společnosti v Rakouském Nizozemí, jež získala císařským patentem z prosince 1722 právo po dobu třiceti let obchodovat ve Východní i Západní Indii a Africe. Velká pozornost je v textu věnována výsadám, které byly společnosti tímto císařským patentem uděleny, stejně jako struktuře i vlastní organizaci společnosti, jejímu financování, účetnictví, administraci, personálnímu složení úřadu a jeho jednotlivým agendám. Zachované primární prameny – registry vlastníků akcií, které podrobně zpracoval belgický historik Jelten Baguet – umožnily autorům charakterizovat vlastnickou strukturu této podílové společnosti i její silné ukotvení ve vlámské vyšší společnosti.¹⁾ Naopak výraznějšího napojení na císařské zastoupení v Rakouském Nizozemí, ale i na dvorské kruhy či investory ve Vídni však podle autorů postrádala.

Podrobné informace přináší kapitola, věnovaná vlastní praxi obchodní společnosti, která navazovala na předchozí zkušenosti konsorcií (s. 155–184). Ta se zabývá nejen správou a chodem vlastní evropské centrály, ale současně též organizací lodní dopravy (po stránce technické i z hlediska najímání posádek), která je porovnávána s předcházejícím obdobím soukromých ostendských expedic. Následně autoři popsali jednotlivé faktorie společnosti. Mezi sítí opěrných bodů, spojujících vlámské pobřeží s Asií tak patřil přístav Mokka (al-Muchá) na Arabském poloostrově, kde byla nakupována káva. Jako mnohem zajímavější se ale brzy ukázal obchod s indickou bavlnou, pro něj společnost získala v Indii kolonie Cobelon na Koromandelském pobřeží a Bankibázár v Bengálsku. Nejvýnosnější část asijské zboží výměny Ostendčanů pak pocházela z Číny, odkud na evropský trh dováželi čaj, hedvábí a porcelán. Autoři mapují vývoj společnosti až do jejího zániku roku

---

¹⁾ Jelten BAGUET, *De Oostendse Compagnie, haar directeurs en de Oostenrijkse Bewindvoerders. Een casuïstische analyse van hun onderlinge interactie (1722-1731)*, Gent 2013.

1731 na pozadí politických problémů v habsburské monarchii (otázka nástupnictví po Karlovi VI.) i na evropské scéně.

Za důležité považují celkové hodnocení povahy a významu Ostendské společnosti. Autoři na podkladě svých zjištění nesouhlasí s hodnocením Josefa Polišenského, který považoval společnost za projekt zejména habsburské vlády, podpořený českou a rakouskou šlechtou.²⁾ Současně ale zcela odmítají také starší interpretaci západoevropských historiků 19. a 20. století, podle nichž se jednalo o belgickou národní společnost či o koloniální organizaci, která svými aktivitami a snahami předjímalá budoucí belgické vládní snahy o vybudování koloniální říše (část VI., Závěry, s. 436). Wanner a Staněk tak Ostendskou společnost charakterizují jako multinárodní obchodní organizaci, fungující sice pod křídly habsburské říše, která však byla především projektem obchodníků různého původu, usazených v Jižním Nizozemí a jejich západoevropských obchodních partnerů a investorů.

V následující III. části (Vzestup Rakouského Přímoří, s. 307–362) obrací autoři pozornost ke druhé strategicky významné oblasti, jež byla výchozím bodem zámořských expanzí, a to k Rakouskému Přímoří. V široce pojaté kapitole podávají podrobnou genezi rozvoje přístavu Terst a menšího Fiume. Zejména Terst se tak díky těmto státním investicím stal významným tranzitním přístavem s kontakty v širším Středomoří, se západní a severní Evropou, Asií i Amerikou. Současně je pozornost věnována také pomalu se rozvíjícímu obchodu s Osmanskou říší a rozvoji dunajské plavby během tereziánské éry.

Ve IV. části (Vzestup a pád Císařské asijské společnosti v Terstu a Antverpách, s. 365–406) jsou mapovány nové iniciativy Habsburků ve východoindickém obchodu během vlády císařovny Marie Terezie a Josefa II. a současně jsou analyzovány důvody neúspěchu nově založené Císařské asijské společnosti. Následující V. část (Nový vzestup habsburského zámořského obchodu, s. 409–426) pak načrtává další směry expanze habsburského soustátí v poslední čtvrtině 18. století.

Přes velké množství informací, dat a jiných údajů je text publikace napsán čtivě, orientací v problematice ostendského asijského obchodu, stejně jako rozvoje jadranských přístavů Terst a Fiume pak čtenáři usnadňují různá dobová vyobrazení, mapy tras jednotlivých expedic i obchodních zastoupení v Asii. Příloha přináší seznamy plavidel, jež byla z Ostende vypravena v letech 1715–1732 do Zámorí, kniha je doplněna nezbytnými rejstříky. Wannerovi se Staňkem se díky širokému záběru zahrnujícímu jak oblast Jižního Nizozemí, tak Rakouského Přímoří podařilo podat ve značné míře komplexní pohled na zámořskou obchodní expanzi podunajské monarchie během 18. století. Kniha tak představuje důležitý příspěvek k dějinám novověkého mezinárodního obchodu habsburské monarchie. Pro české badatele

---

²⁾ Josef POLIŠENSKÝ, *Rakouská merkantilní politika a Ostendská společnost*, Nový Orient 17, č. 6, 1962, s. 136–137.

i pro další čtenáře by bylo v této souvislosti jistě zajímavé, pokud by autoři své další bádání detailněji soustředili na roli českého průmyslu, řemesel a jejich výrobků na těchto zámořských trzích.

Marie Buňatová

Daniel DRÁPALA – Jitka TICHÁ (edd.), Tuto se všeliké památky... Památeční záznamy autorů z okruhu Vranečkovy kroniky, Brno, Masarykova univerzita 2020, 143 s.

Prameny lidové proveniencie a jimi zprostředkované svědectví jsou v českém národopise/etnologii využívány již od Národopisné výstavy československé v Praze v roce 1895. Již tehdy bylo shromážděno množství rodinných kronik, vzpomínek či deníků, z nichž některé posléze našly svou cestu ke čtenářům v podobě edic. V době vrcholícího národně emancipačního hnutí byly tyto rukopisné památky interpretovány jako doklad o autenticitě a specifických rysech kulturních projevů národního společenství či o vzdělanosti a rozhledu vybraných aktérů vzešlých z lidových vrstev.

S oblibou byly tyto prameny užívány jako zdroj informací pro regionální dějepisce/vlastivědu i národopisné bádání nabízející nahlédnutí do životních osudů autorů i jejich okolí. S Pekařovou edicí zápisů sedláka Josefa Dlaska se ovšem ukázalo, že tento typ písemného (případně doplňkově i obrazového pramene) nemůžeme vnímat pouze jako informaci o lokálním dění, v němž se odehrával životní běh autora zápisů. Josef Pekař nabídl i další interpretační rovinu, když upozornil na individualitu autora, který do záznamů vnášel svůj myšlenkový a hodnotový systém i reflexi náboženského smýšlení a osobních postojů.

Tento komplexní přístup k díle i jeho autorovi je uplatněn i u aktuálního vydavatelského záměru etnologického pracoviště Masarykovy univerzity. Vydání zápisů z 18. a počátku 19. století z pera učitele Jana Bartoloměje Vranečky a jeho následovníků není pouze příspěvkem k poznání lokálních a regionálních dějin, nejde jen o jejich obohacení o některé střípky z historie. Někdejší kronikářův zájem o běžný životní běh, hospodářské poměry i důsledky politických a vojenských událostí za hranicemi obce a panství je v případě Vranečkovy textu obohacen i o zprávy vztahující se k rodicímú se baroknímu poutnímu místu Zašová, na jehož rozvoji měli podíl i členové Vranečkovy rodiny. Zatímco větší poutní místa disponují relativním dostatkem pramenného materiálu pro poznání jejich geneze a provozu, u menších poutních center se často setkáváme s nedostatkem relevantních zdrojů. Vranečkova kronika má potenciál rozšířit čtenářům obzor o informace vztahující se ke vzniku a formování takového menšího poutního místa, hodnota textu navíc spočívá v jeho autenticitě, jelikož se jedná o svědectví přímého účastníka a zainteresované osoby.

Zašovský rektor Jan Bartoloměj Vranečka byl prototypem barokního člověka a jeho osobnostní profil se pomyslně přenáší do pohledu na svět, který zaznamenává ve svých památečných záznamech. Vedle ryze rodinných zápisků o narození (včetně znamení zvěrokruhu), křtech i úmrtích členů rodiny a náboženských témat zapisuje Vranečka i ohlasy dějinných událostí z blízkého či dalekého okolí a neopomíná ani pohledy do každodenního životního běhu obyvatel severovýchodní Moravy v době, kdy v plné síle fungovalo to, co nazýváme tradiční kultura. Čtenáři je tak nabídnut vhled do mentality tehdejších aktérů, do běžné denní reality naplňované permanentní starostí o zajištění obživy, bojem se suchem, neúrodou, nárůstem cen potravin, ale i nemocí a smrtí. V souvislosti s působením v poutním místě Zašová se stává Vranečkův text i jedinečnou sondou, jak barokní věřící prožívali náboženskou složku vlastních životů.

Smrtí Jana Bartoloměje (1743) ovšem nezanikla kronikářská tradice Vranečkovy rodiny. V původně ryze rodinných zápiscích nejdříve pokračoval syn a trinitářský mnich, pater Rudolf, posléze i další členové rodu. Nejmladší zápisky spadají až do poloviny 19. století, tedy plných sto let po smrti Jana Bartoloměje Vranečky, text proto můžeme považovat za jedinečný doklad kontinuity aktivního nakládání s paměti v rámci jedné rodové linie.

Jako pomyslný appendix Vranečkovy kroniky byl do edice zahrnut i text, jehož autorem byl jiný zašovský učitel 18. století – František Deml. Je to především pasáž popisující Demlovo putování do Říma, které odlišuje tento text oproti kronice Vranečkově, neboť nám přináší zcela jiný typ autentického sdělení. Popis Demlovy římské cesty můžeme považovat za unikátní svědectví o poutnických aktivitách obyvatel východní Moravy ve druhé polovině 18. století. Jedinečnost jeho svědectví spočívá v tom, že se jednalo o autora, který nebyl příslušníkem privilegované vrstvy obyvatelstva ani osobou duchovního stavu, u nichž se předpokládá větší mobilita i snadnější dostupnost k podobně koncipovaným výpravám.

Popis jeho římské cesty není nijak rozsáhlým literárním dílem, je to spíše itinerář putování z Kelče přes Rakousko a Kraňsko do Itálie. Z dnešního pohledu se jeho text blíží turistickým postřehům o místech navštívených při cestě do cílové destinace. Opomíjena nejsou pochopitelně místa náboženské úcty (Mürzzuschlag, Frohnlein, Padova, Loreto), s neztenčeným zájmem ovšem Deml komentuje i stavební a umělecké památky jednotlivých měst. Ostatně i popis Říma připomíná návštěvníký bedekr.

Edice může inspirovat úvahu o specifické roli učitelů působících jako vzdělavaatelé v rámci lokální komunity, z níž se však nejednou díky osobním předpokladům a zájmům vydělovali. Autenticitu potrhuje i vhodně zvolená obrazová fotodokumentace.

Markéta Holubová

OBSAH

I. STUDIE - TÉMA

Protestantská literatura a knižní kultura ve střední Evropě v 16. a 17. století

Markéta Růčková

Vzdělání, vzdělávací příručky a školní literatura v prostředí
jednoty bratrské v předbělohorském období*Education, Educational Handbooks and School Literature**in the Unity of Brethren in the Period Preceding the Battle of White**Mountain* 169-218

Viliam Čičaj

Distribúcia českej protestantskej literatúry v priestore
stredovýchodnej Európy v 17. storočí*Distribution of Czech Protestant Literature in 17th Century**East-Central Europe* 219-242

Annamária Kónyová

Blatný Potok (Sárospatak), významné centrum reformovanej
knižnej kultúry v Hornom Uhorsku v 17. storočí*Sárospatak, an Important Center of the Reformed Book Culture**in 17th Century Upper Hungary* 243-257

II. STUDIE - MISCELLANEA

Zoltán Borbély

The Structure of Noble Society and the Institutional
Frameworks of Life in Upper Hungary in the First Half
of the Seventeenth Century*Struktura šlechtické společnosti a institucionální rámec jejího**života v Horních Uhrách v první polovině 17. století* 261-286

Jiří J u s t

Poznamenání některých věcí aneb skutků Václava Holého
jako reflexe konfesního násilí na východočeském panství
Pernštejnů po polovině 16. století

*Poznamenání některých věcí aneb skutků by Václav Holý
as a Reflection on Confessional Violence at the Pernštejns' Estate
in East Bohemia after the Middle of the 16th Century* 287–310

III. LITERATURA

- Jiří JUST – Markéta RŮČKOVÁ a kol. (edd.), Bratrská šlechta
v Čechách a na Moravě a formování konfesní identity v raném
novověku, Archiv Matouše Konečného, sv. III, Praha 2020
Milan S v o b o d a 313–319
- Kateřina ŠOLCOVÁ (ed.), Jan Jesenský – Proti tyranům, Praha 2019
Jiří H r b e k 319–323
- Silvia TAMMARO, Theatrum Sabaudiae. Das Kupferstichwerk
der Herzöge von Savoyen. Entstehung, Rezeption,
Funktionswandel (1660–1740), Wien 2021
Eva C h o d ě j o v s k á 323–324
- Michal WANNER – Karel STANĚK, Císařský orel a vábení Orientu.
Zámořská obchodní expanze habsburské monarchie (1715–
1789), Praha 2021
Marie B u ň a t o v á 324–328
- Daniel DRÁPALA – Jitka TICHÁ (edd.), Tuto se všeliké památky...
Památeční záznamy autorů z okruhu Vranečkovy kroniky,
Brno 2020
Markéta H o l u b o v á 328–329

SEZNAM AUTORŮ:

Dr. Zoltán Borbély, Institute for History, Eszterházy Károly Catholic University,
Eszterházy tér 1, 3300 Eger (Maďarsko)

PhDr. Viliam Čičaj, CSc., Historický ústav Slovenskej akadémie vied,
Klemensova 19, 814 99 Bratislava (Slovensko)

Mgr. Jiří Just, Th.D., Historický ústav AV ČR, Prosecká 809/76, 190 00 Praha

Mgr. Annamária Kónyová, Ph.D., Filozofická fakulta Prešovskej univerzity
v Prešove, ul. 17. novembra 3724/15, 080 01 Prešov (Slovensko)

PhDr. Markéta Růčková, Ph. D., Historický ústav AV ČR, Prosecká 809/76,
190 00 Praha

Kontakt na redakci:

Folia Historica Bohemica, Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
e-mail: fhb@email.cz

Folia Historica Bohemica / Vedoucí redaktor Jiří Mikulec. Výkonný redaktor Jiří Hrbek. Technický redaktor Petr Čížek. Praha: Historický ústav, 2021 - 172 s. [165-336]. (Folia Historica Bohemica, ISSN 0231-7494; sv. 36/2)

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Central European Journal of Social Sciences and Humanities.

ISSN 0231-7494

9 770231 749009 1